

BIULETYN KONSERWATORSKI WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO

WOJEWÓDZKI URZĄD OCHRONY ZABYTKÓW W BIAŁYMSTOKU

Spis treści

Wstęp str. 5

MATERIAŁY

MICHAŁ SIERBA – *Pośmiertny inwentarz dóbr Jana Klemensa Branickiego, kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego, z 1772 r. Nowe ustalenia w kwestii podstawy źródłowej* str. 7

KAROL ŁOPATECKI – *Założenia ogrodowe przy pałacu Branickich w pierwszej połowie XIX stulecia* str. 19

IRENA TARANTA – *„Architektura mówiąca” – piece kaflowe typu berlińskiego w białostockich willach i pałacach, obecnych siedzibach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku i Muzeum Podlaskiego w Białymstoku* str. 45

WIESŁAW WRÓBEL – *Zespół modernistycznych willi przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a – niedoceniony fragment dzielnicy reprezentacyjnej międzywojennego Białegostoku* str. 71

GRZEGORZ RYŻEWSKI – *Od Grobickich do Szmigielów. Założenie dworskie w Grodzisku (obecnie Podgrodzisk). O wartościach historycznych obiektu* str. 103

FILIP PRESSEISEN – *Problematyka konserwatorska późnoromantycznego instrumentarium na przykładzie organów piszczałkowych Antoniego Szymańskiego opus 272 z 1916 r. w kościele pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie: przyczyny zaniedbań, stan obecny, kierunki działań* str. 123

MAGDALENA PONIKOWSKA-PRESSEISEN – *Realizacja prac konserwatorskich przy wybranych zabytkach znajdujących się w kościele pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie, przeprowadzonych w latach 2024–2025* str. 135

KRZYSZTOF STAWECKI – *Prace konserwatorskie w latach 2022–2025 w kościołach pw. Świętej Trójcy w Juchnowcu Kościelnym oraz Bożego Ciała w Suraziu jako przykład kompleksowej konserwacji obiektu zabytkowego* str. 169

ANNA BANACHOWSKA – *Ołtarz św. Jana Nepomucena w kościele popijarskim pw. NMP w Szczuczynie i jego ikonografia* str. 185

KRZYSZTOF KORZENIEWSKI – *Działalność Grupy eksploracyjnej Magna Silva na obszarze Puszczy Knyszyńskiej w latach 2023–2025* str. 207

SPRAWOZDANIA

JOANNA PIETRUCZUK, MICHAŁ LASZCZKOWSKI – *Sprawozdanie ze spotkania dotyczącego wpisania dziedzictwa tatarskiego na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO* str. 225

JOANNA PIETRUCZUK – *Sprawozdanie z działalności Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków za rok 2025* str. 233

NATALIA KAMIENSKA – *Dofinansowanie zabytków w 2025 r. przez Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków* str. 247

Na okładce:

E. Nouguez, *Vue du Pavillon de Białystok à Varsovie, Paris [1831]*

Table of contents

Introduction page 5

MATERIALS

MICHAŁ SIERBA – *Posthumous Inventory of the Estate of Jan Klemens Branicki, Castellan of Krakow and Grand Hetman of the Crown, 1772. New Findings Regarding the Source Base* page 7

KAROL ŁOPATECKI – *The Garden Complex of the Branicki Palace in the First Half of the 19th Century* page 19

IRENA TARANTA – *„Speaking Architecture” – Berlin-type Tile Stoves in Białystok Villas and Palaces, Current Office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok and The Podlaskie Museum in Białystok* page 45

WIESŁAW WRÓBEL – *A Complex of Modernist Villas at 24, 26, and 26a Akademicka Street – an Underrated Part of the Representative District of Interwar Białystok* page 71

GRZEGORZ RYŻEWSKI – *From the Grobicki Family to the Szmigiel Family. The Manor Complex in Grodzisk (Now Podgrodzisk). About the Historical Value of the Building* page 103

FILIP PRESSEISEN – *Restoration Problematic of Late Romantic Instruments on the Example of Antoni Szymański's Pipe Organ Opus 272 from 1916 in St. Adalbert's Church in Uhowo: Current Condition, Possible Courses of Action* page 123

MAGDALENA PONIKOWSKA-PRESSEISEN – *Conservation Work on Selected Monuments Located in the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo, Realized in 2024–2025* page 135

KRZYSZTOF STAWECKI – *Conservation Works in the Years 2022–2025 in the Churches of the Holy Trinity in Juchnowiec Kościelny and Corpus Christi in Suraz, as an Example of Comprehensive Conservation of a Historic Building* page 169

ANNA BANACHOWSKA – *The Altar of St. John of Nepomuk in the Former Piarist Church of the Blessed Virgin Mary in Szczuczyn and Its Iconography* page 185

KRZYSZTOF KORZENIEWSKI – *Activities of the Magna Silva Exploration Group in the Knyszyńska Forest in 2023–2025* page 207

REVIEWS

JOANNA PIETRUCZUK, MICHAŁ LASZCZKOWSKI – *Report from the Meeting Concerning the Inscription of Tatar Heritage on the UNESCO World Heritage List* page 225

JOANNA PIETRUCZUK – *Report on the Activities of the Monument Conservator of the Podlaskie Voivodeship for the Year 2025* page 233

NATALIA KAMIENSKA – *Funding for Historical Monuments in 2025 from the Podlaskie Voivodeship Monument Conservation Officer* page 247

On the cover:

E. Nouguez, *Vue du Pavillon de Białystok à Varsovie, Paris* [1831]

Szanowni Państwo, drodzy Czytelnicy!

Oddaję w Państwa ręce 31. numer „Biuletynu Konserwatorskiego” – pierwsze wydanie po jubileuszowym tomie, które symbolicznie otwiera kolejny etap w historii naszego czasopisma. Miniony rok, pełen podsumowań i refleksji nad trzydziestoletnim dorobkiem Biuletynu, przypomniał nam, jak ważną rolę odgrywa rzetelnie dokumentowana, stale pogłębiania wiedza o dziedzictwie historycznym regionu. Dziś, kontynuując tę misję, stawiamy jeszcze odważniej na rozwój, nowe tematy badawcze i nowoczesne sposoby prezentowania zagadnień konserwatorskich.

W niniejszym numerze znajdują Państwo teksty, które nie tylko opisują prowadzone prace i badania, lecz także ukazują szerszy kontekst ochrony zabytków – od lokalnych inicjatyw, przez interdyscyplinarne projekty, aż po refleksje nad zmieniającymi się wyzwaniami współczesnej konserwacji. Zależy nam, aby Biuletyn pozostawał miejscem spotkań ekspertów, praktyków, pasjonatów oraz wszystkich, którzy w różny sposób troszczą się o zachowanie materialnego i niematerialnego dziedzictwa Podlasia.

Pragnę gorąco podziękować autorom, recenzentom i współpracownikom, którzy wnieśli swój wkład w powstanie Biuletynu. Państwa zaangażowanie, wiedza i wrażliwość na piękno oraz wartość zabytków są filarem tego wydawnictwa. Zapraszam do lektury kolejnego numeru, który – mam nadzieję – będzie dla Państwa zarówno źródłem wiedzy, jak i inspiracją do dalszych działań na rzecz ochrony naszego wspólnego dziedzictwa.

*Adam Musiuk
Podlaski Wojewódzki
Konserwator Zabytków
w Białymstoku*

ZESZYT TRZYDZIESTY PIERWSZY

RADA NAUKOWA

Alexander Asanowicz, Bartosz Czarnecki,
Małgorzata Dolistowska, Jan Jakub Lewicki, Karol Łopatecki,
Adam Miodowski, ks. Jan Nieciecki, Anna Oleńska,
Dorota Piramidowicz, Bogumiła Rouba

KOLEGIUM REDAKCYJNE

Redaktor Naczelny: Adam Musiuk
Zastępca Redaktora Naczelnego: Jerzy Urwanowicz
Sekretarz: Joanna Pietruczuk
Konsultant do spraw rozwoju czasopisma: Mariusz Balcerek

REDAKCJA I KOREKTA

Magdalena Wojcieszak, Irena Piecha, Dominika Ładycka,
Klaudia Dróždź / e-DYTOR

RECENZENCI TEKSTÓW

Anna Oleńska, Janusz Danieluk, ks. Jan Nieciecki, Karol Łopatecki,
Grzegorz Ryżewski, Małgorzata Dolistowska, Paweł Krokosz, Marcin Zgliński

WYDAWCA

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku
ul. Dojlidy Fabryczne 23, 15-554 Białystok
e-mail: biuletyn@wuoz.bialystok.pl
tel. (85) 741-23-32

ISSN 1509-071X

Nakład
250 egz.

SKŁAD

Andrzej Sokulski / e-DYTOR

MICHAŁ SIERBA

Białoruskie Towarzystwo Historyczne

Pośmiertny inwentarz dóbr Jana Klemensa Branickiego, kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego, z 1772 r. Nowe ustalenia w kwestii podstawy źródłowej

Słowa kluczowe: Jan Klemens Branicki, Izabella Branicka, inwentarz, Podlasie, źródła historyczne, XVIII wiek, Białystok

Key words: Jan Klemens Branicki, Izabella Branicka, inventory, Podlasie, historical sources, XVIII century, Białystok

Jan Klemens Branicki był jednym z największych i najbogatszych magnatów w XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej. Posiadał szereg dóbr na terenie kraju – przede wszystkim na Podlasiu, w Małopolsce, w województwie ruskim i trockim. Po jego śmierci w 1771 r. został spisany inwentarz, który objął pozostałe po nim dobra ruchome i nieruchome. Dotychczas badacze korzystali z kopii tego inwentarza zachowanej w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, w zbiorze Archiwum Roskie. Jednak okazuje się, że do naszych czasów zachował się oryginał tego dokumentu, z którego w pierwszej kolejności powinno się korzystać – zwłaszcza przy pracach edytorskich.

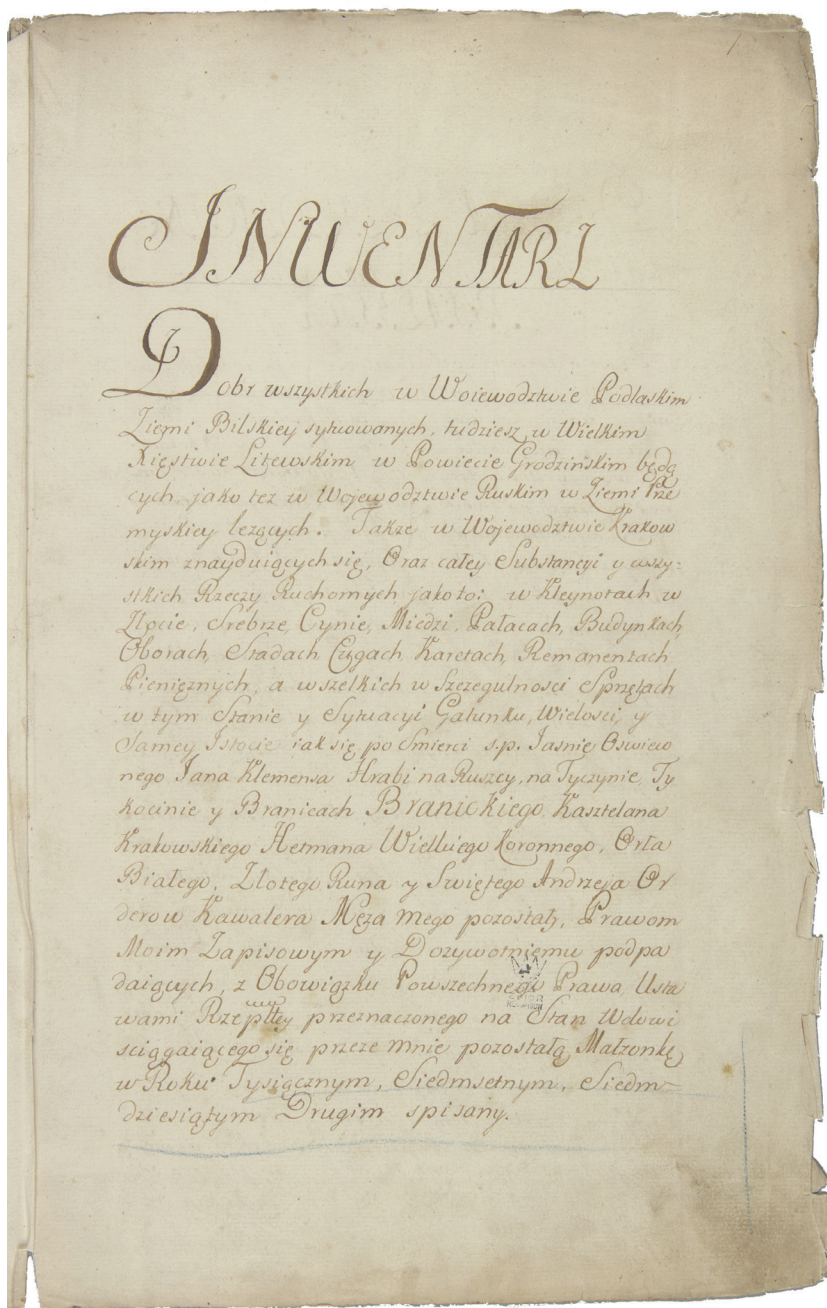
Jan Klemens Branicki urodził się 21 października 1689 r. Był synem Stefana Mikołaja Branickiego (stolnika wielkiego koronnego i wojewody podlaskiego)¹ i Katarzyny z Sapiehów. Został ochrzczony imionami Jan Kazimierz, które później zmienił na imiona swojego dziada – Jana Klemensa Branickiego (marszałka nadwornego koronnego, zm. 1673)². W młodości został przez rodziców wysłany do służby w wojsku francuskim, z której powrócił po śmierci ojca w 1709 r. Został dobra po ojcu w znacznym stopniu zniszczone, co było związane z toczącą się wówczas Wielką Wojną Północną. Jan Klemens był spowinowacony z największymi rodami Rzeczypospolitej – Sapiehami, Potockimi i Lubomirskimi, jednak początkowo najbardziej zbliżył się z Karolem Stanisławem Radziwiłłem, którego córkę Katarzynę poślubił. Ten pomógł mu również w uzyskaniu starostwa brańskiego na Podlasiu. W 1720 r. zmarła matka Branickiego, który od tego momentu przejął

pełną kontrolę nad zarządzeniem własnych majątków. Dobre kontakty z dworem królewskim Augusta II i Augusta III skutkowały uzyskaniem starostwa bielskiego, krośnieńskiego, mościskiego, janowskiego i innych, a także urzędów. Branicki poszedł w kierunku kariery w administracji wojskowej. W 1724 r. został chorążym wielkim koronnym, w 1728 r. generałem artylerii koronnej, w 1735 r. hetmanem polnym koronnym, zaś w 1752 r. hetmanem wielkim koronnym. Pełnił również urzędy senatorskie – od 1746 r. był wojewodą krakowskim, by w 1762 r. awansować na kasztelaniego krakowską. W 1730 r. zmarła jego pierwsza żona Katarzyna z Radziwiłłów. Ożenił się ponownie z Barbarą Szembekówną, jednak szybko doszło do rozwodu. Czartoryscy skłonili będącego już w sile wieku Branickiego do poślubienia w 1748 r. młodej Izabeli Poniatowskiej – siostry przyszłego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Jan Klemens zmarł w Białymstoku 9 października 1771 r. jako ostatni męski przedstawiciel rodu Branickich herbu Gryf³.

Branicki był człowiekiem wielkiej fortuny (nazywanym „najrzędniejszym w Polsce magnatem”), ogromnie ambitnym i rządym splendoru, jednak miernym w działaniach wojskowych i politycznych⁴. Uwielbiał przepych, dostatek i piękno – czego naocznym przykładem jest choćby pałac w Białymstoku (tzw. Polski Wersal⁵), ale i inne rezydencje. Jego majątek nieruchomy obejmował ogromne połacie ziemi rozsiane po województwie podlaskim, krakowskim, ruskim i trockim – co zostało szczegółowo opisane w jego pośmiertnym inwentarzu (zob. tabela 1).

Inwentarze to źródła pisane, zaliczane do typu źródeł bezpośrednich, aktowych i gospodarczych. Te dokumenty cechują się dużą wiarygodnością. W tym przypadku inwentarz został spisany po śmierci właściciela dóbr, które przejęła w dożywocie wdowa po nim. Wobec braku dzieci ze związku Jana Klemensa Branickiego i Izabeli z Poniatowskich Branickiej inwentarz był wykorzystywany w późniejszych sporach i podziałach majątkowych przez spadkobierców hetmana. Dokument ukazuje ogromną spuściznę ruchomą i nieruchomą, którą pozostawił po sobie Branicki. Inwentarz ma bardzo duży potencjał badawczy i można go wykorzystać na polu historii, architektury, urbanistyki, historii kultury materialnej, historii sztuki i regionalistyki.

Pełen tytuł dokumentu brzmi: „Inwentarz dobr wszystkich w Województwie Podlaskim Ziemi Bielskiej sytuowanych, tudzież w Wielkim Xięstwie Litewskim w Powiecie Grodzińskim będących, jako też w Województwie Ruskim w Ziemi Przemyskiej leżących. Także w Województwie Krakowskim znajdujących się, Oraz całej Substancji y wszystkich Rzeczy Ruchomych jako to: w Kleynotach w Złocie, Srebrze, Cynie, Miedzi, Pałacach, Budynekach, Oborach, Stadach, Cugach, Karetach, Remanentach Pieniężnych, a wszelkich w Szczegulności Sprzętach w tym Staniu y Sytuacji Gatunku, Wielosci y Samey Istocie jak się po Śmierci s.p. Jasnie Oswieconego Jana Klemensa Hrabi na Ruszcy, na Tyczynie, Tykocinie y Branicach Branickiego Kasztelana Krakowskiego Hetmana Wielkiego Koronnego, Orła Białego, Złotego Runa y Świętego Andrzeja Orderów Kawalera Męza mego pozostały, Prawom Moim Zapisowym y Dożywotniemu podpadających, z Obowiązku Powszechnego Prawa Ustawami Rzepltey przeznaczonego na Stan Wdowi ściągającego się przeze mnie pozostałą Małżonkę w Roku Tysiącnym, Siedmsetnym,

1. Strona tytułowa inwentarza spisane go po śmierci Jana Klemensa Branickiego. Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. MNK VIII rkps 106, s. 1. Fot. A. Olchawska
Title page of the inventory written after the death of Jan Klemens Branicki. National Museum in Kraków, sig. MNK VIII rkps 106, p. 1. Photo by A. Olchawska

Siedmdziesiątym Drugim spisany⁷⁶ (zob. il. 1). Inwentarz powstał na zlecenie Izabeli Branickiej i wedle zapisu z końca dokumentu: „Ten inwentarz zaraz po śmierci śp. męża mego pisać zaczęty, a dnia trzeciego października roku terażniejszego 1772 w Białymstoku dokończony” (zob. il. 2)⁷⁷. Dokument dzieli się na zasadnicze części, co prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Części inwentarza z 1772 r. ze zbiorów MNK i AGAD

Parts of the 1772 inventory from the collections of the National Museum in Kraków and the Central Archives of Historical Records in Warsaw

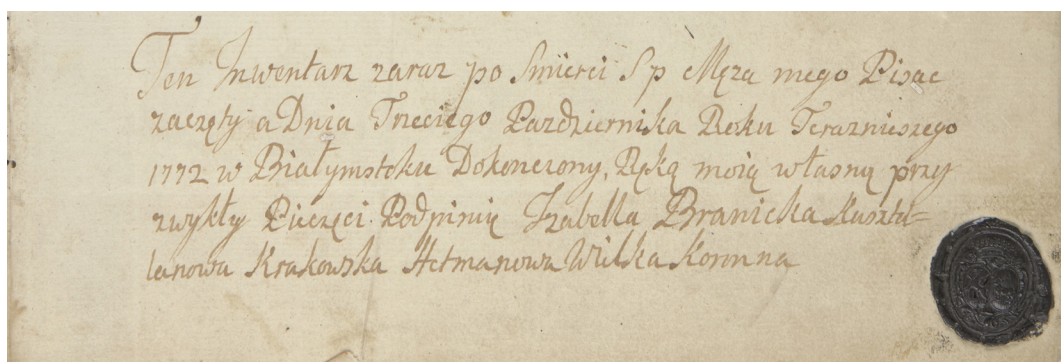
Wyodrębniony fragment dokumentu	Strony MNK	Strony AGAD	Karty AGAD (stara paginacja)
1. Dobra dziedziczne w województwie podlaskim	2-775	2-738	1v-368v
a) dobra Białystok	2-475	2-458	1v-235v
b) dobra Choroszcz*	475-597	458-575	235v-287
c) dobra Tykocin	598-775	576-738	287v-368v
2. Dobra zastawne w powiecie grodzieńskim i w województwie podlaskim	775-933	739-895	369-448
a) włość Doylidy	776-797	739-758	369-378v
b) włość Sobolewo	797-841	758-800	378v-399v
c) dobra Orla	841-933	800-895	399v-448
3. Dobra w województwie ruskim	934-1049	896-1012	448v-506v
a) dobra Tyczyn	934-1049	896-1012	448v-506v
4. Dobra krakowskie	1050-1097	1013-1058	507-529v
a) dobra Branice i Ruszcza	1050-1077	1013-1038	507-519v
b) kamienica w Krakowie	1078-1097	1039-1058	520-529v
5. Pałac w Warszawie	1098-1133	1059-1088	530-544v
6. Zasób skarbców białostockich i inne ruchomości	1134-1229	1089-1184	545-592v
7. Rejestr pieniędzy, dochodów i wydatków	1229-1232	1184-1187	592v-594

Źródło: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Roskie, Akta osobisto-rodzinne i majątkowo-prawne z XIV-XX w., sygn. 122; Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. MNK VIII rkps 106

Source: Main Archive of Old Files, Roś Archives, Personal-family and property-legal files from the 14th-20th century, sig. 122; National Museum in Kraków, sig. MNK VIII rkps 106

* dobra Choroszcz leżały w powiecie grodzieńskim w województwie trockim

Dotychczas badacze korzystali z inwentarza, który zachował się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, w zbiorze Archiwum Roskie, Akta osobisto-rodzinne i majątkowo-prawne z XIV-XX w., sygn. 122 (dawna

2. Formuła końcowa, podpis i pieczęć Izabeli z Poniatowskich Branickiej na końcu inwentarza z 1772 r. Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. MNK VIII rkps 106, s. 1232. Fot. A. Olchawska
The closing phrase, signature and seal of Izabela Branicka, née Poniatowska, at the end of the 1772 inventory. National Museum in Kraków, sig. MNK VIII rkps 106, p. 1232.

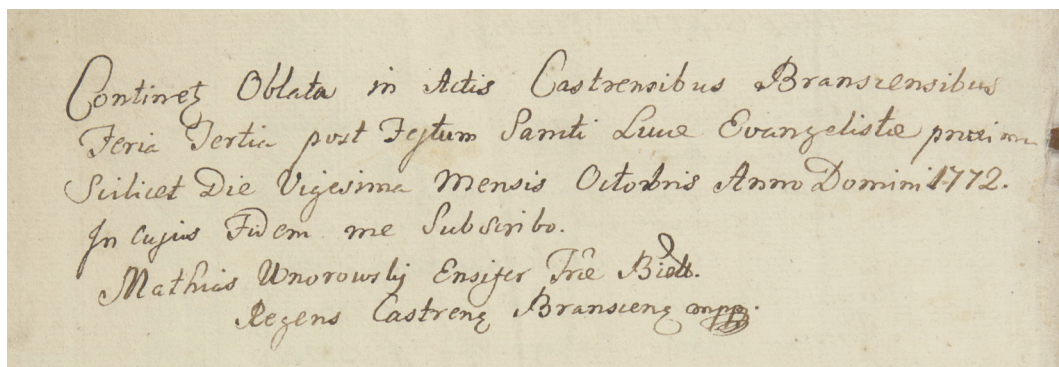
Photo by A. Olchawska

sygn. 82). Znajduje się tam kopia dokumentu sporządzona na podstawie oblaty z ksiąg grodzkich brańskich. Sam inwentarz został oblatowany w grodzie brańskim dnia 20 października 1772 r., czyli niedługo po jego spisaniu. Wpis do księgi brańskiej sporządził Maciej Wnorowski, wiceregent grodzki brański. Pod sporządzoną kopią z Archiwum Roskiego podpisał się archiwista brański Popławski, który najprawdopodobniej sporządził tę kopię na podstawie oblaty brańskiej⁸. Dokument ten wspomniano w opisie zasobu archiwum białostockiego z 1793 r.:

Plik drugi, w którym znajduje się ekstrakt inwentarza dóbr ruchomych i nieruchomych po niegdy JO Janie Branickim KKHWK [Kasztelanie Krakowskim, Hetmanie Wielkim Koronnym – M.S.] pozostałych przez JO Izabelę z książąt Poniatowskich Branicką kasztelanową krakowską, HWK [Hetmanową Wielką Koronną – M.S.] pozostałą wdowę, podług prawa spisane go i zaprzysiężonego z ksiąg grodzkich brańskich 1772 roku dnia 20 października autentycznie wydany⁹.

Dokument liczy łącznie 1189 stron.

Jednak okazuje się, że nie jest to jedyny zachowany egzemplarz inwentarza z 1772 r. W zbiorach Działu Starych Druków, Rękopisów i Kartografii Muzeum Narodowego w Krakowie pod sygn. MNK VIII rkps 106 znajduje się oryginalny inwentarz. Zapis z ostatniej strony wskazuje na to, że na jego podstawie sporządzono oblatę w grodzie brańskim (zob. il. 3). W umieszczonym w internecie *Inwentarzu Rękopisów Muzeum Narodowego w Krakowie* dokument ten został opisany dość enigmatycznie: „MN 106. XVIII w. Opr. Skór. S. 1233. Inwentarz Dóbr Wszystkich... Branickich”¹⁰. Dokument ma formę potężnej księgi, oprawionej w nadwyrężoną na grzbiecie skórę. Liczy łącznie 1233 strony o wymiarach 37 × 24 cm. Stan zachowania (poza oprawą) należy uznać za bardzo dobry. Inwentarz został spisany jedną ręką, czytelnym i dokładnym pismem. Na marginesach pojawiają się

Continet Oblata in Actis Castrensis Bransensis
Feria Tertio post Festum Sancti Lucae Evangeliste praemium
Sibi et Die Vigesima mensis Octobris Anno Domini 1772.
In Cupis Fidem me Subscribo.
Mathias Wnorowski Ensifer Fide Bide.
Regens Castrum Bransensium.

3. Dopisek sporządzony na ostatniej stronie inwentarza z 1772 r. Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. MNK VIII rkps 106, s. 1233. Fot. A. Olchawska
A note made on the last page of the inventory from 1772. National Museum in Kraków, sig. MNK VIII rkps 106, p. 1233. Photo by A. Olchawska

czasem dopiski „Skarb”, które wskazują, że jakiś budynek w miejscowości należał do skarbu dworskiego. Na oryginalność dokumentu wskazuje zapis z przedostatniej strony inwentarza z podpisem i pieczęcią Izabeli z Poniatowskich Branickiej (zob. il. 2)¹¹. Inwentarz był wykorzystywany nie tylko bezpośrednio po śmierci Jana Klemensa Branickiego, ale również w drugiej połowie XIX w., o czym świadczy dopisek dotyczący jednego z młynów w dobrach tykocińskich, który został sporządzony na marginesie: „siedzi na nim teraz Maliszewski. 1869”¹².

Nieznana jest proveniencja dokumentu. Nie udało się ustalić, jakie były jego dzieje od momentu spisania do przekazania go do Muzeum Narodowego w Krakowie. Jedynie założyć można, że Izabela z Poniatowskich Branicka, jako dożywotni użytkownik dóbr po Janie Klemensie Branickim¹³, zachowała dla siebie oblatę z grodu brańskiego, zaś oryginał przekazała jego prawnym spadkobiercom. Po hetmanie dziedziczyła jego siostra Urszula z Branickich Lubomirska (zm. 1776 r.) i córka jego siostry Krystyny z Branickich Sapieżynej (zm. 1761 r.) Teresa z Sapiehów Potocka (zm. 1777 r.), a następnie ich potomstwo¹⁴. Możliwe, że z tego inwentarza korzystały też władze pruskie, czego śladem jest ekstrakt fragmentu dokumentu, który sporządzono w 1805 r.¹⁵ Niski numer inwentarzowy (106) świadczy, że dokument trafił do Muzeum Narodowego w Krakowie w początkach jego formowania się. Według Karola Łopateckiego istniały co najmniej trzy egzemplarze inwentarza¹⁶. Poza opisanymi wcześniej egzemplarzami z Muzeum Narodowego w Krakowie i Archiwum Roskiego, znane są losy jeszcze jednego. Znajdował się on w 1910 r. w Centralnym Archiwum w Wilnie pod sygn. 8904 i liczył 604 karty¹⁷. Był to inwentarz wpisany do księgi sądowej brańskiej. W 1920 r. księga ta trafiła do Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie do zespołu Akta podlaskie, sygn. 8904¹⁸. Wypisów z tego egzemplarza dokonał Jan Glinka. Dokument spłonął w 1944 r. wraz z całym archiwum¹⁹.

Dotychczas napisano wiele prac naukowych z wykorzystaniem inwentarza z 1772 r. – zwłaszcza dotyczących dziejów Podlasia i rodu Branickich herbu Gryf w XVIII w., dla których zagadnień jest to źródło o fundamentalnym i podstawowym znaczeniu, jednym z najważniejszych dla tego okresu. Należy wymienić

choćby wydane w XXI w. prace Anny Oleńskiej²⁰, Aliny Sztachelskiej-Kokoczek²¹, Józefa Maroszka²² czy opracowanie zbiorowe dotyczące dziejów Białegostoku²³ i Tyczyna²⁴, a także serię *Katalog zabytków sztuki w Polsce*²⁵. Jednak każda z nich była oparta na kopii inwentarza z 1772 r. z Archiwum Roskiego lub na wypisach z Tek Glinki. Inwentarz z 1772 r. nie został nigdy wydany w całości. Opublikowano tylko jego fragmenty – jednak również na podstawie dokumentu z Archiwum Roskiego²⁶.

Niewykorzystywanie oryginału inwentarza z 1772 r. przez badaczy nie oznacza, że jest on zupełnie nieznany. Teresa Zielińska w 1998 r. zapisała:

Zaraz na wstępie [po śmierci Jana Klemensa Branickiego, Izabela z Poniatowskich Branicka – M.S.] kazała sporządzić obszerny i drobiazgowy opis majątku, stanowiący obecnie źródło o kapitalnej wartości, zachowane w oryginale w Muzeum Narodowym w Krakowie, a w uwierzytelnionym wypisie z akt grodzkich brańskich w Archiwum Roskim²⁷.

O inwentarzu z 1772 r. ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie wspomniał również Janusz Nowak w artykule *Inwentarze, katalogi i spisy w zbiorach rękopiśmiennych Muzeum Narodowego w Krakowie*:

Spis biblioteki pałacu Branickich w Białymstoku [2. poł. XVIII w.]. [sygn. MNK VIII rkps – M.S.] 106. Pol. 1772 r. 37 × 24 cm. S. 1234. Opr. sk. Oryg. *Inwentarz dóbr wszystkich [...] Branickich* zakończony 3 X 1772 r. Na s. 1224–1228 zawiera 91 pozycji tytułowych oraz stan liczbowy map (szt. 51), abrysów i planów (szt. 261), kopersztychów (szt. 103), globusów (szt. 9). Na s. 1228–1229 dopisano informację, że do wykazu należy dodać 51 dzieł znajdujących się w pokojach pałacowych. Inwentarz podpisany i opieczetowany przez Izabelę Branicką kasztelanową krakowską i hetmanową w. kor. żonę Jana Klemensa Branickiego²⁸.

Na potrzeby niniejszego artykułu i przyszłych działań edycyjnych dokonano porównania ze sobą części oryginału z MNK i kopii z AGAD. Fragment dotyczy dóbr tykocińskich (zob. tabela 1). Należy stwierdzić, że zasadniczo tekst obydwu egzemplarzy pokrywa się i nie pojawiają się nowe istotne treści. Jednak wchodząc w szczegóły, można zauważyć pewne różnice. Egzemplarze różnią się w kwestii form zapisu niektórych imion. W dokumencie z MNK: „Icko”, „Angela”, „Abraham”, „Mordcha”, „Mędel”, „Johanna”, „Kasper”; w AGAD: „Idzko”, „Aniela”, „Abram”, „Mortha”, „Mendel”, „Joanna”, „Gasper”. Pomiędzy egzemplarzami mamy również zmianę w zapisie niektórych liter, zwłaszcza końcówek („o”–„ą”, „e”–„ę”, „ą”–„o”, np. w MNK „Katarzyna” i „rzeką”, w AGAD „Katarzyno” i „rzecko”). Słowo „jedne” zapisywane w AGAD zazwyczaj w MNK występuje jako „jedno”. Czasem używane w MNK „ę”, „ą” i „ż” zamieniane jest w AGAD na „em”, „on” i „sz” (np. „kępa” na „kempa”, „grądy” na „grondy”, „też” na „tesz”, „ponieważ” na „poniewasz”). Częstka „am” występująca w MNK często zastępowana jest „om” w AGAD (np. „kramarz” na „kromarz”, „brama” na „broma”). Występujące w MNK „sz” w słowach typu „zaszczepka” jest skracane w AGAD do „s” – „zasczepka”.

W egzemplarzu z AGAD słowo „wszystkie” zapisywano jako „wszytkie”. Słowa w MNK zapisane w formie „przebianych”, „wybianych” w egzemplarzu z AGAD zapisywano jako „przebijanych”, „wybijanych”. Zdarzają się również drobne różnice w zapisie nazwisk – MNK: „Roszkowski”, „Rowicki”, „Czyzkowski”, „Narecki”, „Pielecki”, „Szladziński”, „Malinowski”; AGAD: „Roskowski”, „Rowiecki”, „Czyszowski”, „Nerecki”, „Pilecki”, „Sładzinski”, „Kalinowski” itp. Odnotować należy także opuszczenia małych fragmentów tekstu w egzemplarzu z AGAD względem tego z MNK, jak również zmianę szyku wyrazów. Zdarza się też zamiana kolejności osób, ich rodzin i nieruchomości, które są odnotowywane w wypisie mieszkańców miasta i wsi. Ponadto pojawiają się przypadki podania innej liczby lat dzieci występujących w inwentarzach. Daty zapisywane w MNK w formie liczbowej w AGAD uzyskały formę słowną (np. „3 października 1759” – „trzeciego Października Tysiącznego Siedmsetnego Pięćdziesiąt dziewiątego”). Skrót z MNK typu „J.O.” czy „śp.” w AGAD zapisywane są w pełnej formie. Należy także wspomnieć o innym układzie graficznym dokumentów, rozkładzie marginesów i akapitów. Trzeba podkreślić, że mimo iż inwentarz z AGAD został spisany estetycznie i w czytelny sposób, egzemplarz z MNK jest pod tym względem jeszcze lepszy i staranniejszy. Logiczne jest również to, że w egzemplarzu z AGAD nie występują dopiski sporządzone na marginesach w dokumencie z MNK.

Podsumowując, w przyszłych pracach naukowych i edytorskich²⁹, wykorzystujących inwentarz z 1772 r. sporządzony po śmierci Jana Klemensa Branickiego, postuluję korzystanie z dokumentu, który znajduje się w zasobie Muzeum Narodowego w Krakowie, gdyż jest to akt oryginalny, a nie uwierzytelniony wypis. Kwestią do opracowania w przyszłości jest całościowe porównanie dokumentu z Archiwum Roskiego z zachowanym oryginałem i zbadanie rozbieżności. W końcu pisarze w trakcie przepisywania mogli dopuścić do pomyłek, błędów czy pominąć większych bądź mniejszych fragmentów tekstu – co udało się zauważyć już na próbce dotyczącej dóbr tykocińskich. Należy podkreślić, że dokument z Archiwum Roskiego, mimo iż w sensie formalno-prawym jest uwierzytelnionym wypisem, jest również kopią kopii (w znaczeniu kolejności powstania), co tym bardziej potęguje prawdopodobieństwo wystąpienia rozbieżności z oryginałem.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych

Archiwum Roskie, Akta osobisto-rodzinne i majątkowo-prawne z XIV-XX w., sygn. 32, 122

Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2309

Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. MNK VIII rkps 106

Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie, Teki Glinki, teka 107, 110, 141-142

Źródła drukowane

Büsching A.F., *Geografia Krolestwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego tudzież innych Prowincyi do nich należących*, Warszawa 1768.

- Pałac Branickich w Białymstoku, t. 1, *Inwentarze z XVII i XVIII w.*, cz. 1, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2018.
- Powinności mieszkańców miasta Tykocin według inwentarza z 1772 r., oprac. M. Sierba, „Przegląd Nauk Historycznych” 2019, R. 18, z. 2.
- Żydzi ziemi bielskiej w dokumentach z XVII–XVIII w., oprac. A. Leszczyński, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1980, nr 4.

Opracowania

- Czapiński W., *Branicki Jan Klemens*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936.
- Dunin-Kozicki Z., *Białystok w XVIII w.*, „Kwartalnik Litewski” 1910, R. 1, t. 3.
- Inwentarz b. Wileńskiego Archiwum Centralnego*, cz. 1, [oprac. I. Sprogis], Wilno 1929.
- Jan Klemens Branicki – splendor i miraż*, red. A. Danilczyk, W.F. Wilczewski, Białystok 2022.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12, z. 2: *Miasto Białystok*, red. A. Oleńska, M. Zgliński, Warszawa 2015.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12, z. 3: *Powiat białostocki*, red. K. Kolendo-Korczak, M. Zgliński, Warszawa 2016.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12, z. 4: *Powiat bielski*, red. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2019.
- Konopczyński W., *Branicki Jan Klemens*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936.
- Kowecka E., *Dwór „najrządniejszego w Polsce magnata”*, Warszawa 1991.
- Łopatecki K., *Dzieje pojęcia „Polski Wersal”, czyli językowy obraz świata*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2018, t. 80, z. 2.
- Łopatecki K., „Nie masz w tym nic osobliwego: ożenił się równy z równą”. Ślub Jana Klemensa Branickiego z Izabelą Poniatowską – ujęcie prawnomajątkowe, [w:] *Honestas et turpitude. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w.*, red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki, J. Urwanowicz, Białystok 2019.
- Łopatecki K., *O instytucji dożywocia na przykładzie małżeństwa Jana Klemensa i Izabeli Branickich*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, t. 9, z. 1.
- Maroszek J., *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 r.*, Białystok 2013.
- Michalczyk Z., Oleńska A., Jamski P., *Tyczyn miastem Jana Klemensa Branickiego. Dzieje i znaczenie fundacji artystycznych*, Rzeszów–Tyczyn 2009.
- Nowak J., *Inwentarze, katalogi i spisy w zbiorach rękopiśmiennych Muzeum Narodowego w Krakowie*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 2003, z. 21.
- Oleńska A., *Jan Klemens Branicki. Sarmata nowoczesny. Kreowanie wizerunku poprzez sztukę*, Warszawa 2011.
- Piawski K., *Branicki Stefan Mikołaj*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936.
- Sztachelska-Kokoczek A., *Jan Klemens Branicki (1689–1771), „Białostoczczyna”* 1989, nr 4.
- Sztachelska-Kokoczek A., *Magnackie dobra Jana Klemensa Branickiego*, Białystok 2006.
- Sztachelska-Kokoczek A., Oleśnicki A., *Białystok w czasach Branickich (lata 1708–95)*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. A.C. Dobroński, Białystok 2012.

Zielińska T., *Archiwalia dwóch rodów Branickich – herbu Gryf i herbu Korczak*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1998, t. 9.

Netografia

Inwentarz Rękopisów Muzeum Narodowego w Krakowie, Kraków 2016, <https://docplayer.pl/22343448-Muzeum-narodowe-w-krakowie-inwentarz-rekopisow-muzeum-narodowego-w-krakowie.html>

PRZYPISY

- ¹ Biogram: K. Piwarski, *Branicki Stefan Mikołaj*, [w:] *Polski słownik biograficzny* [dalej: PSB], t. 2, Kraków 1936, s. 411.
- ² Biogram: W. Czapiński, *Branicki Jan Klemens*, [w:] PSB, t. 2, Kraków 1936, s. 403–404.
- ³ Biografii i działalności Jana Klemensa Branickiego poświęcono wiele opracowań. Zob. najważniejsze: W. Konopczyński, *Branicki Jan Klemens*, [w:] PSB, t. 2, Kraków 1936, s. 404–407; E. Koweczka, *Dwór „najrządniejszego w Polsce magnata”*, Warszawa 1991; K. Łopatecki, „Nie masz w tym nic osobliwego: ożenił się równy z równą”. Ślub Jana Klemensa Branickiego z Izabelą Poniatowską – ujęcie prawnomajątkowe, [w:] *Honestas et turpitude. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII w.*, red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki, J. Urwanowicz, Białystok 2019, s. 545–565; A. Oleńska, *Jan Klemens Branicki. Sarmata nowoczesny. Kreowanie wizerunku poprzez sztukę*, Warszawa 2011; A. Sztachelska-Kokoczek, *Jan Klemens Branicki (1689–1771)*, „Białostocczyzna” 1989, nr 4, s. 1–6; też, *Magnackie dobra Jana Klemensa Branickiego*, Białystok 2006.
- ⁴ Tej tematyce została poświęcona konferencja: *I Symposium Branicianum. Jan Klemens Branicki – splendor i miraż* (Muzeum Podlaskie w Białymstoku 13–15 października 2021), czego efektem jest praca zbiorowa: *Jan Klemens Branicki – splendor i miraż*, red. A. Danilczyk, W.F. Wilczewski, Białystok 2022.
- ⁵ A.F. Büsching, *Geografia Królestwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego tudzież innych Prowincyi do nich należących*, Warszawa 1768, s. 151. Zob. też: K. Łopatecki, *Dzieje pojęcia „Polski Wersal”, czyli językowy obraz świata*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2018, t. 80, z. 2, s. 371–388.
- ⁶ Tytuł zapisany bez zmian edytorskich. Muzeum Narodowe w Krakowie [dalej: MNK], sygn. MNK VIII rkps 106, s. 1.
- ⁷ Tamże, s. 1232.
- ⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Roskie, Akta osobisto-rodzinne i majątkowo-prawne z XIV–XX w., sygn. 122.
- ⁹ Tamże, sygn. 32, s. 22–23.
- ¹⁰ *Inwentarz Rękopisów Muzeum Narodowego w Krakowie*, Kraków 2016, <https://docplayer.pl/22343448-Muzeum-narodowe-w-krakowie-inwentarz-rekopisow-muzeum-narodowego-w-krakowie.html> [dostęp 18.12.2024].
- ¹¹ MNK, sygn. MNK VIII rkps 106.
- ¹² Tamże, s. 699.
- ¹³ K. Łopatecki, *O instytucji dożywocia na przykładzie małżeństwa Jana Klemensa i Izabeli Branickich*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, t. 9, z. 1, s. 39–66.
- ¹⁴ Tamże, s. 50.
- ¹⁵ Jako tytuł zapisano: „Excerpt z Inwentarza Oryginalnego przez JO Izabellę Branicką 1772 Zaprzysiężonego, na rek wizycją Magistratu Białostockiego wydany”. Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2309, k. 24, 190.
- ¹⁶ K. Łopatecki, *O instytucji dożywocia...*, s. 49. Badacz jednak nie podaje źródła swoich przypuszczeń i nie rozwija tematu. Nie wiadomo, czy chodzi mu o trzy oryginały, czy wlicza w to również kopie.
- ¹⁷ Z. Dunin-Kozicki, *Białystok w XVIII w.*, „Kwartalnik Litewski” 1910, R. 1, t. 3, s. 80 [22].
- ¹⁸ *Inwentarz b. Wileńskiego Archiwum Centralnego*, cz. 1, [oprac. I. Sprogis], Wilno 1929, s. III–IV, 333.
- ¹⁹ Zob. m.in.: Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie, Teki Glinki, teka 107, 110, 141–142 i inne.

- ²⁰ A. Oleńska, *Jan Klemens Branicki...*
- ²¹ A. Sztachelska-Kokoczka, *Magnackie dobra Jana Klemensa Branickiego...*
- ²² J. Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 r.*, Białystok 2013.
- ²³ A. Sztachelska-Kokoczka, A. Oleksicki, *Białystok w czasach Branickich (lata 1708–95)*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. A.C. Dobroński, Białystok 2012, s. 95–212.
- ²⁴ Z. Michalczyk, A. Oleńska, P. Jamski, *Tyczyn miastem Jana Klemensa Branickiego. Dzieje i znaczenie fundacji artystycznych*, Rzeszów–Tyczyn 2009.
- ²⁵ *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa* [dalej: KZSP], t. 12, z. 2: *Miasto Białystok*, red. A. Oleńska, M. Zgliński, Warszawa 2015; KZSP, t. 12, z. 3: *Powiat białostocki*, red. K. Kolendo-Korczak, M. Zgliński, Warszawa 2016; KZSP, t. 12, z. 4: *Powiat bielski*, red. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2019.
- ²⁶ *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1, *Inwentarze z XVII i XVIII w.*, cz. 1, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2018, s. 137–307; *Powinności mieszkańców miasta Tykocin według inwentarza z 1772 r.*, oprac. M. Sierba, „Przegląd Nauk Historycznych” 2019, R. 18, z. 2, s. 229–245; *Żydzi ziemi bielskiej w dokumentach z XVII–XVIII w.*, oprac. A. Leszczyński, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1980, nr 4, s. 124–125.
- ²⁷ Nie podała jednak sygnatury dokumentu ani działu w strukturze MNK. T. Zielińska, *Archiwalia dwóch rodów Branickich – herbu Gryf i herbu Korczak*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1998, t. 9, s. 44.
- ²⁸ J. Nowak, *Inwentarze, katalogi i spisy w zbiorach rękopiśmiennych Muzeum Narodowego w Krakowie*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 2003, z. 21, s. 307.
- ²⁹ Obecnie trwają prace przygotowawcze i wstępne nad wydaniem drukiem całości omawianego inwentarza.

POSTHUMOUS INVENTORY OF THE ESTATE OF JAN KLEMENS BRANICKI, CASTELLAN OF KRAKOW AND GRAND HETMAN OF THE CROWN, 1772. NEW FINDINGS REGARDING THE SOURCE BASE

The article discusses the issue of the source, which is an inventory of the estates remaining after the death of Jan Klemens Branicki, Castellan of Krakow and Grand Hetman of the Crown. The document was written down in 1772 and constitutes a fundamental source for research into the history of the Branicki family of Gryf coat of arms and Podlasie in the 18th century, but also into the estates belonging to or pledged to Branicki on the territory of the Krakow, Ruthenia and Troki provinces, as well as his Warsaw residence. Until now, researchers in their works and source editions have relied on an authenticated copy of the inventory made from the oblata entered in the Brańsk court books, which is currently held in the Archiwum Główny Akt Dawnych (Central Archives of Historical Records) in Warsaw, in the collection Archiwum Roskie, Akta osobowo-rodzinne i majątkowo-prawne z XIV–XX w., sygn. 122. The text reminds of the existence of the original inventory and brings us closer to this document, which is held in the Muzeum Narodowe w Krakowie (National Museum in Kraków) under sig. MNK VIII ms 106.

KAROL ŁOPATECKI
Uniwersytet w Białymstoku

Założenia ogrodowe przy pałacu Branickich w pierwszej połowie XIX stulecia¹

Słowa kluczowe: Pałac Branickich, ogrody pałacowe, Białystok, XIX wiek, architektura ogrodowa, Pawilon Włoski, Pawilon Toskański, urbanistyka, dziedzictwo kulturowe

Key words: Branicki Palace, palace gardens, Białystok, 19th century, garden architecture, Italian Pavilion, Tuscan Pavilion, urban planning, cultural heritage

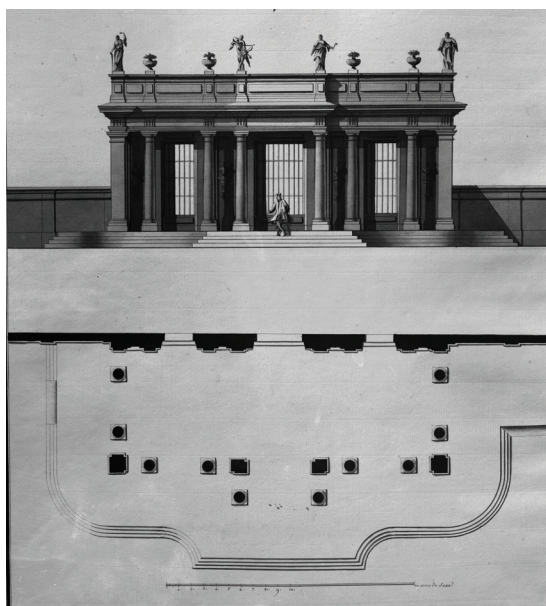
Założenie pałacowo-ogrodowe w Białymstoku za życia Jana Klemensa Branickiego uzyskało status „Polskiego Wersalu”². Po śmierci hetmana wielkiego koronnego (1771 r.) dobra ziemskie wraz z tym założeniem przejęła na zasadzie dożywocia Izabela z Poniatowskich Branicka. Dopiero po jej śmierci (14 lutego 1808 r.) pałac z ogrodami trafił w ręce spadkobierców Jana Klemensa Branickiego: Jana i Feliksa Potockich, Joanny z Potockich Potockiej i Marianny z Potockich Szymanowskiej³. Szybko jednak całe dobra białostockie zostały zakupione na rzecz Aleksandra I Romanowa 20 lutego / 4 marca 1809 r.⁴ Imperator wydał ukaz 27 sierpnia 1809 r. dotyczący utrzymania białostockiego pałacu. Zdecydowano się wówczas na radykalne ograniczenie zatrudnienia przy pałacu. Nie przewidziano żadnych pieniędzy na prace remontowe lub konserwatorskie (zaplanowano jednak pensje dla rzemieślników), ustalono jedynie koszty zakupu drewna na cele ogrzewania pałacu i oranżerii. W kontekście ogrodu i parku zatrudniony miał być tylko główny ogrodnik oraz starszy i młodszy pomocnik, którym mieli pomagać czterej uczniowie. Łącznie stałe zatrudnienie przy pałacu i ogrodach miały mieć 23 osoby, przy czym najwyższe zarobki miał otrzymywać główny ogrodnik (500 rubli)⁵. Zaplanowane finanse miały służyć jedynie trwaniu, nie zaś zabezpieczeniu lub przebudowie założenia. Dopiero w 1818 r. nastąpiło przekazanie przez rząd centralny ponad 50 tys. rubli, czyli równowartość 325 tys. dawnych złotych polskich na konieczne prace przy całym założeniu. Była to kwota gigantyczna, stanowiąca wartość ponad połowy wartości dóbr białostockich zakupionych w 1809 r.⁶

W konsekwencji ramy chronologiczne wiążą się z latami dwudziestymi-czterdziestymi XIX w., kiedy nastąpiły istotne zmiany w założeniu zespołu

pałacowo-ogrodowego. W niniejszym artykule prezentuję powstałe w pierwszej połowie XIX stulecia plany ogrodów przy carskim pałacu w Białymstoku. Jako uzupełnienie wykorzystuję materiały zgromadzone i odpisane, dotyczące lat 1817–1831, przechowywane obecnie w Muzeum Narodowym w Warszawie⁷. Dzięki temu możliwe jest uzupełnienie wiedzy o przemianach zachodzących w dawnym założeniu pałacowo-ogrodowym Branickich, które przed prawie ćwierćwieczem zostały opisane przez Ewę Zeller-Narolewską⁸. Umożliwi to lepsze rozpoznanie przekształceń zachodzących w bezpośrednim otoczeniu pałacu⁹. Zachowane materiały umożliwiają zastosowanie metody retrogresywnej, aby uzupełnić wiedzę o założeniu pałacowo-ogrodowym Jana Klemensa Branickiego i Izabeli z Poniatowskich Branickiej. Z uwagi na ogrom materiału źródłowego pomijam sam pałac oraz oficyny, a także zabudowę w samym mieście¹⁰.

Podstawowym działaniem zmierzającym do rewitalizacji i przebudowy ogrodów pałacowych była ich inwentaryzacja. Pierwszą rosyjską dokumentację tego typu znamy z 1808 r. Wówczas wykonano również plany założenia pałacowo-ogrodowego, które rozrysowane były na 31 kartach (miejsce przechowywania obecnie nieznane)¹¹. Następne, znacznie bardziej lapidarne inwentarze powstały w 1829 r.¹² Z 1824 r. pochodzi plan założenia pałacowo-ogrodowego, który po 200 latach został opublikowany (il. 4 i 5)¹³. Ma on ogromne znaczenie, gdyż ukazuje wiele szczegółów, które nie były widoczne na planach Georga Beckera z 1799 r. i na kolejnym planie Białegostoku z 1808 i 1810 r.¹⁴ Następny plan pochodzi z 1836 r., kiedy to rozpoczęto prace adaptacyjne przylegających do ogrodów zwierzyńców na cele mieszkalne i użytkowe (il. 6)¹⁵. Następne źródła ikonograficzne datowane są na okres polistopadowy, kiedy to car Mikołaj I zdecydował się przekazać pałac na rzecz Instytutu Panien Szlacheckich. Pomysł został przedstawiony i zatwierdzony w 1837 r. Oficjalne otwarcie nastąpiło 1/12 listopada 1841 r.¹⁶ Znamy dwa plany ogrodów z tego okresu. Pierwszy pochodzi z roku 1838 (il. 8–11), następny jest późniejszy o trzy lata (il. 12)¹⁷. Dodatkowo zachował się plan Pawilonu Włoskiego i Toskańskiego, najprawdopodobniej z około połowy lat dwudziestych XIX w. (il. 1–3)¹⁸.

Prace budowlane rozpoczęły się na podstawie pisma nr 549 z 22 listopada 1823 r. Ministra Spraw Wewnętrznych, który odblokował 9000 rubli w srebrze na rzecz remontu parteru pałacu i oficyn. W kontekście ogrodu zobowiązano się naprawić dwie murowane altany i most oraz oczyścić rzeźby, a także rozebrać drewniane altany i teatr, co miało kosztować łącznie 4168 rubli¹⁹. Działania te są zgodne z fatalną opinią o założeniu parkowo-ogrodowym, który przedstawił w 1814 r. żołnierz francuski znajdujących się w rosyjskiej niewoli na terenie Białegostoku²⁰. Casimir Stanislas d'Arpentigny stwierdził, że pomimo określenia białostockiego założenia pałacowo-ogrodowego przez Polaków „Polskim Wersalem”, nazwa ta jest nieadekwatna do rzeczywistości. Wśród licznych zarzutów stwierdził m.in., że poustawiane kamienne posągi są marnej jakości, porasta je mech i niszczy wilgoć. Dodatkowo balustrady i schody popadają w ruinę, a w ogrodach nie ma niczego malowniczego. Mimo zbyt radykalnej i subiektywnej oceny nie ulega wątpliwości, że całe założenie pałacowo najlepsze lata miało za sobą. Również okres

1. Pawilon Włoski według rysunku stworzonego w latach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego i w roku 1824. *Elevation du Salon à l'Italiène a Białystok*, Instytut Sztuki PAN, nr 9018; *Планъ и фасадъ бѣседки на топографическомъ планѣ буквою а означенной*, Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 1001, к. 1
The Italian Pavilion according to a drawing created during the reign of Stanisław August Poniatowski and in 1824. *Elevation du Salon à l'Italiène a Białystok*, Institute of Art, Polish Academy of Sciences, no. 9018; *Планъ и фасадъ бѣседки на топографическомъ планѣ буквою а означенной*, Russian State Historical Archive, St. Petersburg, f. 1488, op. 1, d. 1001, fol. 1

kampanii napoleońskiej nie przysłużył się obiektowi, gdyż w okresie wojennym stał on zamknięty.

Rozbórka czekała aż do 1826 r., kiedy to komitet budowlany ponownie zaproponował rozebranie teatru i dwóch drewnianych altan, które oceniono jako nie tylko zbędne, ale także szpecące wygląd ogrodów²¹. Z rachunków wiadomo, że ostatnią pozostałość teatru, czyli fundamenty, rozebrano pod koniec 1829 r.²² Natomiast wspomniane altany, które poddano renowacji, to Pawilon Włoski (il. 1) i Pawilon Toskański (il. 2), którego inwentaryzacja przed pracami zachowała się i którą poniżej przedstawiam.

W świetle inwentaryzacji altana włoska posiadała wymiary 21,25 na 9 arszynów, co w systemie metrycznym wynosiło 15,27 na 6,38 m²³. Istotne, że z czasów Stanisława Augusta Poniatowskiego zachował się rysunek wraz z pomiarami tego pawilonu²⁴. Nie znamy okoliczności jego powstania, mogą jedynie podejrzewać, że wykonał je architekt lub inżynier niemiecki, zapewne saski, być może jeszcze w czasach panowania Augusta III²⁵. Dzięki zachowanemu planowi rosyjskiemu możemy zweryfikować jakość i dokładność rysunków prezentujących pałac Branickich z czasów staropolskich²⁶. Okazuje się, że proporcje i wierność detali są bardzo zbliżone w obu rysunkach. Różnice jednak występują, mimo że

w pierwszej ćwierci XIX stulecia nie przeprowadzono przy obiekcie żadnych prac remontowych, a jedynie bieżące czynności konserwatorskie. Obiekt w czasach rosyjskich nie posiadał już waz ani posągów.

Tabela 1. Wymiary Pawilonu Włoskiego według pomiarów koronnych, pruskich i rosyjskich

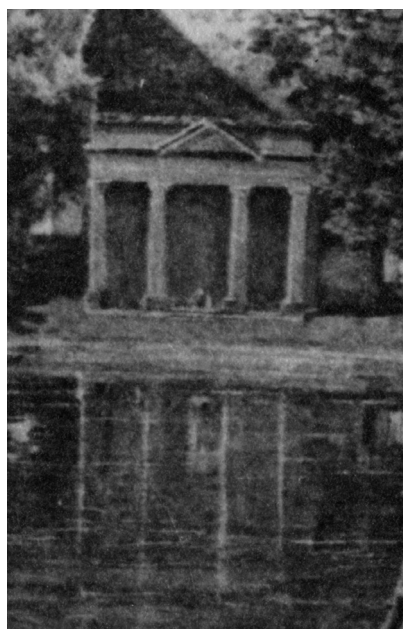
Dimensions of the Italian Pavilion according to Crown, Prussian, and Russian measurements

pomiary	koronne	pruskie	rosyjskie
długość	15,59	15,38	15,27
szerokość	6,39	6,28	6,38
wysokość	7,11	–	7,28
wysokość do gzymsu	5,33	5,34	5,24

Opracowanie własne na podstawie danych: Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 1001, к. 1; Instytut Sztuki PAN, nr 9018; *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 2., *Lata 1802–1809*, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2015, s. 240–241

Pozyskane dane pozwoliły mi zestawić wymiary obiektu, które prezentuję w tabeli 1. Wymiary są bardzo zbliżone, jeżeli uwzględnimy, że mierzono je w jednostkach o stosunkowo dużych wartościach kilkudziesięciocentymetrowych. Najmniej dokładne były pomiary pruskie, gdyż mają charakter opisowy, a ich dokładność wynosiła pół stopy pruskiej (ta jednostka miary miała 31,385 cm²⁷), więc skala niedokładności może wynosić +/- 15,7 cm. Starszy rysunek pierwotnie znajdował się w zbiorach Stanisława Augusta Poniatowskiego i mógł być projektem. Tym samym za najbardziej wiarygodny oceniam rysunek rosyjski. W szczególności różnice w długości obiektu wynoszące 32 cm trzeba zweryfikować na korzyść późniejszych pomiarów. Kształt platformy, na której usytuowano pawilon, co odnotowano na rysunku „polskim”, jest znakomicie widoczny na planach ogrodów pałacowych wykonanych w 1824 r. (il. 5)²⁸. Generalnie weryfikacja planu pochodzącego z czasów staropolskich okazała się pozytywna, co pozwala na uznanie „plan i abrysów” powstałych w czasach Jana Klemensa Branickiego za źródła wiarygodne, zachowujące precyzję pomiarów.

Natomiast mniejszy Pawilon Toskański posiadał rozmiary 14,8 na 8,1 (7,25) arszyna, czyli 10,5 na 5,77 (5,15) m. Był to obiekt wyższy od Pawilonu Włoskiego, który mierzył 10,24 arszyna, czyli 7,28 m, a drugi obiekt miał aż 11,45 arszyna, co stanowi równowartość 8,14 m. Obecna rekonstrukcja znacznie odbiega od przeprowadzonych wówczas przez inżynierów wojskowych pomiarów (ma on około 6 m wysokości, 8,4 m długości i 2,5 m szerokości)²⁹. W 1808 r. odnotowano, że malowidła na ścianie były już uszkodzone zarówno ze starości, jak i w wyniku działania warunków atmosferycznych. Na suficie miały być ślady uszkodzeń spowodowanych przez wilgoć, a na postumentach wykruszyły się wszystkie sztukaterie³⁰. Zresztą na rysunku widoczne są uszkodzenia jednej kolumny. Szczęśliwie ten

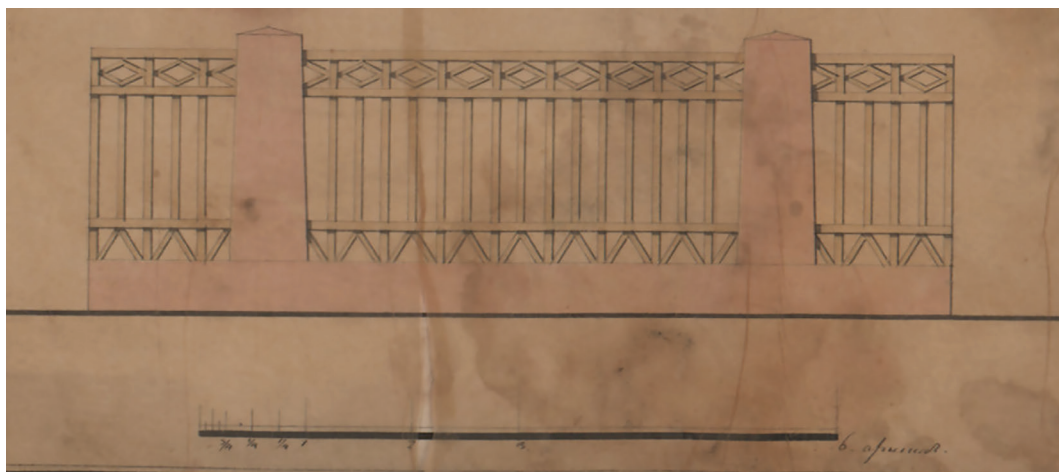

2. Pawilon Toskański w świetle pomiarów z 1824 i na rysunku z 1831 r. *Планъ и фасадъ бѣседки на топографическомъ планѣ буквою б означенной, Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 1001, к. 1; Wizyta Wielkiego Księcia Konstantego w Białymstoku, Instytut Sztuki PAN, nr 26390*

The Tuscan Pavilion in the light of measurements from 1824 and in a drawing from 1831.
Планъ и фасадъ бѣседки на топографическомъ планѣ буквою б означенной, Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 1001, fol. 1; Wizyta Wielkiego Księcia Konstantego w Białymstoku, Institute of Art, Polish Academy of Sciences, no. 26390

rysunek mogę zestawić z akwarelą namalowaną przez Ch. Kiela w 1831 r. pt. *Wizyta Wielkiego Księcia Konstantego w Białymstoku*. Oba dzieła zgodnie ukazują proporcję wysokości do długości obiektu, w latach trzydziestych XIX w. brakuje już waz, odnotowanych na obrazie.

Dodatkowo na analizowanym planie zachował się rysunek ogrodzenia ogrodowego, niestety nie wiemy dokładnie, na jakim odcinku był on usytuowany³¹. Z pewnością należało wówczas na nowo wybudować ogrodzenie oddzielające Ogród Górny i Dolny na długości około 26 m³². Rysunek przedstawia murowane ogrodzenie, do którego przytwierdzone były drewniane, ozdobnie wykonane przesła (il. 3). Zarówno Pawilon Toskański, jak i ogrodzenie zostały wyremontowane w 1827 r. W budynku tym na nowo otynkowano sufit, naprawiono kolumny i ścianę, tę ostatnią wybielono (czyli zamalowano istniejące tam wcześniej freski). Przy ogrodzeniu ogrodu otynkowano słupy i podmurówkę³³.

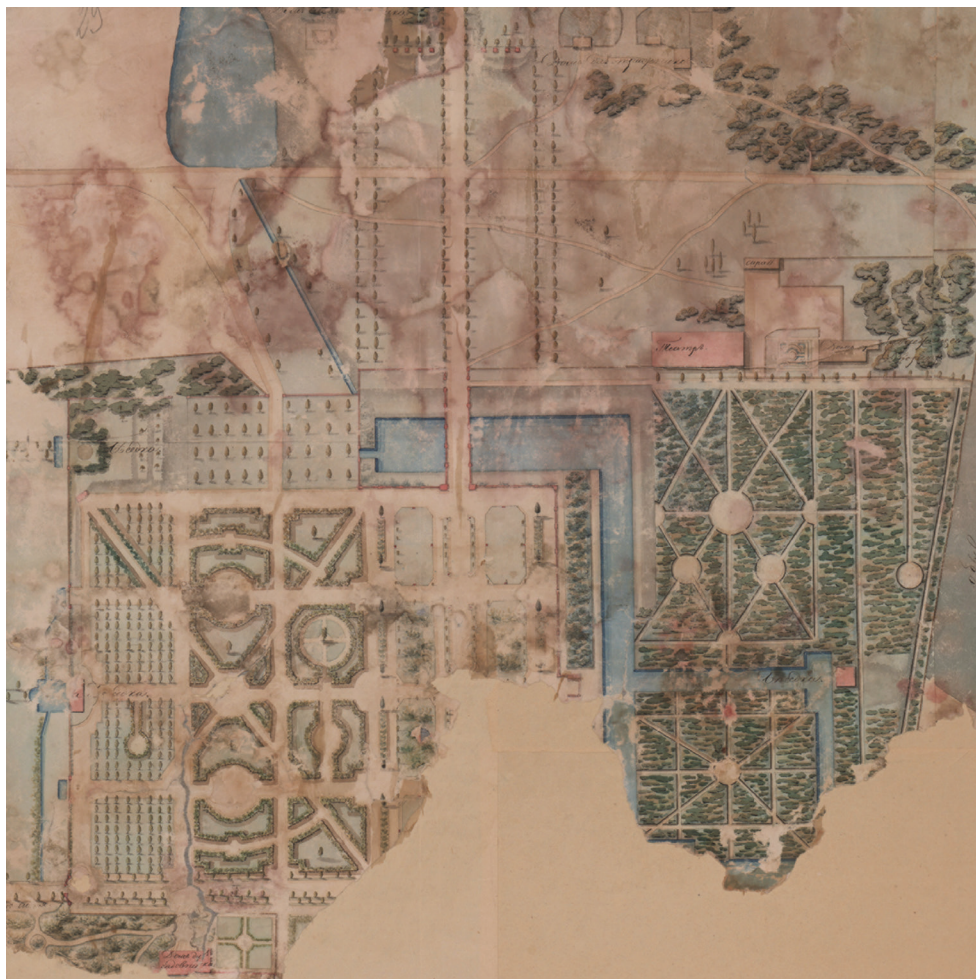

3. Ogrodzenie ogrodu w świetle pomiarów z 1824 r. *Видъ забора*, Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 1001, к. 1
Garden fence according to measurements from 1824. *Видъ забора*, Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 1001, fol. 1

Aby rozpocząć analizę przemian zachodzących w ogrodach pałacowych, należy przywołać źródło kartograficzne, które najwierniej oddaje ich układ z czasów Branickich. Posiadane plany miast są stosunkowo ogólne i w mojej ocenie najdokładniejsze jest źródło wykonane w 1824 r. Na planie zaznaczony jest Pawilon Włoski i Pawilon nad Kanałem³⁴, zasygnalizowane są pozostałości po Pawilonie Chińskim³⁵, brakuje już Pawilonu Pod Orłem³⁶. Istnieje również teatr, który, jak wspomniałem, miał zostać wyburzony w 1826 r. Jest to ostatni plan, na którym widoczny jest Pawilon nad Kanałem, w latach trzydziestych XIX stulecia zapewne już nieistniejący³⁷.

Na terenie Zwierzyńca Jeleni znajdowały się obiekty istniejące jeszcze w czasach Jana Klemensa Branickiego³⁸. Nadal widoczne było tam berso, aleja trejażowa z piramidami, domek strażnika z lodownią, holendernia, a po stronie południowej wciąż stała prochownia³⁹. W 1830 r. odnotowano, że lodownia była wykonana z pruskiego muru, a przy niej dobudowano domek przeznaczony na mieszkanie dla sprzedawcy napojów. Obiekt ten miał duże znaczenie dla funkcjonowania pałacu, gdyż założenie pałacowe nie miało obiektu o podobnym charakterze⁴⁰.

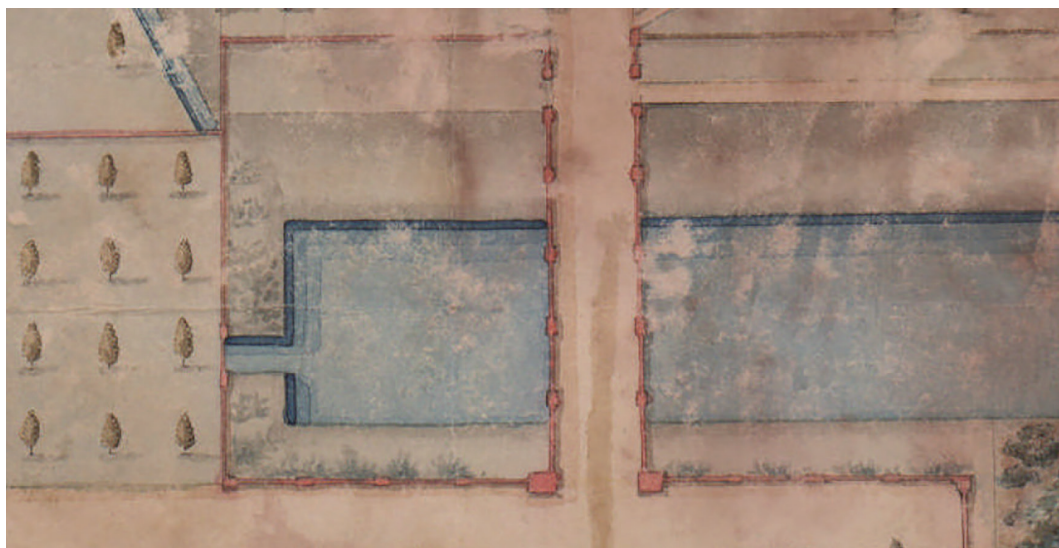
Wielkie znaczenie na rysunku z 1824 r. mają zaznaczone miejsca usytuowania rzeźb zarówno na murze, jak i obiektów wolnostojących (il. 4 i 5). Niewielkie różowe punkty wolnostojące w parterach w Ogrodzie Górnym ukazują rozmieszczenie postumentów pod rzeźby. Mimo uszkodzeń części planu można uznać, że w centralnej alejce usytuowano 16 rzeźb, co potwierdzają również inne zachowane ryciny z okresu staropolskiego. Również w parterach ogrodowego salonu miało być kolejnych 16 postumentów, które ulokowane były w czterech skrajnych partiach⁴¹. Udekorowana rzeźbami była kamienna balustrada, stawiana w latach 1762–1772⁴². Przy moście i wzdłuż balustrady przy kanałach aż do dawnego Pawilonu

4. Plan Ogrodu Górnego – boskietu i parteru – oraz kanałów i Ogrodu Dolnego (fragment).
Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 976, к. 1
Plan of the Upper Garden – bosquet and parterre – as well as canals and the Lower Garden
(fragment). Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп.
1, д. 976, fol. 1

pod Orłem odnotowano 33 rzeźby i dwa duże postumenty pod sfinksy. W pozostałej części muru ogrodowego 14 rzeźb, przy czym nie jest to liczba pełna, gdyż zniszczenia planu są duże⁴³.

Podczas remontu z 1824 r. zadbano, aby pozostawić możliwie dużo starych elementów i dekoracji, o ile uznano je za nadające się do naprawy. Zlikwidowano wówczas pralnię położoną nad stawem, planowano usunąć znajdujące się w oficynach wozownie (zrealizowano) i stajnie na 24 konie (zlikwidowano dopiero w 1826 r.), rozebrano również wozownie i stajnie położone na terenie dawnego folwarku. Wówczas też przekształcono plac na dziedzińcu pałacowym na miejsce parad⁴⁴.

5. Fragmenty Ogrodu Górnego wraz z balustradą i zejściem do kanałów na miejscu dawnego Pawilonu pod Orlem oraz most i balustrady. Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 976, k. 1 (fragment)

Fragments of the Upper Garden with a balustrade and descent to the canals on the site of the former Pavilion under the Eagle, as well as a bridge and balustrades. Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 976, fol. 1 (fragment)

Kolejny plan Ogrodu Górnego i Dolnego pochodzi z 1836 r. Powód jego wykonania wiązał się z planami budowy szpitala okręgowego, który miał być ulokowany w bezpośrednim sąsiedztwie założenia pałacowo-ogrodowego (na terenie zwierzyńca)⁴⁵. Według niezrealizowanej koncepcji mur południowy ogrodu wraz z Pawilonem Włoskim miał być rozebrany i w kierunku południowo-wschodnim planowano stworzyć park angielski. Po odrzuceniu koncepcji zabudowy parku w dolnej połowie karty górna część ilustracji ukazuje stan faktyczny. Stąd wiemy, że układ założenia pałacowo-ogrodowego w istotny sposób się nie zmienił. Nadal istniał most nad kanałem, Pawilon Chiński, oranżerie, a nawet pozostałości folwarku i Instytutu Położnictwa.

Prezentowany projekt został przejrany i zatwierdzony według dziennika Rady Informacji Drogowych i Budynków Publicznych, co nastąpiło 2 listopada 1836 r. Przy projekcie podpisał się architekt obwodu białostockiego Dominik Kułakowski, generał-lejtnanci Gorgoli i Destrem, pułkownik Zoge von Laurenberg, zarządca rady Bachkałowski, a także architekt Szarleman oraz rysownicy Malnikow oraz Wiskonti. Podkreślić należy, że ogrodzenie wzdłuż Pawilonu Chińskiego i Pawilonu Włoskiego nadal stało, a jego brak w projekcie wskazywał na zamiar jego likwidacji. Najprawdopodobniej nie istniały dwie cieplarnie w dawnych czasach położone nieopodal trzeciej oficyny pałacowej oraz część zabudowy folwarcznej z kuźnią i pralnią.

Ikonografię białostockiego ogrodu wzbogaca również rycina Pawilonu Chińskiego, która dotychczas nie była przywoływana i reprodukowana ani nie była przedmiotem odrębnych studiów (il. 7)⁴⁶. Jest to litografia, która powstała najprawdopodobniej w latach 1828–1831. Wydano ją w Paryżu w serii siedmiu rycin prezentujących interesujące obiekty z terenu Polski. W rzeczywistości ograniczono się do Warszawy i Krakowa, a interesująca nas grafika uzyskała mylącą nazwę: *Vue du Pavillon de Bialystok à Varsovie*⁴⁷. Autorem tego dzieła jest bliżej nieznany R. Nouguez, a na płytę wizerunek przeniósł Cluis Jeune⁴⁸. Nie znamy okoliczności powstania tego dzieła, ale przedstawienie jest niezwykle interesujące, przede wszystkim dlatego, że możemy prześledzić zmiany zachodzące w wyglądzie pawilonu i otaczającego go ogrodu na przestrzeni ośmiu dziesięcioleci⁴⁹.

Niewątpliwie pawilon w latach dwudziestych XIX w. przeszedł remont. Mimo pewnych przekształceń zmieniających jego barokowy i orientalny charakter na klasycystyczny czytelna została bryła i główne elementy kompozycji, schody, balustrada, wazy. W zasadzie nieprzekształcone było ogrodzenie, natomiast całość założenia porośla bujna roślinność, chociaż jeszcze stosunkowo młoda. Wydaje się, że należy przesunąć datę rozbiorów tego obiektu z 1828 r.⁵⁰ na początek lat czterdziestych XIX stulecia (zob. il. 12)⁵¹.

W zasadzie na podstawie zachowanych źródeł ikonograficznych, dzięki dołączonym postaciom, możemy odtworzyć podstawowe wymiary, co uzupełni zgromadzone dane kartograficzne i być może w niedalekiej przyszłości także archeologiczne, a to z kolei pozwoli na rewitalizację tego terenu i rekonstrukcję tego ważnego dla założenia ogrodowego Branickich obiektu.

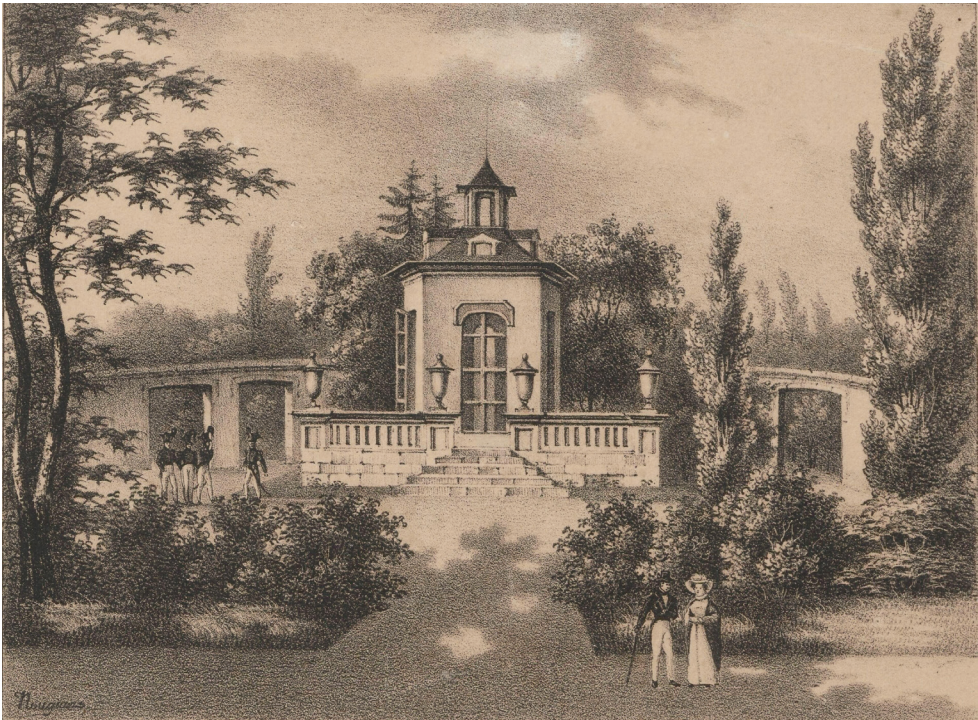

6. Общій ситуаціонный планъ съ показаніемъ къ занятію части земли для постройки въ городѣ Бѣлостокѣ Приказа Общественнаго Призрѣнія больницы (Ogólny plan sytuacyjny obejmujący część gruntów w mieście Białystok na potrzeby budowy szpitala opieki społecznej), Białystok 1836. Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 987, к. 4. Legenda: A – pałac; B – ogród pałacowy; C – oranżeria; D – cieplarnie; E – dom ogrodnika; F – Instytut Położniczy; G – сад i огrody Института Поłożничего; małymi literami odnotowano planowany kompleks szpitalny

Общій ситуаціонный планъ съ показаніемъ къ занятію части земли для постройки въ городѣ Бѣлостокѣ Приказа Общественнаго Призрѣнія больницы (General site plan covering part of the land in the city of Białystok for the construction of a social welfare hospital), Białystok 1836. Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 987, fol. 4. Legend: A – palace; B – palace garden; C – orangery; D – greenhouses; E – gardener's house; F – Maternity Institute; G – orchard and gardens of the Maternity Institute; the planned hospital complex is marked in lowercase letters

Bardzo interesująca sytuacja następuje wraz ze zmianą przeznaczenia pałacu. Specyfika Instytutu Panien Szlacheckich wskazywała konieczność wytyczenia zamkniętego obszaru. W tym celu powstał plan, który wprowadzał szereg zmian w otoczeniu założenia pałacowo-ogrodowego (il. 8)⁵². Kluczowym elementem miało być odcięcie trasy komunikacyjnej przez most nad kanałem (il. 9). Nie tylko zamykałby on drogę do miasta od strony ogrodów, ale też pozwalał na zajęcie położonych na zachodzie terenów dawnego zwierzyńca pod rozwijające się miasto. Drugim kluczowym elementem była likwidacja schodów i przebudowa przestrzeni, gdzie wcześniej usytuowany był Pawilon pod Orłem. Planowany był półokrągły taras balkonowy z perspektywą na kanały, ogród dolny i wyspę (il. 10).

Trzecim działaniem miała być likwidacja starej oranżerii celem powiększenia parku. Nowa oranżeria miała być przebudowana, co wiązało się ze zmianą przeznaczenia, wprowadzeniem dwóch kondygnacji i wybiciem nowych otworów⁵³. Pierwsze wzmianki o konieczności pilnej przebudowy oranżerii pochodzą z 1828 r., przy czym podkreślono, że wymagać to będzie zatrudnienia doświadczonego architekta⁵⁴. Następnie na początku 1830 r. odnotowano, że cały zespół oranżerii potrzebuje gruntownej przebudowy i remontów. Strop wymagał niezwłocznej inwestycji, a stan budynku powodował, że zimą nieuchronny był napływ zimna, co szkodziło roślinom⁵⁵. Wówczas zlecono Dominikowi Kułakowskiemu zaprojektowanie remontu oraz ozdobienie tylnej ściany oranżerii wychodzącej na dawny Plac Marsowy (która była nieotynkowana i nieestetyczna)⁵⁶. Główny ogrodnik Piper negatywnie zaopiniował projekt, sugerował, że należałoby uwzględnić jego własny pomysł przygotowany na potrzeby oranżerii warszawskich w Wilanowie i Łazienkach⁵⁷. Z zachowanych kosztorysów wynika, że w dwóch oranżeriach i domku ogrodnika było łącznie (co najmniej) 125 okien⁵⁸. W 1832 r. planowano wywieźć rośliny do innych oranżerii, ale koszt był zbyt wysoki. W końcu cztery lata później zdecydowano się zamknąć starą oranżerię, a rośliny przewieziono do Łazienek i Belwederu w Warszawie⁵⁹.

7. Pawilon Chiński w pracach: E. Nouguez *Vue du Pavillon de Bialystok à Varsovie*, Paris [1831]; Pierre Ricaud, *Vue de la Cascade et du Pavillon Chinois de Bialystok prise du grand pont*, b.m. i b.d. (Bibliothèque nationale de France, HD-206-FOL)

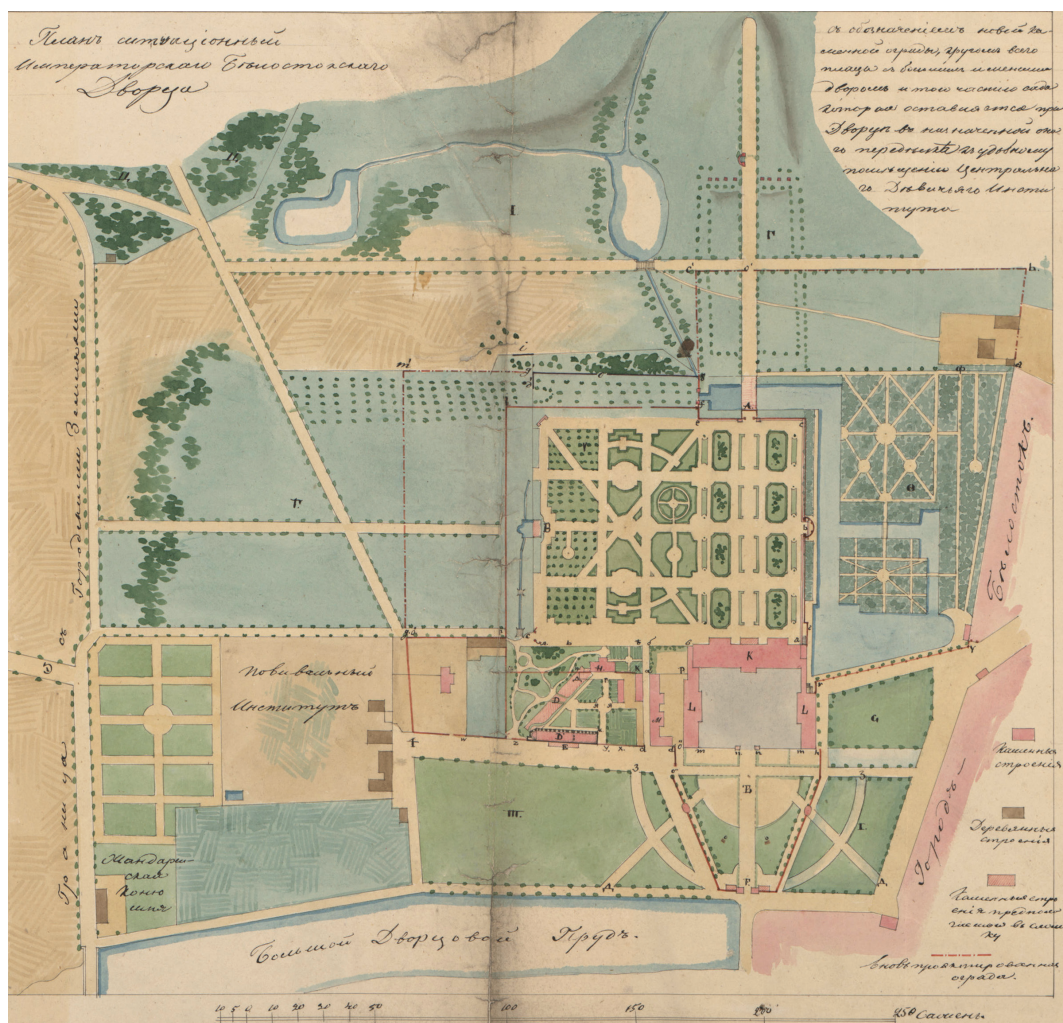
The Chinese Pavilion in the works: E. Nouguez *Vue du Pavillon de Bialystok à Varsovie*, Paris [1831]; Pierre Ricaud, *Vue de la Cascade et du Pavillon Chinois de Bialystok prise du grand pont*, b.m. i b.d. (Bibliothèque nationale de France, HD-206-FOL)

Prezentowany plan (il. 8) został przeanalizowany przez Zarząd Komunikacji w Transporcie i Budynków Publicznych 30 listopada 1838 r. Na planie odnotowano m.in. granicę z gruntami miejskimi (*граница съ городскими землями*), Instytut Położnictwa (*Повивальный институт*), stajnie dla żandarmów (*Жандармская конюшня*), duży pałacowy staw (*Большой дворцовой пруд*), miasto Białystok (*Городъ Бѣлостокъ*). Kolorami zaznaczono budynki murowane i drewniane, a przerywaną linią przeprojektowane ogrodzenie.

Jest to pierwszy plan, na którym odnotowano zasypanie dwóch stawów położonych bezpośrednio przy pałacu. Nie pojawiają się one już w kolejnych źródłach, czas zasypania należy datować na rok 1837 lub 1838⁶⁰. Projektowano likwidację starej oranżerii, co zresztą zrealizowano, o czym świadczy kolejny plan z 1841 r.⁶¹ Jeszcze w 1840 r. architekt pałacowy Rathaus podjął ostatnią próbę zachowania oranżerii południowej. Twierdził, że starszy budynek jest lepiej nasłoneczniony od drugiej (nowszej) oranżerii, i w konsekwencji proponował częściowe użytkowanie starej, przy czym jej część północną przeznaczono by na pomieszczenia gospodarcze. Nie spotkało się to z aprobatą władz, a w szczególności Dominika Kułakowskiego, i obiekt rozebrano⁶². Prowadzone w 2025 r. prace wykopaliskowe potwierdzają jego rozbiórkę, a budulec zapewne wykorzystano do innych potrzeb. Zachowały się jedynie fundamenty narożne przy piwnicy domu (rezydencji) ogrodnika oraz te położone najniżej, a także niewielkie fragmenty systemu grzewczego⁶³. Na planie po teatrze nie ma już śladu, ale również tzw. dom profesorski został rozebrany, a teren zagospodarowano⁶⁴.

Instytut Panien Szlacheckich miał być instytucją w sposób jednoznaczny odciętą od miasta. W tym celu planowano rozbudować mur oraz odciąć otwarte drogi łączące miasto z pałacem. W szczególności most miał przestać pełnić funkcję komunikacyjną, miał stać się natomiast tarasem widokowym, z którego można by oglądać Ogród Dolny. Problemy z mostem datują się na pierwszą połowę 1828 r. Odnotowano wówczas, że obiekt ten wymaga znacznej i całościowej naprawy, groźne są zwłaszcza uszkodzenia sklepienia mostu (przez upływ czasu)⁶⁵. Docelowo most planowano rozebrać, czego jednak w tym okresie nie zrealizowano⁶⁶. Na prace przy moście i ogrodzeniu przeznaczono 888 srebrnych rubli⁶⁷. Przygotowana dokumentacja ukazuje po pierwsze rozplanowanie i typologię rzeźb znajdujących się na balustradzie (il. 11). Po drugie świadczy o realizacji zamysłu zamknięcia bramą przejścia pomiędzy sfinksami.

Niewątpliwie nie wykonano również przebudowy tarasu w miejscu dawnego Pawilonu pod Orłem. W miejsce galerii na planie prostokąta i schodów

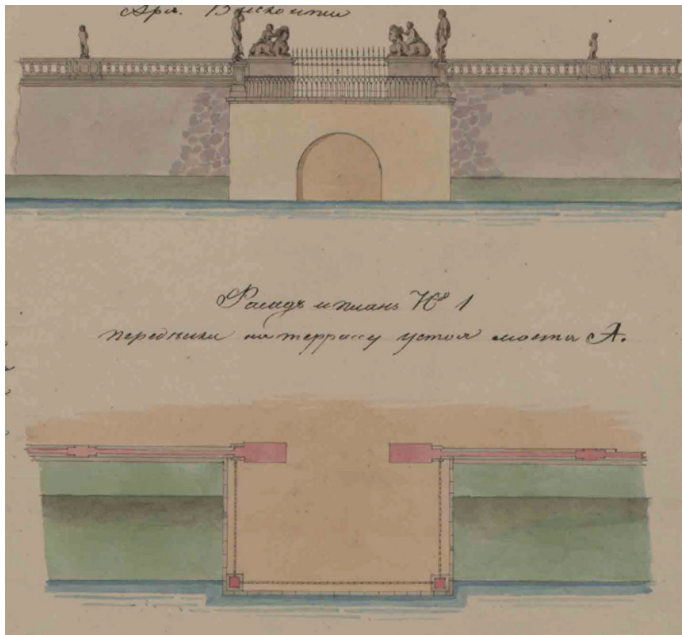

8. Планъ ситуационный Императорского бѣлостокскаго дворца (Plan sytuacyjny imperatorskiego białostockiego pałacu), Białystok 1838. Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 976, k. 1

Планъ ситуационный Императорского бѣлостокскаго дворца (Site plan of the imperial palace in Białystok), Białystok 1838. Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 976, fol. 1

prowadzących do Ogrodu Dolnego miano stworzyć półokrągły, zamknięty taras. To był kolejny pomysł odcięcia Instytutu od parku i miasta, który tylko w niektórych aspektach udało się zrealizować.

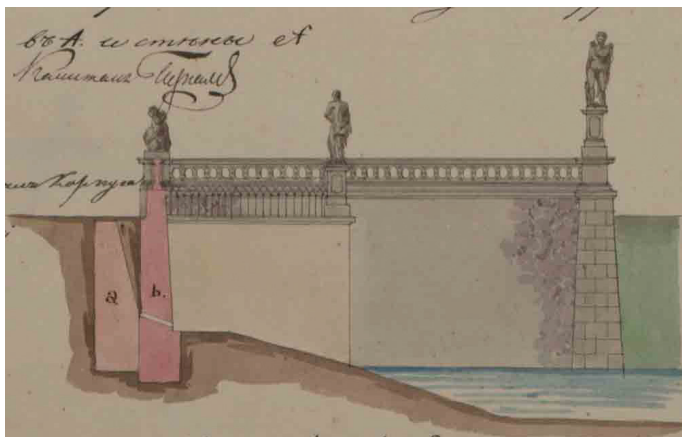
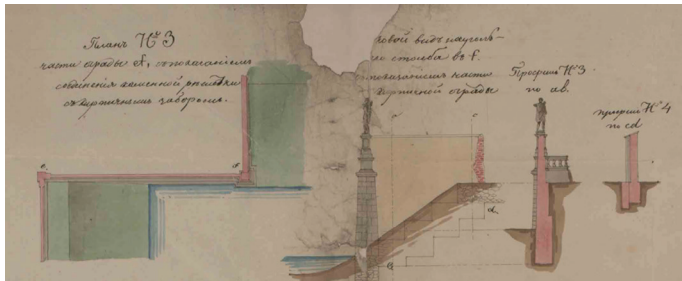
Niewątpliwie fragmenty balustrad zaprezentowane na il. 9 i 10 stanowią uzupełnienie naszej wiedzy o rzeźbach usytuowanych na terenie ogrodów⁶⁸. W szczególności charakterystyczne są grupki puttów (po dwa) usytuowane na balustradach przy placu, gdzie niegdyś znajdował się Pawilon pod Orłem. W świetle

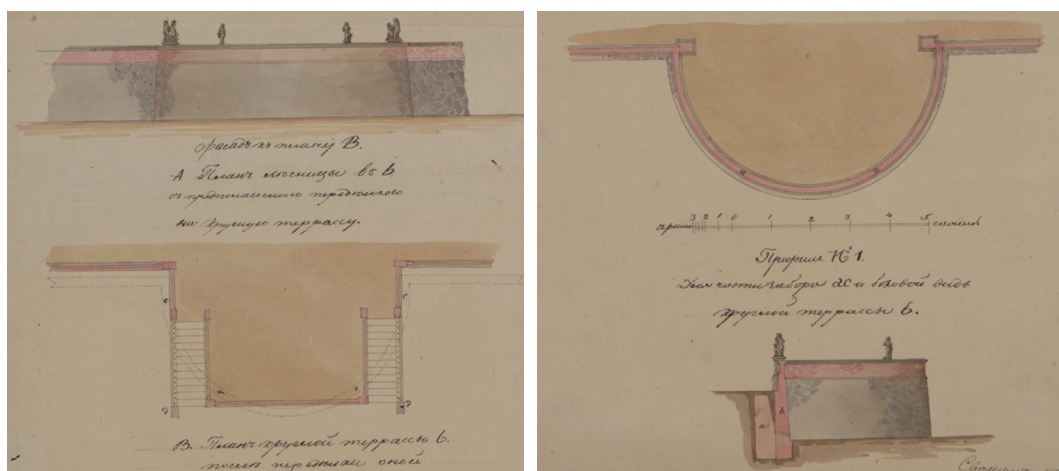

9. Przebudowa mostu
z wprowadzeniem
bramy między sfinksami
i likwidacją przęseł.

U dołu ukazane
zostały różne formy
ogrodzenia. Российский
государственный
исторический архив,
Санкт Петербург, f. 1488,
op. 1, d. 976, k. 1

**Reconstruction of
the bridge with the
introduction of a gate
between the sphinxes
and the removal of the
spans. Various forms
of fencing are shown at
the bottom. Российский
государственный
исторический архив,
Санкт Петербург, f. 1488,
op. 1, d. 976, fol. 1**

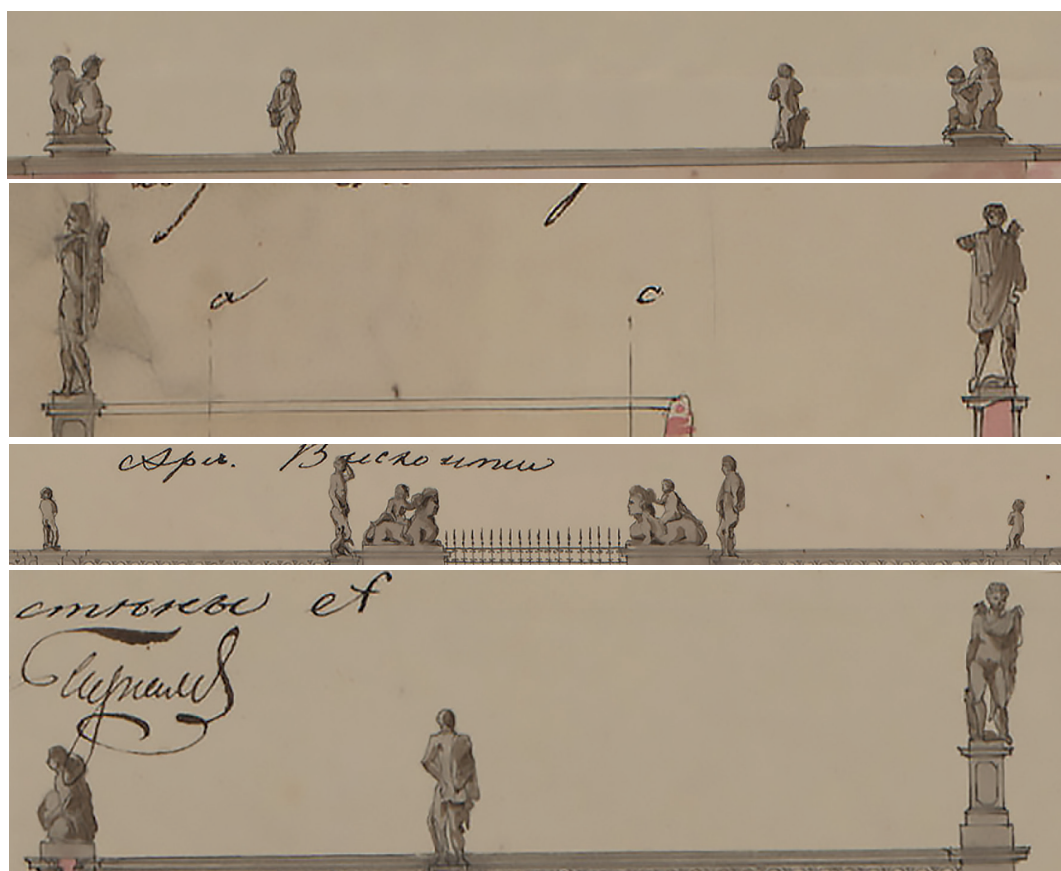

10. Planowana przebudowa platformy i schodów na miejscu dawnego Pawilonu pod Orłem. Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 976, к. 1
Planned reconstruction of the platform and stairs on the site of the former Pavilion under the Eagle. Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 976, fol. 1

inwentarza sporządzonego w 1837 r. wszystkich rzeźb w ogrodzie było 37 – czternaście małych ustawionych na parterach, osiem dużych ustawionych wzdłuż osi głównej i tyle samo wazonów ustawionych w tym samym miejscu, dwie przy moście, kaskadzie i bramie, osiem przy szpalerach, dwie we francuskim ogrodzie, trzy w ogrodzie angielskim⁶⁹. Poniżej prezentuję rzeźby odnotowane na analizowanym planie (il. 11).

Ostatnia z prezentowanych map pochodzi z 1841 r. i nosi tytuł: *Plan sytuacji części obwodowego miasta Białystok, skopiowany z planu ogólnego sporządzonego przez najwyższe dowództwo oraz projekt jego przebudowy* (il. 12)⁷⁰. Po lewej stronie umieszczono legendę (*Объяснение*), na której naniesiono planowaną zabudowę dla oddziału żandarmerii⁷¹. Jest to pierwszy plan, który bardzo odważnie zmienia kompozycję założenia ogrodowo-pałacowego. Podkład stanowi dotychczasowy układ ulic, budynków, założeń zieleni itp. Na nim naniesiono planowany układ ulic i zabudowy oraz go pokolorowano (kolor czerwony – zabudowa murowana, szary – zabudowa drewniana, zieleń miejską oznaczono kolorem zielonym).

Interpretacja tak stworzonego planu nie jest łatwa, ale wskazuje na radykalne przemiany, które już zaszły (do 1841 r.), i jeszcze większe planowane. W zasadzie wówczas zdecydowano się zlikwidować partery w Zwierzyńcu Jeleni⁷². Tuż za kanałami od strony południowej wytyczono drogę, która miała ograniczać rozrastające się dalsze kwartały zabudowy miejskiej. Zdecydowano się nieco przebudować staw przy Pawilonie Toskańskim, a tenże w związku z rozszerzeniem drogi rozebrać. Działania te podyktowane były regułami urbanistycznymi obowiązującymi w Imperium Rosyjskim – siatką geometryczną szerokich ulic tworzących prostokątne lub kwadratowe kwartały⁷³. Most również planowano rozebrać, choć, jak się wydaje, udało się zrealizować jedynie przegrodzenie mostu za sfinksami

11. Fragmenty rzeźb usytuowanych w ogrodach pałacowych w 1838 r. (por. il. 9 i 10). Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 976, к. 1
Fragments of sculptures located in the palace gardens in 1838 (see figs. 9 and 10). Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 976, fol. 1

(il. 9). Ostatecznej likwidacji miały być poddane ostatnie relikty dawnego folwarku, zagospodarowany na potrzeby rozwijającego się miasta miał być Zwierzyniec Danieli. Ogrody Górny i Dolny miały być wydzielone przez sieć ulic. Stara Oranżeria została już rozebrana, a nową planowano przebudować, dostosowując się do nowego układu ulic. W latach 1836–1841 nastąpił wzmożony wywóz do Carskiego Sioła i Petersburga rzeźb z ogrodów, a także drzew cytrynowych i pomarańczowych⁷⁴. W 1844 r. wystawiono na licytację 26 rzeźb ogrodowych⁷⁵.

Podsumowując, w pierwszej połowie XIX stulecia miały miejsce znaczne przekształcenia w obrębie ogrodów i zwierzyńców położonych przy białostockim pałacu. Plany kartograficzne wraz z dokumentacją archiwalną związaną z pracami przy założeniu pałacowo-ogrodowym pozwalają na weryfikację i uściślenia czasu i okoliczności zachodzących przemian. Można stwierdzić, że symbolicznie wraz z końcem istnienia obwodu białostockiego (1842) zakończył istnienie zespół

12. *Ситуаційний план частини обласного [го]рода Бялостока, Białystok 1841*, Російський державний історический архів, Санкт-Петербург, f. 1488, op. 1, d. 1004, k. 1
Ситуаційний план частини обласного [го]рода Бялостока, Białystok 1841, Російський державний історический архів, Санкт-Петербург, f. 1488, op. 1, d. 1004, fol. 1

ogrodów, zwierzyńców i stawów okalających dawny pałac Branickich, który był bezpośrednio związany z koncepcją stworzoną przez Jana Klemensa i Izabelę z Poniatowskich Branickich.

Warto podkreślić, że wraz z przejęciem tego terenu na własność przez Aleksandra I Romanowa jego idea było zachować założenie pałacowo-ogrodowe

w dotychczasowym stanie. Uznano, że docelowo powinien być on urządzony i utrzymany na wzór innych imperatorskich rezydencji podmiejskich⁷⁶. Podkreślić należy, że na remont pałacu, w szczególności w latach dwudziestych XIX stulecia, wydano astronomiczne kwoty: 50 439 rubli w srebrze, kiedy cały pałac w 1808 r. wyceniono na 51 332 ruble⁷⁷. Wydarzenia polityczne – powstanie listopadowe, następnie śmierć Konstantego Romanowa, a w dalszej kolejności przekazanie części terenów założenia na potrzeby Instytutu Panien Szlacheckich – doprowadziły do daleko posuniętych zmian. Wówczas też dostosowano układ miejski Białegostoku do ogólnych wytycznych urbanistycznych stosowanych na terenie Imperium Rosyjskiego, co ostatecznie zmieniło układ założenia.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

- Archiwum Główne Akt Dawnych, Papiery Mariana Morelowskiego, sygn. 16.
Archiwum Państwowe w Białymstoku, Rada Instytutu Panien Szlacheckich, sygn. 1.
Bibliothèque nationale de France, HD-206-FOL.
Instytut Sztuki PAN, nr 9018.
Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86.
Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, nr 191.
Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 973, 976, 987, 1001, 1004.

Źródła drukowane

- Bibliographie de l'Empire français, ou Journal général de l'imprimerie et de la librairie*, t. 20, Paris 1831.
Krüger J.F., *Vollständiges Handbuch der Münzen, Maße und Gewichte aller Länder der Erde*, Quedlinburg–Leipzig 1830.
Pałac Branickich w Białymstoku, t. 2., *Lata 1802–1809*, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2018.
Schulze J.K., *Neue und erweiterte Sammlung logarithmischer, trigonometrischer und anderer Tafeln*, Bd. 1, Berlin 1778.
Полное собрание законов Россійской Имперіи, Т. 44. Книга штатов, Ч. 2: Штаты по духовной и по гражданской части. Штаты по гражданской части (1809–1811), СПб. 1830.

Opracowania

- Dolistowska M., *W poszukiwaniu tożsamości miasta: architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, Białystok 2009.
Kałamajska-Saeed M., *Rosyjskie pomiary klasztorów skasowanych w roku 1832*, t. 1–2, Warszawa 2021.
Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa, t. 12, z. 2: *Miasto Białystok*, oprac. K. Kolendo-Korczak, Z. Michalczyk, A. Oleńska, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, red. M. Zgliński, A. Oleńska, Warszawa 2015.

- Kolda J., *Umělec versus objednavatel. Polská aféra barokního rytce Michaela Heinricha Rentze (1746–1747)*, „Umění Art” 2016, R. 64.
- Łopatecki K., *Sprzedaż dóbr białostockich przez spadkobierców Jana Klemensa Branickiego*, „Studia Podlaskie” 2015, t. 23.
- Łopatecki K., Danieluk J., *Plan miasta Białostok z 1808 r.*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 15, red. W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2023.
- Łopatecki K., Danieluk J., *Plany pałacu Branickich w Białymstoku z 1824 r.*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2024, nr 30.
- Łopatecki K., Kupczewska M., *Dyspozycje majątkowe Izabeli z Poniatowskich Branickiej na wypadek śmierci*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2016, t. 64, nr 4.
- Maroszek J., *Tajemnice białostockiego pałacu*, „Medyk Białostocki” 2009, nr 7–9, 2009.
- Nieciecki J., *Alegoryczne rzeźby w parterach salonu Ogrodu Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2015, nr 21.
- Nieciecki J., *Historia Ogrodu Dolnego przy pałacu w Białymstoku w czasach Jana Klemensa Branickiego i Izabeli Branickich*, cz. 1, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2019, nr 25.
- Nieciecki J., *Historia Ogrodu Dolnego przy pałacu w Białymstoku w czasach Jana Klemensa Branickiego i Izabeli Branickich*, cz. 2, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2020, nr 26.
- Nieciecki J., *Plan rezydencji białostockiej w czasach Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, nr 7.
- Nieciecki J., „Polski Wersal” – Białystok Jana Klemensa Branickiego, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, t. 63, nr 1–4.
- Nieciecki J., *Rekonstrukcja rzeźb na balustradzie w Ogrodzie Branickich w Białymstoku. Propozycja formy oraz ikonografii*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2021, nr 27.
- Pawlata L., *Badania archeologiczne architektury ogrodowej w Ogrodzie Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2021, nr 27.
- Stamm E., *Staropolskie miary*, cz. 1. *Miary długości i powierzchni*, Warszawa 1938.
- Szumski J., *Inwentarz Rady Białostockiego Instytutu Panien Szlacheckich*, maszynopis na prawach rękopisu, Białystok 1972.
- Szymańska I., Średzińska A., *Pałac Branickich. Historia i wnętrza*, Białystok 2011.
- Wątroba P., *Trzy ogrody Podlasia w świetle rysunków Pierre’a Ricaud de Tirregaille’a odnalezionych w Bibliotheque Nationale de France*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, t. 63.
- Zeller-Narolewska E., *Pałac Branickich w Białymstoku w XIX i XX w.*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, nr 7.
- Историческій Очеркъ Бѣлостокскаго Института Благородныхъ Дѣвиць 1841–1891 г.*, Составилъ Н.П. Авенариусъ, Бѣлостокъ 1891.

Netografia

www.bialystok.przestrzennapolska.pl

www.zabytek.pl

PRZYPISY

- ¹ Poniższy artykuł stanowi efekt pracy nad projektem „Cyfrowa historia miasta – rozwój przestrzenny Białegostoku (XVIII–XIX wiek)”, nr NdS/550394/2022/2022. Ikonograficzny materiał źródłowy można odnaleźć na stronie www.bialystok.przestrzennapolska.pl.
- ² J. Nieciecki, „Polski Wersal” – *Białystok Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, t. 63, nr 1–4, s. 295–314.
- ³ K. Łopatecki, M. Kupczewska, *Dyspozycje majątkowe Izabeli z Poniatowskich Branickiej na wypadek śmierci*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2016, t. 64, nr 4, s. 485–493.
- ⁴ K. Łopatecki, *Sprzedaż dóbr białostockich przez spadkobierców Jana Klemensa Branickiego*, „Studia Podlaskie” 2015, t. 23, s. 93–94.
- ⁵ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Rada Instytutu Panien Szlacheckich, sygn. 1, k. 10–11; *Полное собрание законов Россійской Имперіи*, Т. 44: Книга штатов, Ч. 2: Штаты по духовной и по гражданской части. Штаты по гражданской части (1809–1811), СПб. 1830, s. 148; *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 2., *Lata 1802–1809*, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2018, s. 316–317. Głównym ogrodnikiem w latach 20. i 30. XIX w. był niejaki Piper (kontrakt podpisał 12 VI 1819 r.). Joachim Ignacy Wołowicz do Dmitra Kuruty, [Białystok] 7 III 1830, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 74; *Подробное объяснение всего касающегося до перестройки и настоящего состояния Имп. Белостокского Дворца* (1830), Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 91.
- ⁶ Pismo Ministra Spraw Wewnętrznych z 22 IX 1823, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 3. Można temat kosztów rozwinąć. W przeliczeniu na ruble asygnatowe (ich stosunek do rubli srebrnych wynosił 4 : 1) wygospodarowano 187 132 ruble, a w 1821 r. dodano jeszcze 27 599 rubli. Do 1829 r. wydano niemal 70 tys. rubli asygnatowych. Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 78.
- ⁷ Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86. (za zwrócenie uwagi na to źródło dziękuję Piotrowi Jamskiemu). Jest to odpis dokumentacji w sprawie przebudowy pałacu Branickich w Białymstoku, przechowywanej w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas; w momencie przepisywania było to Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w Wilnie; Archiwum Kancelarii Wielkiego Księcia Konstantego, f. 377, op. 1, d. 915). Materiały te były uprzednio sporadycznie wykorzystywane i ich reprodukcje zachowały się m.in. w Białostockim Towarzystwie Naukowym. I. Szymańska, A. Średzińska, *Pałac Branickich. Historia i wnętrza*, Białystok 2011, s. 47.
- ⁸ J. Szumski, *Inwentarz Rady Białostockiego Instytut Panien Szlacheckich*, maszynopis na prawach rękopisu przechowywany w Archiwum Państwowym w Białymstoku, Białystok 1972, s. 1–2; E. Zeller-Narolewska, *Pałac Branickich w Białymstoku w XIX i XX w.*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, nr 7, s. 6–47 (XIX stulecie opisano na stronach 15–21). Oczywiście bardzo ważny kontekst przemian urbanistycznych miasta został zaprezentowany w pracy: M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta: architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, Białystok 2009.
- ⁹ W formie syntetycznej zostało to przedstawione w pracy: *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12, z. 2: *Miasto Białystok*, oprac. K. Kolendo-Korczak, Z. Michalczyk, A. Oleńska, D. Piramiodowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, red. M. Zgliński, A. Oleńska, Warszawa 2015, s. 96–99, 117–118, 120–125. Generalnie jednak widoczna jest luka szczegółowego rozpoznania pomiędzy znakomicie rozpoznany stuleciem XVIII a XX.
- ¹⁰ Szczególnie wartościowe wydaje się zaprezentowanie planów przebudowy pałacu i oficyn w pierwszej połowie XIX w., wraz z materiałem skarbowym i inwentarzowym powstałym w tym samym okresie.
- ¹¹ *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 2, s. 67–206. 22 XII 1828 r. Minister Spraw Wewnętrznych z Petersburga przesłał do Warszawy 134 kart inwentarzowych i wspomniane 34 plany. Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 51; *Подробное объяснение всего касающегося до перестройки и настоящего состояния Имп. Белостокского Дворца* (1830), Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 86.
- ¹² Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 91–94.

- ¹³ Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 973, k. 1; K. Łopatecki, J. Danieluk, *Plany pałacu Branickich w Białymstoku z 1824 r.*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2024, nr 30, s. 134–135.
- ¹⁴ K. Łopatecki, J. Danieluk, *Plan miasta Białystok z 1808 r.*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 15, red. W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2023, s. 219–232.
- ¹⁵ Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 987, k. 4.
- ¹⁶ E. Zeller-Narolewska, *Pałac Branickich...*, s. 17.
- ¹⁷ Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 976, k. 1;
- ¹⁸ Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 1004, k. 1.
- ¹⁹ Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 1001, k. 1.
- ¹⁹ Pismo Ministra Spraw Wewnętrznych z 22 IX 1823, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 3–4.
- ²⁰ [C.S. d'Arpentigny], *Voyage en Pologne et en Russie*, Paris 1828, s. 255–256: „Les Polonais appellent le parc et le château de Białystok, le Versailles de la Pologne. A la bonne heure. Le château durant notre séjour demeura ferme. Toutefois au mauvais goût des ciselures, des peintures et des ornemens qu'on pouvait entrevoir, il était facile de juger que le dedans ne répondait malheureusement que trop à l'extérieur. On voit sur la terrasse de mauvaises statues de pierre que la mousse et le minium enveloppent et dévorent; les rampes et les escaliers tombent en ruines, et cependant n'offrent rien de pittoresque. Les bassins, les allées, les bosquets, tout y inspire l'ennui. Ce n'est donc pas sans raison que les Polonais ont donné à ce lieu le titre un peu pompeux de Versailles de la Pologne”.
- ²¹ Nikołaj Nowosilcow do Konstantego Romanowa, [Białystok] 20 V 1826, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 9.
- ²² Grigorij Rozen do Konstantego Romanowa, [Białystok] 19 XI 1829, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 69. Odmienne I. Szymańska, A. Średzińska, *Pałac Branickich...*, s. 47, gdzie stwierdzono, że budynek „teatru i kilku pawilonów ogrodowych zachowały się w idealnym stanie [sic] i nie wymagały żadnych napraw”.
- ²³ Nieco inne wymiary podali inżynierowie pruscy. Jego wymiary miały wynosić 15,38 × 6,28 m, a wysokość do gzymsu koronującego – 5,34 m. W 1808 r. istniały jeszcze dwie żelazne kraty (i jedna drewniana). Na rysunku są już dwie drewniane kraty. *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 2, s. 240–241.
- ²⁴ *Elevation du Salon à l'Italiéne a Białystok*, Instytut Sztuki PAN, nr 9018 (negatyw). Oryginał niezachowany, pierwotnie przechowywany w Zbiorze Królewskim Stanisława Augusta w Gabinetie Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, p. 187, nr 115.
- ²⁵ Może o tym świadczyć miarka wykonana w łokciach saskich (56,64 cm). Por. polskie miary długości: E. Stamm, *Staropolskie miary*, cz. 1. *Miary długości i powierzchni*, Warszawa 1938.
- ²⁶ Dokładność pomiarów inżynierów rosyjskich już w latach 20. i 30. XIX stulecia była bardzo wysoka. Zob. M. Kałamajska-Saeed, *Rosyjskie pomiary klasztorów skasowanych w roku 1832*, t. 1–2, Warszawa 2021.
- ²⁷ J.K. Schulze, *Neue und erweiterte Sammlung logarithmischer, trigonometrischer und anderer Tafeln*, Bd. 1, Berlin 1778, s. 317–318; J.F. Krüger, *Vollständiges Handbuch der Münzen, Maße und Gewichte aller Länder der Erde*, Quedlinburg–Leipzig 1830, s. 100–104.
- ²⁸ Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 976, k. 1.
- ²⁹ Zob. <https://zabytek.pl/pl/obiekty/bialystok-pawilon-toskanski> [dostęp: 10.02.2025].
- ³⁰ *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 2, s. 240–241.
- ³¹ Prace przy ogrodzeniu prowadzone były m.in. w 1826 r. Za kamienny fundament zapłacono wówczas 430 rubli w srebrze. Teodor Filipowicz d'Auvray (Dowr'e) do Konstantego Romanowa, [Białystok] 24 IX 1826, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 13.
- ³² *Подробное объяснение всего касающегося до перестройки и настоящего состояния Имп. Белостокского Дворца* (1830), Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 90.
- ³³ Aleksy Aleksandrowicz Arszeniew do Konstantego Romanowa, [Białystok] 21 VI 1827, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 19.

- ³⁴ W świetle inwentarza z 1802 r. była ona już w nienajlepszym stanie. Szachulcowe ściany były nadal dobrze zachowane, ale tynki, sufit, podłoga i drzwi wymagały remontu i ewentualnego malowania. Obiekt miał wówczas dach mansardowy i pokryty był gontem. Sześć lat później Rosjanie ogólnie oceniali stan tego obiektu jako zły, w szczególności belki w ścianach się kruszyły, a szyby w oknach były niemal wszystkie wybite. *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 2, s. 238–240.
- ³⁵ Powinien być on oznaczony kolorem różowym, gdyż była to konstrukcja murowana. W inwentarzach z 1802–1809 podkreślano, że ściany nadal były dobre, choć dach już przeciekał. Niemal wszystkie szyby były naruszone (popękane). Władze rosyjskie tuż po śmierci Izabeli z Poniatowskich Branickiej zwracały uwagę, że było to jej ulubione miejsce, w którym chętnie odpoczywała. Zaznaczono, że drewniana galeria wokół niego zgniła i rozpadła się, schody były spróchniałe. Zarówno władze pruskie, jak i rosyjskie podkreślały bardzo dobry stan dużych piwnic pod konstrukcją. *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 2, s. 238–240.
- ³⁶ Pawilonu pod Orłem nie wymieniają już inwentarze z lat 1802–1809. Chyba jednak przestał istnieć znacznie przed 1828 r., jak odnotowano w: *Katalog zabytków sztuki...*, s. 123. Pisze o tym również J. Nieciecki, *Historia Ogrodu Dolnego przy pałacu w Białymstoku w czasach Jana Klemensa Branickiego i Izabeli Branickich*, cz. 2, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2020, nr 26, s. 21, wskazując, że najprawdopodobniej rozebrano go około 1797 r.
- ³⁷ Z pewnością już nie istnieje w 1838 r. Jednakże jeszcze w 1827 r. prawdopodobnie tę altanę prze-malowano. Aleksy Aleksandrowicz Arszeniew do Konstantego Romanowa, [Białystok] 18 X 1827, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 23. Badania archeologiczne, które ukazały fundamenty obiektu: L. Pawlata, *Badania archeologiczne architektury ogrodowej w Ogrodzie Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2021, nr 27, s. 52–61.
- ³⁸ Por. J. Nieciecki, *Plan rezydencji białostockiej w czasach Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, nr 7, s. 48–59 (oraz dodatek w formie kolorowego planu rezydencji).
- ³⁹ J. Nieciecki, *Historia Ogrodu Dolnego...*, cz. 2, s. 17–19. Autor pisze o ostatnich pracach Izabeli Branickiej przy Ogrodzie Dolnym, które przeprowadzono w 1792 r. Inwestycja ta polegała na remoncie mostu nad kanałami oraz odbudowie bersa.
- ⁴⁰ Подробное объяснение всего касающегося до перестройки и настоящего состояния Имп. Белостокского Дворца (1830), Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 92.
- ⁴¹ Ich rekonstrukcję przedstawił w znakomitym studium J. Nieciecki, *Alegoryczne rzeźby w partach salonu Ogrodu Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2015, nr 21, s. 41–55.
- ⁴² J. Nieciecki, *Historia Ogrodu Dolnego przy pałacu w Białymstoku w czasach Jana Klemensa Branickiego i Izabeli Branickich*, cz. 1, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2019, nr 25, s. 67–68.
- ⁴³ Por. J. Nieciecki, *Rekonstrukcja rzeźb na balustradzie w Ogrodzie Branickich w Białymstoku. Propozycja formy oraz ikonografii*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2021, nr 27, s. 7–49.
- ⁴⁴ Przykładowo: Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 6, 9–10.
- ⁴⁵ Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 987, к. 4. Był to niezrealizowany projekt Dominika Kułakowskiego z 1836 r. Inwestycję zrealizowano w innym miejscu na ulicy Lipowej na placu zakupionym od Michała Jaworowskiego. Ostateczny budynek szpitala powstał w 1842 r. M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości...*, s. 96–101.
- ⁴⁶ Jeden z egzemplarzy przechowywany jest w Bibliothèque Nationale de France, sygn. D 175192. Palmę pierwszeństwa w odkryciu tej litografii należy przyznać Przemysławowi Wątrobie. Zob. P. Wątroba, *Trzy ogrody Podlasia w świetle rysunków Pierre’a Ricaud de Tirregaille’a odnalezionych w Bibliothèque Nationale de France*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, t. 63, s. 272.
- ⁴⁷ *Bibliographie de l’Empire français, ou Journal général de l’imprimerie et de la librairie*, Paris 1831, s. 528.
- ⁴⁸ E. Nouguez, (fl. Ca 1828–1831), Cluis Jeune (Paris; Litographic Plant; 1826–1832); 1831 (1831-00-00–1831-00-00).
- ⁴⁹ Najstarszym znanym wizerunkiem jest rycina wykonana przez Michaela Heinricha Rentze-go w latach 1748–1750. Następnie istnieje rysunek Pierre’a Ricauda de Tirregaille’a z lat 60. XVIII w., w końcu z ok. 1831 r. mamy litografię E. Nougueza. Por. J. Kolda, *Umělec versus objednavatel*. Polská

- aféra barokního rytce Michaela Heinricha Rentze (1746–1747)*, „Umění Art” 2016, R. 64, s. 272–285; Bibliothèque nationale de France, HD-206-FOL.
- ⁵⁰ *Katalog zabytkův sztuki...*, s. 97.
- ⁵¹ Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 977, к. 2.
- ⁵² Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 976, к. 1. Plan ten zatytułowano: *Планъ ситуационный Императорского бѣлостокского дворца съ обозначениемъ новой каменной ограды кругомъ всего плаца съ большимъ и меньшимъ дворомъ и той частию сада которая оставляется при дворцѣ въ назначенной оного передвѣла къ удобному помѣщенію центрального Дѣвичьяго Института* – „Plan sytuacyjny imperatorskiego białostockiego pałacu z oznaczeniem nowego kamiennego ogrodzenia wokół całego placu z dużym i małym pałacem i tej części ogrodu, która znajdowała się w obrębie pałacu, w dogodnym położeniu w stosunku do Instytutu Panien Szlacheckich”.
- ⁵³ *Katalog zabytków sztuki...*, s. 118.
- ⁵⁴ Grigorij Rozen do Konstantego Romanowa, [Białystok] 29 V 1828, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 26.
- ⁵⁵ Nadal jednak oranżerie i cieplarnie przynosiły rocznie od 40 do 70 srebrnych rubli. *Подробное объяснение всего касающагося до перестройки и настоящаго состоянія Имп. Белостокскаго Дворца* (1830), Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 91.
- ⁵⁶ Joachim Ignacy Wołowicz do Dmitra Kuruta, [Białystok] 7 III 1830, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 74.
- ⁵⁷ Piper do Joachima Ignacego Wołowicza, [Białystok] 27 II 1830, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 74.
- ⁵⁸ Dokładny kosztorys i sposób przeprowadzenia remontu (niezrealizowany) został przygotowany w maju 1830 r. Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 79–80.
- ⁵⁹ I. Szymańska, A. Średzińska, *Pałac Branickich...*, s. 49.
- ⁶⁰ Uważano dotychczas, że zasypianie ich miało miejsce w drugiej połowie XIX stulecia. *Katalog zabytków sztuki...*, s. 99.
- ⁶¹ Prawidłowa jest więc ocena, że nowa oranżeria została przebudowana w 1840 r. według projektu architekta Rathausa, a „zapewne wtedy rozebrano skrzydło” południowe, wówczas przy drugiej oranżerii wprowadzono podział wnętrza na dwie kondygnacje i wybito nowe otwory. *Katalog zabytków sztuki...*, s. 118.
- ⁶² Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, nr 191, s. 42.
- ⁶³ Badania archeologiczne prowadził mgr Michał Dziób, a inwestorem był Uniwersytet Medyczny w Białymstoku. Sprawozdanie z prac archeologicznych zostało złożone do Podlaskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków 17 VII 2025 r.
- ⁶⁴ W 1830 r. dom profesorski nadal istniał, przy nim znajdował się ogród zgodnie z planem z 1824 r. Wówczas obiekt ten przeznaczony był na mieszkanie dla pałacowego dozorczy. *Подробное объяснение всего касающагося до перестройки и настоящаго состоянія Имп. Белостокскаго Дворца* (1830), Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 92.
- ⁶⁵ Joachim Ignacy Wołowicz do Konstantego Romanowa, [Białystok] 24 IV 1828, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 25. Wykonano wówczas kalkulację kosztów naprawy.
- ⁶⁶ Poświadczają to plan dołączony do pracy: *Историческій Очеркъ Бѣлостокскаго Института Благородныхъ Дѣвицъ 1841–1891 г.*, Составилъ Н.П. Авенариусъ, Бѣлостокъ 1891. Szerzej o obecnej rekonstrukcji mostu i zachowanych reliktach XVIII-wiecznego mostu: L. Pawlata, *Badania archeologiczne...*, s. 51–100.
- ⁶⁷ Pismo Ministra Spraw Wewnętrznych z 22 IX 1823, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 4.
- ⁶⁸ J. Nieciecki, *Rekonstrukcja rzeźb...*: „Żadna z oryginalnych rzeźb, zdobiących niegdyś balustrady ogrodu w Białymstoku, nie przetrwała do naszych czasów – zniknęły z nich wówczas, gdy rezydencja Branickich stała się własnością imperatorów rosyjskich. Zobaczyć je zatem można jedynie, i to w bardzo ograniczonym zakresie, na XVIII-wiecznych źródłach ikonograficznych”.
- ⁶⁹ Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, nr 191, s. 31.
- ⁷⁰ *Ситуационный планъ части областнаго [го]рода Бѣлостока снятый съ общаго плана составленнаго по Высочайшемъ повелѣнію съ проектомъ для устройства онаго, Российский*

государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 1004, к. 1. Plan został przejrany przez Radę Informacji Drogowych i Budynków Publicznych 21 II 1841 r., a wcześniej, 31 I 1841 r., zatwierdzony przez Komisję Projektów i Kosztorysów.

- ⁷¹ A – budynek przeznaczony dla wyższego oficera; B – koszary; C – stajnia; D – piwnica; E – kuchnia; F – zadaszenie dla wozów; G – studnia; H – latryny; I – otwarta (na powietrzu) ujeżdżalnia koni. Na legendzie umieszczono place należące do Zakonu Sióstr Miłosierdzia, Imperatorskiego Pałacu i place na moment powstania planu przeznaczone dla stajni żandarmerii wojskowej.
- ⁷² Geneza tego działania wiąże się z projektem Dominika Kułakowskiego przekazania zwierzchniactwa na własność miastu (przy zachowaniu ochrony drzewostanów). Proponował on już w listopadzie 1837 r. wystawić na licytację i sprzedać ogrodzenie i daniela. Narodowy Instytut Dziedzictwa, *Te-ki Glinki*, nr 191, s. 40.
- ⁷³ M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości...*, s. 75.
- ⁷⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych, Papiery Mariana Morelowskiego, sygn. 16, s. 2.
- ⁷⁵ J. Maroszek, *Tajemnice białostockiego pałacu*, „Medyk Białostocki” 2009, nr 7-9, s. 36.
- ⁷⁶ Подробное объяснение всего касающегося до перестройки и настоящего состояния Имп. Белостокского Дворца (1830), Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 86: „а дворец со всеми его принадлежностями учредить в положении и содержании своими по примеру загородных дворцов”.
- ⁷⁷ *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 2, s. 218.

THE GARDEN COMPLEX OF THE BRANICKI PALACE IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

The article presents and analyzes the plans of the palace gardens in Białystok from the first half of the 19th century, dating from the period after the estates were taken over by Alexander I Romanov. The author discusses significant changes and transformations that occurred from the 1820s to the 1840s, focusing on the inventories and architectural plans of the palace and garden complex. The study provides a detailed description of the Italian and Tuscan Pavilions, comparing their dimensions and state of preservation in different periods. An important aspect is also the analysis of the reconstruction of the bridge, the orangery, and the garden fence, as well as the demolition and functional transformation of individual buildings resulting from new urban concepts and changes in ownership and administration. The presented analyses allow for a better understanding of the dynamics of transformations within Białystok's historical garden and architectural space.

IRENA TARANTA
Muzeum Podlaskie w Białymstoku

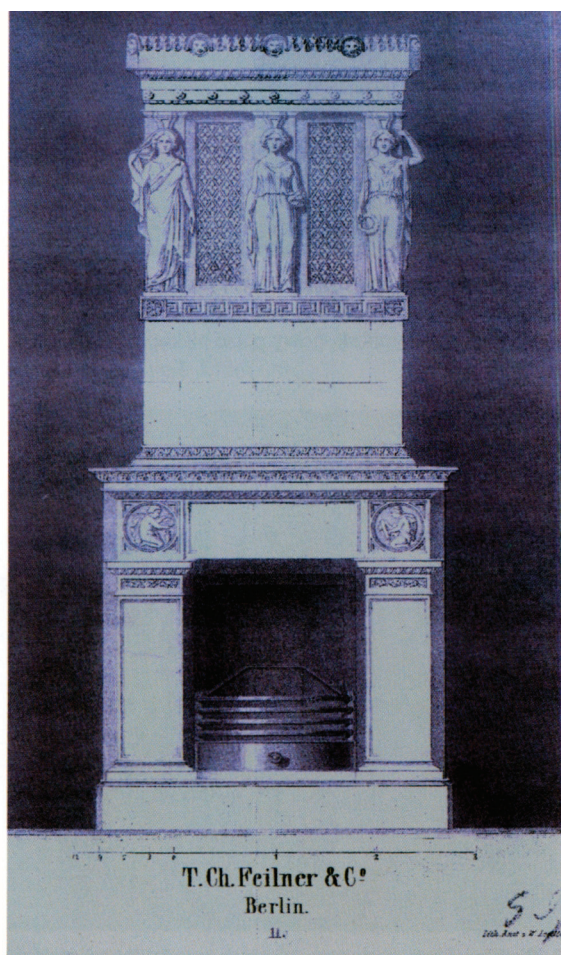
„Architektura mówiąca” – piece kaflowe typu berlińskiego w białostockich willach i pałacach, obecnych siedzibach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku i Muzeum Podlaskiego w Białymstoku

Słowa kluczowe: rzemiosło artystyczne w XIX w., piece kaflowe typu berlińskiego, architektura XIX w. w Białymstoku, szlak białostockich fabrykantów

Key words: 19th arts and crafts, Berlin-type tile stove, 19th Białystok architecture, Białystok Manufacturers Trail

Piece kaflowe z XIX i początku XX w. nie cieszą się szczególnym zainteresowaniem badaczy w regionie ani w Polsce, mimo że wyróżniają się na tle urządzeń grzewczych ubiegłych stuleci wysokim poziomem technicznym wykonania, niezwykle bogactwem i różnorodnością form i dekoracji. Celem artykułu jest próba przedstawienia zachowanych pieców kaflowych typu berlińskiego, które funkcjonują w ekspozycyjnych pomieszczeniach muzealnych i konserwatorskich, będących oryginalnym elementem wyposażenia o wysokich walorach artystycznych. Artykuł stanowi przyczynek do dalszych badań w zakresie pieców i kaflów z tego okresu w regionie, które zostały wzniesione na codzienny użytek ówczesnych właścicieli budynków. Niosły one nowe koncepcje rozwiązań technologicznych i idee stylów architektonicznych, które rozprzestrzeniły się dzięki nowym możliwościom podróży, obiegowi czasopism branżowych, wystawom i konkursom międzynarodowym z większych ośrodków kulturotwórczych do mniejszych miast.

W XIX w. wnętrza pałaców i rezydencji ogrzewały klasycystyczne białe piece zwane berlińskimi, zbudowane zazwyczaj z dwóch prostych skrzyń wzniesionych z gładkich kaflów berlińskich oraz bogato zdobionych motywami klasycystycznymi kaflami gzymsowymi, *panneau* i elementów wieńczących¹. Powszechnie były również, w szczególności w ostatnim ćwierćwieczu XIX w., piece z kaflów

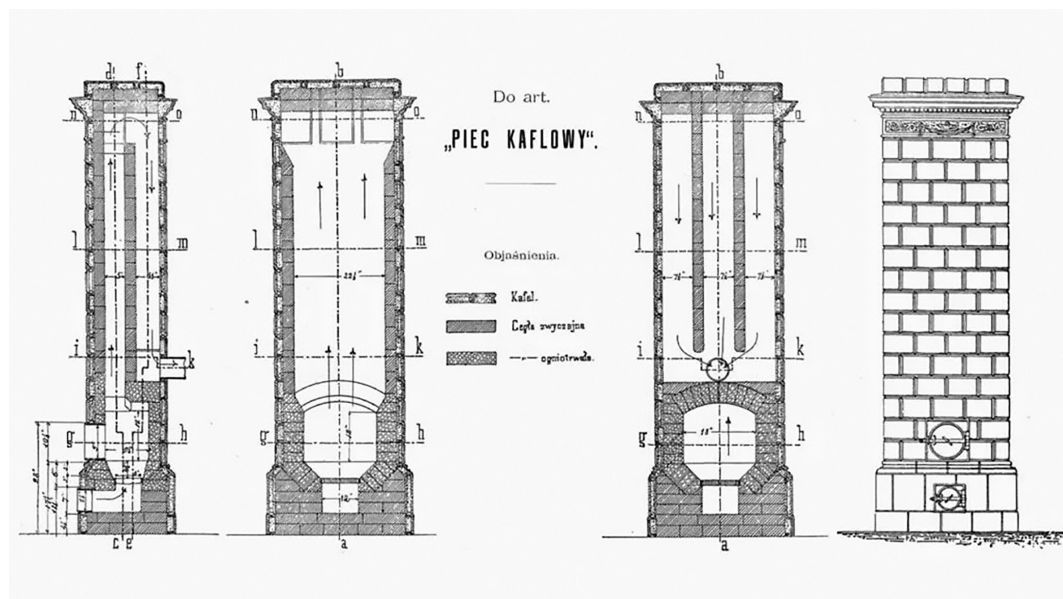

1. Wzornik T.C. Feilnera z projektem piecokominka z kariatydami, projekt T.Ch. Feilner i K.F. Schinkel. Zbiory Stadtmuseum w Berlinie, za: J. Semków, W. Wojnowska, *Warmia i Mazury. Piece kaflowe w kompleksie zabudowy mieszkalnej Wzgórza Katedralnego we Fromborku*, [w:] *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w dniach 5–7 września 2008 roku pod patronatem Marszałka Województwa Warmińsko-Mazurskiego* Jacka Protasa, red. M. Dąbrowska, J. Semków, W. Wojnowska, Frombork 2010, fot. 17
- T.C. Feilner's pattern book with a design for a fireplace stove with caryatids, project by T.Ch. Feilner i K.F. Schinkel. Collection of Stadtmuseum in Berlin, after: J. Semków, W. Wojnowska, *Warmia i Mazury. Piece kaflowe w kompleksie zabudowy mieszkalnej Wzgórza Katedralnego we Fromborku*, [in:] *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w dniach 5–7 września 2008 roku pod patronatem Marszałka Województwa Warmińsko-Mazurskiego* Jacka Protasa, ed. M. Dąbrowska, J. Semków, W. Wojnowska, Frombork 2010, photo 17

gładkich lub reliefowych, polichromowanych, nawiązujących do stylów historycznych, najczęściej neorenesansowych i neobarokowych, określanych w niemieckiej literaturze przedmiotu jako *altdeutschen Ofens* („piece staroniemieckie”)². Projektantem pieców był niemiecki architekt Karl Friedrich von Schinkel, który współpracował z Tobiaszem Christopherem Feilnerem, właścicielem fabryki pieców w Berlinie, zwanym ojcem berlińskich pieców kaflowych (il. 1)³. Projekty K.F. von Schinkla nawiązywały do ideału sztuki budowania według Witruwiusza, który głosił, iż „architektura powinna reprezentować *firmitas, utilitas, venustas*, czyli konstrukcyjną trwałość, użyteczność oraz piękno”⁴. Czerpał on inspiracje do projektów pieców z dzieła Johanna Joachima Winckelmana *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werken in der Malerei und Bildhauerei* (*Myśl o naśladowaniu dzieł greckich w malarstwie i rzeźbie*) z 1755 r., będącego wykładnią istoty sztuki greckiej jako „szlachetnej prostoty i spokojnej wielkości” oraz ideału piękna „archeologicznego klasycyzmu”⁵. K.F. von Schinkel mawiał: „obowiązkiem architektury jest

uczynienie rzeczy użytecznej, praktycznej i funkcjonalnej czymś pięknym”, ukazując piękno jako wiodącą kategorię estetyczną architektury XIX w.⁶ i realizując te trzy filary witruwiańskiego ideału w projektach pieców kaflowych. Piece kaflowe są przykładami semiofora w świetle definicji Krzysztofa Pomiana, który zdefiniował je jako „przedmioty uznawane w danej społeczności za nośniki znaczeń, zarazem tak wytwarzane lub wystawiane, by przyciągać spojrzenie, zachowując jednocześnie swoją pierwotną funkcję użytkową – grzewczą”⁷.

Stosowanie na szeroką skalę w wieku XIX nowego rodzaju paliwa – węgla i innych paliw stałych – przyczyniło się do zmian konstrukcyjnych urządzeń grzewczych, tj. wprowadzenia przegród wewnętrznych (piece kanałowe, wachlarzowe, z kanałami o układzie wężykowatym⁸) odprowadzających spaliny, a w konsekwencji umożliwiających równomierne rozprowadzanie ciepła i dłuższe jego utrzymanie, montowanie stalowych drutów łączących ściany pieca, palenisk zbudowanych z cegły ogniotrwałej i wyposażonych w ruszt, oraz zunifikowania i standaryzacji wymiarów kafli i pieców. Najlepsze rozwiązania zdaniem Czesława Domańskiego posiadał piec kanałowy według pomysłu architekta Swiazewa, w którym jednym kanałem wznosnym od paleniska do szczytu pieca wznosiły się gorące spaliny (o temperaturze od 600 do 1050°C) i następnie przechodziły w dwa lub więcej kanałów opadowych, oddając ciepło ścianom pieca, aż dochodziły do dołu (o temperaturze około 100–200°C) do kanału dymowego łączącego piec z kominem (il. 2)⁹. Wszystkie paleniska wyposażone w ruszt były zaprojektowane do lepszego spalania węgla. Te urządzenia grzewcze wznoszono zazwyczaj z 8–12

2. Piec kaflowy według architekta Czesława Domaniewskiego, „Przegląd Techniczny” 1897, R. 23, t. 35, nr 20

Tile stove by architect Czesław Domaniewski, „Przegląd Techniczny” 1897, R. 23, t. 35, nr 20

3. Białystok, ul. Dojlidy Fabryczne 23, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku (dawny pałac Hasbacha). Piec z kafli kwadratowych w pomieszczeniu na I piętrze, fot. W. Wawrzonkowski, 1973, niezachowany. PP PKZ Oddział w Białymstoku, *Białystok-Dojlidy, Pałac Hasbacha, Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, oprac. M. Dolistowska, fot. E. Solbut, Białystok 1980

Białystok, Dojlidy Fabryczne Street 23, Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok (former Hasbach's palace). Stove built from simple tiles in the room on the first floor, photo by W. Wawrzonkowski, 1973, non-existent. Polish Enterprise of Monument Conservation Workshops, Branch in Białystok, *Białystok-Dojlidy, Pałac Hasbacha, Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, worked out by: M. Dolistowska, photo by E. Solbut, Białystok 1980

4. Białowieża, cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy. Piec z kafli gładkich berlińskich, 2024. Fot. I. Taranta

Białowieża, the Orthodox church of Saint Nicholas Wonderworker. Stove built from smooth, Berlin tiles, 2024. Photo by I. Taranta

rzędów białych kafli zwyczajnych (kwadratowych), tańszych (il. 3) lub droższych kafli gładkich, berlińskich (il. 4) bądź też egzemplarzy polichromowanych pokrytych dekoracją reliefową w modnych wówczas stylach historycznych¹⁰. Bryły pieców są najczęściej prostopadłościennie, zbudowane zazwyczaj z dwóch skrzyń lub kondygnacji, z wyraźnie wyodrębnionym cokołem i wydatnymi, profilowanymi gzymsami wzbogaconymi koronką lub rodzajem faliście zarysowanego przyczółka¹¹. Piece kaflowe z drugiej połowy XIX i początku XX w. prezentują wysoce poziom artystyczny i techniczny wykonania, cechuje je maksymalne i logiczne wykorzystanie przestrzeni, doskonale wycucie proporcji, symetria i ścisłe podporządkowanie kompozycji całości¹². Walory artystyczne tkwią w szlachetnych proporcjach, przede wszystkim w stosunku dolnej kondygnacji pieca do górnej oraz w stosunku cokołów, gzymsów i zwieńczeń do płaszczyzny ścian¹³. Piece były

również, jak wcześniej wspomniano, nośnikiem treści i znaczeń symbolicznych zamieszczonych w dekoracji inspirowanej modnymi wówczas stylami architektonicznymi, swego rodzaju „architekturą mówiącą” wnętrza.

Koncepcja *architecture parlante*, czyli dosłownie architektura mówiąca, powstała w XVIII w. i była propagowana przez Claude-Nicolasa Ledoux, Etienne-Louisa Boullée’go i Jean-Jacques’a Lequeu, którzy twierdzili, że budynki oddają pewne idee, a „obrazy, które przedstawiają naszym zmysłom, powinny budzić w nas uczucia odpowiadające użytkowi, któremu te budynki są poświęcone”¹⁴. Pojęcie „architektury mówiącej” stosowano w XIX w. m.in. w filozofii historyzmu, czyli używania zdefiniowanych w architekturze stylów historycznych (klasycyzm, bizantyjski, romański, gotycki, renesansowy, barokowy, rokokowy) przy wznoszeniu nowych budynków z wykorzystaniem nowoczesnych, współczesnych technik budowlanych. Rozwój nauk historycznych, przede wszystkim archeologii i historii sztuki, wraz z bogactwem i różnorodnością stylów wpływały na polifonię ówczesnej architektury, w przestrzeni której istniał przede wszystkim historyzm, a także eklektyzm¹⁵. Jako jedno z podstawowych kryteriów historyzmu Nikolaus Pevsner podaje kryterium asocjacyjności i ewokacyjności, polegające na tym, że pewien typ architektury wywołuje skojarzenia z określonym przeznaczeniem budynku, będąc dla niego najwłaściwszym¹⁶. Budynki w stylu klasycznym przywoływały skojarzenia z majestatem władzy i nauki. W takim stylu wznoszono siedziby administracji rządowej i uniwersytetów¹⁷. Średniowieczne style: bizantyjski, romański i gotycki, nawiązywały do chrześcijańskiej duchowości i najczęściej wznoszono w tych stylach obiekty sakralne i sepulkralne¹⁸. Renesansowy kojarzono z czasem wolnym, bogactwem, statusem materialnym oraz kwestiami finansowymi, tę formę przybierały więc często domy towarowe, hotele, muzea, pałace, ale też banki i inne instytucje finansowe¹⁹. Z kolei neobarokowy i neorokokowy wywoływał skojarzenia z miejscem rozrywki i sztuki, stąd styl ten wybierano na teatry, opery i rezydencje²⁰. Natomiast eklektyzm to koncepcja odtwarzania uznanych stylów historycznych, ale nie poprzez pastisz architektoniczny, tylko ich twórcze mieszanie, zestawianie i przetwarzanie w taki sposób, aby nie można było budowli zakwalifikować jednoznacznie do jednego stylu. Motywem przewodnim eklektyzmu jest tzw. triada platońska – prawda, piękno i dobro, będące rozważaniami francuskiego filozofa Victora Cousina, który ukuł termin „eklektyzm” i opublikował swoje rozważania na ten temat w 1858 r. w publikacji pod tytułem *Du vrai, du beau et du bien* (O prawdzie, pięknie i dobru)²¹. Zaprzeczeniem eklektyzmu, celowym odcięciem się od naśladownictwa przeszłości i szukaniem całkowicie nowych wzorów i wyrazu artystycznego była secesja, propagująca „humanizację świata mieszczańskiego poprzez sztukę”, splecenie sztuki i życia w ich społecznych i estetycznych formach²². Prekursorskie znaczenie miało dążenie do integracji wszystkich sztuk, ich równości, podniesienie rangi sztuki użytkowej, odrodzenia rzemiosła i tworzenia całości stylowo jednorodnych²³. Głównymi środkami wyrazu były płynne, faliste, ruchliwe linie, płaskie plamy, jasna kolorystyka, efekty połysku²⁴. Dzieła secesyjne cechuje asymetryczność, wertykalizm, ornamentyka abstrakcyjna, geometryczna bądź roślinna, skomplikowane układy kompozycyjne²⁵. Niezwykle twórczy byli artyści secesji wiedeńskiej, którzy pozostawili po sobie ogromną spuściznę,

5. Białystok, siedziba Muzeum Rzeźby Alfonsa Karnego, Oddział Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, dawna willa gen. von Driesena. Widok na fasadę budynku, 2023. Fot. Muzeum Podlaskie w Białymstoku

Białystok, current Alfons Karny's Sculpture Museum, branch of the Podlaskie Museum in Białystok, former gen. von Driesen's villa. View on the facade of building, 2023. Photo by the Museum Podlaskie in Białystok

głównie w zakresie sztuki użytkowej i dekoracji²⁶. Secesja wiedeńska zdaje się być szczególnie bliska modernizmowi²⁷. „Architektura modernizmu charakteryzuje się prostotą, ascetyzmem ornamentu i racjonalizmem. Chce, by budowla była podporządkowana swojej funkcji. Podobnie jak *art nouveau*, zrywa z historyzującą architekturą”²⁸.

Przykładami zachowanej „architektury mówiącej” ostatniej ćwierci XIX i początku XX w. w Białymstoku są pałac Hasbacha (obecnie siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku), pałac Cytrona i willa generała von Osten-Driesena (obecnie siedziby oddziałów Muzeum Podlaskiego w Białymstoku), a w szczególności sztuka użytkowa – piece kaflowe z reprezentatywnych pomieszczeń, będące tematem niniejszego artykułu.

Drewniana willa generała Mikołaja Fiodorowicza hrabiego von Osten-Driesen, pochodzącego z niemieckiego rodu wywodzącego się z Marchii Brandenburskiej, mieszkającego w Księstwie Kurlandii, a później Guberni Kurlandzkiej²⁹, mieści się obecnie przy ul. Świętojańskiej 17. Architektura drewnianej willi generała von Driesena (il. 5), który po nabyciu w 1889 r. od rodziny Malinowskich³⁰ gruntownie ją przebudował, nawiązuje do modnych wówczas willi wznoszonych w Cesarstwie Rosyjskim w stylu noworosyjskim. Wnętrze budynku jest mieszanką różnych stylów historycznych³¹.

6. Białystok, siedziba Muzeum Rzeźby Alfonsa Karnego. Piec kaflowy z końca XIX w. z dekoracją eklektyczną, 2024. Fot. I. Malesińska
Białystok, Alfons Karny's Sculpture Museum.
Tile stove from the end of 19th century with eclectic decoration, 2024.
Photo by I. Malesińska

7. Białystok, siedziba Muzeum Rzeźby Alfonsa Karnego. Piec kaflowy, cokół i dolna kondygnacja, 2024. Fot. I. Malesińska
Białystok, Alfons Karny's Sculpture Museum.
Tile stove, feet and down tier, 2024.
Photo by I. Malesińska

W dawnym westybulu znajdują się elementy oryginalnego wyposażenia willi – dwa umieszczone naprzeciw siebie identyczne piece kaflowe z końca XIX w., pokryte dekoracją eklektyczną, szkliwioną na kolor brązowy (il. 6). Piece są dwukondygnacyjne, o bryle zbliżonej do prostopadłościanu, zwieńczone wydatnym gzymsem. Cokół jest ozdobiony dwoma płytkami o kadrze kwadratu z motywem romboidalnej kratki i wpisanej w nią rozetki (il. 7). Przejście cokołu w skrzynię dolną jest podkreślone profilowanym gzymsem. Dolna kondygnacja jest zbudowana z trzech rzędów prostokątnych kaflí ozdobionych centralnie umieszczonym ornamentem okuciowo-zwijanym i fasetowanym prostokątnym kaboszonem obwiedzionych ramką z astragalem (il. 7). Tło kompozycji kafla jest wypełnione poziomymi żłobkami. Skrzynię dolną wieńczy profilowany, bogato dekorowany gzyms: w dolnej części umieszczono romby w ramce o gierowanych narożnikach, powyżej naprzemiennie palmetki i liście akantu obwiedzione taśmą, które spinają trzy kroksztyny, w górnej części motyw dachówki karpiówki (il. 7). Przejście dolnej kondygnacji w górną jest zaakcentowane gzymsem z dekoracją muszli i liści akantu (il. 7). Górna skrzynia jest zbudowana z pięciu rzędów kaflí kasetonowych,

8. Białystok, siedziba Muzeum Rzeźby Alfonsa Karnego. Piec kaflowy, górna kondygnacja, 2024. Fot. I. Malesińska
Białystok, Alfons Karny's Sculpture Museum. Tile stove, upper tier, 2024.
 Photo by I. Malesińska

9. Białystok, siedziba Muzeum Rzeźby Alfonsa Karnego. Piec kaflowy, gzyms wieńczący, 2024. Fot. I. Malesińska
Białystok, Alfons Karny's Sculpture Museum. Tile stove, top cornice, 2024.
 Photo by I. Malesińska

obwiedzionych ramą z astragalem, z motywem muszli i liści akantu w narożnikach, oraz centralnie umieszczonym wklęsłym medalionem o krawędzi ozdobionej perełkowaniem, wypełnionym ornamentem okuciowym z oprawionym, fasetowanym, kwadratowym kaboszonem (il. 8). Kafle narożne zostały ozdobione motywem balaski z liściem akantu wpisanej w ramę ozdobioną perełkowaniem. Rzędy kafli zostały oddzielone fryzem z fasetowanych prostokątnych i romboidalnych kaboszonów na tle wypełnionym pionowymi żłobkami (il. 8). Piec wieńczy rozbudowany gzyms z ułożonego pasmowo ornamentu okuciowego z liśćmi akantu, stylizowanego kimationu jońskiego, motywu okuciowo-zwijanego z kaboszonem oraz akroteriony: palmetowy i kartusz z głową w koronie (il. 9). Płytki kafli będące płaszczyznami i łączące się w bryle pieca w tkaninowe wzory odbierane są jako zbiór starannie skomponowanych, poprawnie dekorowanych elementów³². Eklektyzm w architekturze nawiązuje do zaczerpniętego z traktatu Victora Cousina hasła „piękno, prawda, dobro” i jego celem jest wyrażenie prawdy o świecie poprzez piękno oraz przedmioty użyteczne dla teraźniejszości.

10. Białystok,
siedziba Muzeum
Historycznego, Oddział
Muzeum Podlaskiego
w Białymstoku, dawny
pałac Cytronów. Widok
na fasadę budynku, 2023.
Fot. Muzeum Podlaskie
w Białymstoku
**Białystok, The
Historical Museum,
branch of the Podlaskie
Museum in Białystok,
former Cytron's palace.
View on the facade
of building, 2023.
Photo by the Museum
Podlaskie in Białystok**

11. Białystok,
siedziba Muzeum
Historycznego. Jedna
z sal wystawienniczych
ekspozycji stałej. Fot.
A. Sierko-Szymańska
**Białystok, The
Historical Museum.
One of the exhibition
rooms of permanent
exposition. Photo by
A. Sierko-Szymańska**

Drugim budynkiem jest secesyjny pałac Samuela Hirsza Cytrona, obecnie Muzeum Historyczne, Oddział Muzeum Podlaskiego w Białymstoku (il. 10) usytuowany przy ulicy Warszawskiej 37. Obiekt został wzniesiony w latach 1910–1913 przez Wolfa i Bertę Lurie, a w 1923 r. kupiony przez Samuela Hirsza Cytrona³³. Obecnie na salach wystawowych są eksponowane piece kaflowe z końca XIX (il. 11) i pierwszych dekad XX w., aczkolwiek nie stanowią one oryginalnego wyposażenia pałacu. W jednym z reprezentacyjnych pomieszczeń znajduje się piec dwukondygnacyjny, o bryle zbliżonej do prostopadłościanu, zwieńczony wydatnym gzymsem, o dekoracji eklektycznej pokrytej szklivem w odcieniach zieleni (il. 12).

12. Białystok, siedziba Muzeum Historycznego.
Piec kaflowy z końca XIX w. z dekoracją
eklektyczną, 2024. Fot. I. Malesińska
**Białystok, The Historical Museum. Tile stove
from the end of 19th century with eclectic
decoration, 2024. Photo by I. Malesińska**

13. Białystok, siedziba Muzeum Historycznego.
Piec kaflowy, cokół i dolna kondygnacja, 2024.
Fot. I. Malesińska
**Białystok, The Historical Museum.
Tile stove, feet and down tier, 2024.
Photo by I. Malesińska**

14. Białystok, siedziba Muzeum Historycznego. Piec
kaflowy, górna kondygnacja i gzyms wieńczący,
2024. Fot. I. Malesińska
**Białystok, The Historical Museum. Tile stove,
upper tier and top cornice, 2024.
Photo by I. Malesińska**

Cokół jest ozdobiony dwoma płytkami o powierzchni skośnie żłobkowanej przypominającej romby (il. 13). Przejście cokołu w skrzynię dolną jest podkreślone profilowanym gzymsem. W dolnej skrzyni znajdują się dwa rzędy kafli, w górnej sześć rzędów kafli o kadrze stojącego prostokąta, wypełnionych dekoracją ułożoną z gierowanych ramek i wici roślinnych o końcach zwiniętych wolutowo, liściach akantu w narożnikach, z centralnie umieszczoną pustą, lekko wklęsłą płyciną (il. 13, 14). Kafle narożne zostały ozdobione prostokątną wąską ramką ułożoną z liści akantu i centralnie umieszczoną pustą płyciną. Skrzynie są oddzielone profilowanym gzymsem, ozdobionym w dolnej części różgami liktorskimi spiętymi rollwerkem, w górnej motywem stylizowanej dachówki (il. 13). Piec wieńczy wydatny gzyms z festonami oraz kaneluowanymi kolumnami w narożnikach i ząbkowaniem, z faliście zarysowanym naczółkiem ozdobiony rollwerkem i pasmowo ułożonymi liśćmi akantu oraz akroterionami (il. 14).

15. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, dawniej pałac Hasbacha. Widok od strony południowo-zachodniej, 2018. Fot. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków
Białystok, current office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, former Hasbach's palace. View from the southwest, 2018. Photo by Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok

16. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, dawniej pałac Hasbacha. Widok od strony północnej, 2023. Fot. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok. View from the north, 2023. Photo by Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok

Najwięcej urządzeń grzewczych z końca XIX i pierwszej dekady XX w. zachowało się w pałacu Hasbacha, obecnej siedzibie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku mieszczącej się przy ulicy Dojlidy Fabryczne 23. Budynek wzniesiono w stylu neorenesansowym w dwóch etapach: w pierwszym, przypuszczalnie w latach osiemdziesiątych XIX w., z inicjatywy Ewalda Hasbacha – niemieckiego fabrykanta – zbudowano niewielką willę na planie prostokąta (il. 15), w drugim, ukończonym w 1907 r. przez Artura Hasbacha, dobudowano ryzality i wieżę (il. 15–16)³⁴. Styl neorenesansowy jako reprezentujący pozycję wyższych sfer Niemiec, Francji i Anglii miał się przejawiać poprzez plastyczność form symbolizujących zamożność³⁵. Elementami oryginalnego wyposażenia są piece kaflowe, których w latach siedemdziesiątych XX w. było dwanaście³⁶, a do dzisiaj zachowało się sześć.

W pomieszczeniu na pierwszym piętrze pełniącym obecnie funkcję sekretariatu znajduje się dwukondygnacyjny piec o bryle zbliżonej do prostopadłościanu, zwieńczony wydatnym gzymsem, z dekoracją neorokokową (il. 17). Cokół jest niezdobiony, przejście w skrzynię dolną zaakcentowano profilowanym gzymsem

17. Białystok, siedziba
Wojewódzkiego Urzędu
Ochrony Zabytków
w Białymstoku, sekretariat.
Piec kaflowy z końca XIX w.
z dekoracją neorokokową, 2024.
Fot. I. Taranta
**Białystok, office of
Voivodeship Heritage
Monuments Protection Office
in Białystok, secretary's office.**
Tile stove from the end of
19th century with neo-Rococo
decoration, 2024. Photo by
I. Taranta

18. Białystok, siedziba
Wojewódzkiego Urzędu Ochrony
Zabytków w Białymstoku,
sekretariat. Piec kaflowy, cokół
i dolna kondygnacja, 2024. Fot.
I. Taranta
**Białystok, office of Voivodeship
Heritage Monuments Protection
Office in Białystok, secretary's
office. Tile stove, feet and down
tier, 2024. Photo by I. Taranta**

19. Białystok, siedziba
Wojewódzkiego Urzędu
Ochrony Zabytków
w Białymstoku, sekretariat.
Piec kaflowy, górna
kondygnacja i gzyms
wieńczący, 2024. Fot. I. Taranta
**Białystok, office of
Voivodeship Heritage
Monuments Protection Office
in Białystok, secretary's
office. Tile stove, upper tier
and top cornice, 2024. Photo
by I. Taranta**

dekorowanym jasnobrązowym suchym liściem akantu (il. 18). W dolnej skrzyni znajduje się otwór z paleniskiem, którego obramienie jest ozdobione zielonym motywem *rocaille* i festonami, z przerywanym naczółkiem (il. 17). Obie kondygnacje oddziela profilowany gzyms, który w skrzyni górnej jest ozdobiony motywem *rocaille* barwy zielonej i jasnobrązowym, suchym liściem akantu (il. 18, 19). Ten sam motyw znajduje się zarówno na narożnikach skrzyni, jak też ogranicza od góry i dołu *panneau* z dwoma puttami na obłoku, grającymi na flecie i harfie (il. 19). Piec jest zwieńczony wydatnym gzymsem z przerywanym naczółkiem ozdobionym dwoma antyetycznie umieszczonymi rogami obfitości, *rocaille* i liśćmi akantu (il. 19). Styl neobarokowy uznawano za stosowny dla architektury urzędów, teatrów i rezydencji³⁷, podobnie jak związany z nim styl neorokokowy.

20. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, gabinet Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Piec kaflowy z początku XX w. z dekoracją modernistyczną, 2024. Fot. I. Taranta
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, Podlaski Voivodeship Conservator of Monuments' office. Tile stove from the beginning of 20th century with modern decoration, 2024. Photo by I. Taranta

W obecnym gabinecie Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków znajduje się dwukondygnacyjny piecokominek, o bryle zbliżonej do prostopadłościanu, zwieńczony nadstawą, o dekoracji zdaniem badaczy modernistycznej³⁸, w odcieniach koloru żółtego (il. 20). Cokół jest niezdobiony, przejście w skrzynię dolną podkreślono profilowanym gzymsem. W dolnej skrzyni znajduje się palenisko, którego krawędź ozdobiono gzymsem. Dolną skrzynię od górnej oddziela profilowany gzyms. W górnej kondygnacji centralnie umieszczono półkoliście zamkniętą niszę flankowaną dwiema kolumnami bez kanelur, przypominającymi porządek tokański, zwieńczonymi dwoma płomieniami stylizowanymi na płonące starożytne pochodnie. Skrzynię wieńczy gzyms ozdobiony w dolnej części motywem wschodzącego słońca z wyraźnie zaznaczonymi promieniami, w górnej motywem pięciopłatkowego kwiatu, oraz nadstawa o kształcie zbliżonym do piramidy o ściętym wierzchołku ozdobionym rzędem kulek (il. 20). Zdaniem badaczy piec został wyprodukowany w fabryce Åbo Kakelfabris aktiebolag w Turku, Finlandia³⁹.

W obecnym gabinecie zastępcy Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków znajduje się dwukondygnacyjny piec o bryle zbliżonej do prostopadłościanu, zwieńczony wydatnym naczółkiem, z dekoracją secesyjną w kolorze zielonym, czerwonym i żółtym (il. 21). Cokół jest niezdobiony, przejście w skrzynię dolną podkreślono profilowanym gzymsem z dekoracją stylizowanej wici roślinnej. W dolnej kondygnacji zbliżony do koła otwór paleniska ozdobiony dookoła przeplatającymi się

wiciami roślinnymi z pąkami kwiatowymi umieszczonymi w narożnikach. Skrzynie oddzielono profilowanym gzymsem z motywem podwójnej wici roślinnej, której w środkowej części nadano kształt przypominający kartusz. Górna kondygnacja i zamykający ją wydatny gzymś są ozdobione motywem bukietu żonkili o podwiniętych korzeniach, prostych łodygach, zakończonych żółtymi płatkami otaczającymi czerwony kielich (il. 21), będących symbolem wiosny. Secesja jest kojarzona z odrodzeniem, harmonią i pięknem.

W pomieszczeniu na parterze obok hallu znajduje się dwukondygnacyjny piec o bryle zbliżonej do prostopadłościanu, zwieńczony wydatnym naczółkiem, z dekoracją eklektyczną, szklwioną na brązowo (il. 22). W świetle dokumentacji historyczno-architektonicznej PPKZ opracowanej przez Małgorzatę Dolistowską pierwotnie znajdował się on na pierwszym piętrze w trakcie południowym. Cokół jest niezdobiony, przejście w skrzynię dolną jest podkreślone profilowanym gzymsem z dekoracją reliefową – liściem akantu (il. 23). Dolną skrzynię zbudowano z trzech rzędów kaflí o kształcie stojącego prostokąta z centralnie umieszczoną muszlą z liśćmi akantu w narożnikach obwiedzioną profilowaną ramką i ornamentem okuciowo-zwijanym, o tle wypełnionym poziomymi żłobkami (il. 23). Kafle narożne zostały ozdobione ornamentem okuciowo-zwijanym i centralnie umieszczonym prostokątnym fasetowanym kaboszonem (il. 23). Kondygnację dolną oddziela od górnej profilowany gzymś ozdobiony fryzem kanelurowo-listkowym (il. 24). W górnej skrzyni znajduje się siedem

21. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, gabinet zastępcy Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Piec kaflowy z początku XX w. z dekoracją secesyjną, 2024. Fot. I. Taranta
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, Deputy Podlaski Voivodship Conservator of Monuments' office. Tile stove from the beginning of 20th century with secession decoration, 2024. Photo by I. Taranta

22. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, pomieszczenie obok hallu. Piec kaflowy z końca XIX w. z dekoracją eklektyczną, 2024. Fot. I. Taranta
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, the room next to hall. Tile stove from the end of 19th century with eclectic decoration, 2024. Photo by I. Taranta

23. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, pomieszczenie obok hallu. Piec kaflowy, dolna kondygnacja (fragment), 2024. Fot. I. Taranta
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, the room next to hall. Tile stove, down tier (fragment), 2024. Photo by I. Taranta

24. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, pomieszczenie obok hallu. Piec kaflowy, górna kondygnacja (fragment), 2024. Fot. I. Taranta
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, the room next to hall. Tile stove, upper tier (fragment), 2024. Photo by I. Taranta

rzędów kafli kwadratowych, ozdobionych umieszczoną centralnie rozetą ograniczoną ramką z wici roślinnych i liści akantu oraz z motywem *rocaille* w narożnikach (il. 24). Górna kondygnacja jest zwieńczona profilowanym gzymsem z pasmo-wo ułożonych liści akantu, ornamentem okuciowym z oprawionym kaboszonem na groszkowanym tle, ząbkowaniem, stylizowanym kimationem jońskim i liśćmi akantu (il. 22).

W tym samym pomieszczeniu przy przeciwległej ścianie znajduje się dwukondygnacyjny piec, zwieńczony gzymsem, szklwiony na zielono, z dekoracją secesyjną (il. 25). Cokół jest niezdobiony, przejście w skrzynię dolną podkreślone profilowanym gzymsem również bez dekoracji. Kondygnacja dolna jest zbudowana z czterech rzędów kwadratowych kafli gładkich, zielonych, z balaskami o kształcie fantazyjnie zapętlonych łodyg roślin zakończonych brązowymi kwiatami w narożnikach (il. 26). Powyżej paleniska, w najwyższym rzędzie umieszczono cztery kafle ozdobione motywem stylizowanego pąka kwiatowego o fantazyjnie zarysowanych kształtach w odcieniach zieleni, żółci, brązu i błękitu (il. 25). Motyw ten powtarza

25. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, pomieszczenie obok hallu. Piec kaflowy z początku XX w. z dekoracją secesyjną, 2024.

Fot. I. Taranta

Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, the room next to hall. Tile stove from the beginning of 20th century with secession decoration, 2024. Photo by I. Taranta

26. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, pomieszczenie obok hallu. Piec kaflowy, narożnik dolnej kondygnacji z balaską, 2024. Fot. I. Taranta

Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, the room next to hall. Tile stove, the corner of down tier with a baluster, 2024. Photo by I. Taranta

się w górnej skrzyni, zbudowanej z sześciu rzędów kafli, o bryle zbliżonej do stożka o ściętym wierzchołku, zwieńczonej profilowanym gzymsem bez dekoracji (il. 25). Projekt tego pieca opracował na początku 1902 r. Karl Mayer w bawarskim Muzeum Rzemiosł w Norymberdze pod kierunkiem Petera Behrensa, znanego architekta i jednego z założycieli wzornictwa przemysłowego⁴⁰. Rysunek pieca został opublikowany w 1902 r. w czasopiśmie „Die Kunst” i „Dekorative Kunst”⁴¹. Projekt tego pieca widniał pod № 171 w katalogu i był wytwarzany we wspomnianej fabryce Åbo w Turku, w Finlandii, od 1903 r.⁴² Zdaniem badaczy historyków sztuki piec z białostockiego pałacu został wyprodukowany w tej właśnie fabryce⁴³.

Najbardziej reprezentacyjnym urządzeniem grzewczym pałacu, związanym z pierwszą fazą budowy, jest znajdujący się w hallu neorenesansowy piec kaflowy (il. 27). Wyróżnia się on niezwykle bogactwem oraz różnorodnością form, dekoracji i barw. Piec jest dwukondygnacyjny, zwieńczony naczółkiem, o bryle zbliżonej do prostopadłościanu i wydatnych gzymsach. Cokół jest ozdobiony motywem rozetki wpisanej w koło z dekoracyjnymi liśćmi na osi horyzontalnej, umieszczonymi

27. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, hall. Piec neorenesansowy z końca XIX w., 2024. Fot. I. Taranta
 Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, hall. Neo-Renaissance tile stove from the the end of 19th century, 2024. Photo by I. Taranta

28. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, hall. Piec kaflowy, skrzynia dolna, 2024. Fot. I. Taranta

Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, hall. Tile stove, down tier, 2024. Photo by I. Taranta

29. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, hall. Piec kaflowy, skrzynia dolna, ściana boczna, 2024. Fot. I. Taranta

Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, hall. Tile stove, side wall of down tier, 2024. Photo by I. Taranta

pośrodku i na wysuniętych do przodu narożnikach, przypominających pseudoryzaloty (il. 28). Przejście cokołu w skrzynię dolną jest podkreślone gzymsem ozdobionym motywem dachówki karpiówki i liśćmi akantu umieszczonymi symetrycznie nad rozetkami (il. 28). W skrzyni dolnej znajduje się otwarte palenisko z uformowaną łukowato krawędzią otworu zamkniętą żeliwnym kołnierzem, zaakcentowane gzymsem, ozdobionym guttami, perełkami i liśćmi akantu w układzie pasmowym zakończonym wolutowo, spiętym symetrycznie umieszczonymi zwornikami ozdobionymi prostokątnymi fasetowanymi kaboszonami (il. 28). W narożnikach skrzyni dolnej umieszczono ornament okuciowo-zwijany oraz hermy – popiersia brodatego mężczyzny i kobiety z kryzą w renesansowych beretach (il. 28). Przejście między kondygnacjami zaznaczono profilowanym gzymsem ozdobionym podwójnym motywem sznura, fryzem z ornamentem okuciowo-zwijanym o końcach spiętych klamrą oraz liśćmi i kwiatami karczocha, powyżej liśćmi akantu i guttami (il. 28, 29). W skrzyni górnej umieszczono gzymś o profilu odwróconej simy ozdobiony motywem liści akantu, fryzem z ornamentem okuciowo-zwijanym, flankowanym liśćmi i kwiatem karczocha oraz dwoma prostokątnymi kaboszonami, zwieńczonym

30. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, hall. Piec kaflowy, skrzynia górna z naczółkiem, 2024.

Fot. I. Taranta

Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, hall. Tile stove, upper tier and top cornice, 2024.

Photo by I. Taranta

31. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, hall. Piec kaflowy, skrzynia górna, ściana boczna, 2024. Fot. I. Taranta

Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, hall. Tile stove, side wall of upper tier, 2024. Photo by I. Taranta

zabkwaniem (il. 30). Powyżej znajduje się *panneau* z opartą na grafice Carla Beckera z 1869 r. sceną – Antoni Fugger pali listy bankierskie Karola V (il. 32) w 1535 r.⁴⁴, flankowaną festonami i kanelurowanymi kolumnami ozdobionymi liśćmi akantu i pąkami kwiatowymi, zwieńczone geisonem z guttami i jajownikiem (il. 31, 32). Ponad nim ułożono dwa rzędy kwadratowych kafli kasetonowych o ramce ozdobionej kimationem jońskim i liściem akantu w narożniku, z centralnie umieszczonym wklęsłym lustrem w otoku z liści akantu oraz z liśćmi i pąkami karczocha w narożnikach (il. 30). Rzędy kafli są oddzielone od siebie pasem z kaboszonym i rollwerkiem, natomiast od góry ograniczone profilowanym gzymsem ozdobionym astragalem oraz liśćmi i stylizowanymi palmetami w układzie pasmowym (il. 30). Górną kondygnację wieńczy fryz ozdobiony kanelowanymi wazonami z kwiatem karczocha flankowanymi wstęgami i liśćmi karczocha, z ażurowymi taśmami u dołu o spiralnie zwiniętych końcach połączonych spinką (il. 33). Powyżej znajduje się gzymś ozdobiony zabkwaniem i jajownikiem, który spina centralnie usytuowany kartusz z lilią heraldyczną (il. 30, 33). Fryz i gzymś są spięte przy narożnikach kroksztynami z perelkowaniem, tryglifem i kaboszonym z ornamentem okuciowym (il. 30, 33). Piec jest

32. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, hall. Piec kaflowy, *panneau* z Antonim Fuggerem palącym listy bankierskie, 2024. Fot. I. Taranta
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, hall. Tile stove, *panneau* with Anthony Fugger burning the certificates of debt, 2024. Photo by I. Taranta

33. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, hall. Piec kaflowy naczółek, 2024. Fot. I. Taranta
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, hall. Tile stove, top cornice, 2024. Photo by I. Taranta

34. Białystok, siedziba Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, parter, hall. Piec neorenesansowy, 1973. Fot. W. Wawrzonowski
Białystok, office of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok, ground floor, hall. Neo-Renaissance tile stove, 1973. Photo by W. Wawrzonowski

zwieńczony falistym przerywanym naczółkiem ozdobionym astragalem, jajownikiem i liściem akantu, z umieszczonymi w narożnikach akroterionami z motywem wirującej rozety i liśćmi (il. 33). Pierwotnie w centralnej części naczółka znajdował się kartusz herbowy trzymany przez herolda z nakryciem głowy ozdobionym piórami (il. 34). Kolorystyka pieca jest w odcieniach zieleni, brązu i czerwieni, natomiast *panneau* w odcieniach zieleni, brązów, błękitu, czerwieni oraz żółci (il. 27). Zapewne pochodził on z fabryki Zelm & Boehm w Rydze⁴⁵, zdaniem Dalii Klajumienė znajdował się w katalogu *Ofenkatalog von Zelm & Boehm. Gypsfabrik, Schlämmkreidefabrik, Ofen- und Tonwarenfabrik, Riga, 1906*⁴⁶. Według polskich badaczy kafle zostały wyprodukowane w fabryce Schmidt und Lehman z Velten koło Berlina, piec wykonano w fabryce Zelm & Boehm w Rydze⁴⁷. Ten piec był produkowany również w fabryce kafli i ceramiki Ewela Libo w Wilnie i widnieje w katalogu pod № 114 z około 1910 r.⁴⁸

Piece neorenesansowe, z identyczną dekoracją reliefową, aczkolwiek monochromatyczne, białe lub w odcieniach brązu z polichromatycznym *panneau* ze sceną palenia listów bankierskich cesarza Karola V, znajdowały się w kamienicy w Szczecinie przy obecnej alei Jana Pawła II⁴⁹, w pałacu w Dzierżni koło Tomaszowa Lubelskiego, obecnie w Muzeum w Tomaszowie Lubelskim, oraz w Muzeum w Chojnicach⁵⁰. Piec ze Szczecina został wyprodukowany w Velten pod Berlinem, dwa pozostałe urządzenia grzewcze przypuszczalnie również powstały w tej fabryce⁵¹.

Dekoracja pieca, a w szczególności postać palącego listy bankierskie Antoniego Fuggera, przyciąga spojrzenie i przemawia do odbiorców poprzez bogactwo i status społeczny kupieckiej rodziny Fuggerów⁵². Pochodzący z Augsburga Fuggerowie byli jedną z najbardziej wpływowych rodzin kupców-bankierów w Europie, którzy do swego ogromnego bogactwa doszli poprzez dalekosiężny handel wydobytą w Tyrolu i na Węgrzech miedzią i srebrem oraz usługi finansowe – pożyczki dla właścicieli kopalni i władców, cesarzy z dynastii Habsburgów, papieży i książąt w Europie⁵³. Wybór wyżej wymienionego przedstawienia z Antonim Fuggerem i cesarzem Karolem V oraz usytuowanie go w westybulu, przy głównym wejściu do budynku, był bez wątpienia nieprzypadkowy, zarówno pod względem skojarzeń z bogactwem i prestiżem niemieckiego fabrykanta Ewalda Hasbacha, jak też i sceny nawiązującej do pochodzenia właściciela pałacu, ukazującej jedną z kart świetności w historii Niemiec, a właściwie osobę cesarza Karola V, ambitnego władcy rozszerzającego swą władzę za pomocą pożyczonych pieniędzy na zakupienie głosów elektorów i wybór na cesarza.

Podsumowując, piece te należą do *par excellence* dobrej, małej architektury wnętrz⁵⁴ dawnych białostockich pałaców. Są wyrazem obowiązujących w danej epoce trendów sztuki, nauki i techniki. Autorka artykułu może jednoznacznie określić pochodzenie jednego pieca neorenesansowego znajdującego się w westybulu Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, wykonanego w Rydze, ze względu na zachowaną w świetle przytoczonej powyżej dokumentacji konserwatorskiej sygnaturę Riga. Pozostałe urządzenia grzewcze, w szczególności piec wczesnomodernistyczny z gabinetu Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków i secesyjny z pomieszczenia na parterze mogą pochodzić z fabryki kafli w Turku, aczkolwiek brak sygnatury uniemożliwia jednoznaczne określenie pochodzenia tych urządzeń grzewczych. Prawdopodobnym jest, iż piece były wybierane na

podstawie dostępnych wzorców umieszczonych w katalogach inspirowanych kartami z historii Niemiec czy też projektami niemieckich architektów, które realizowane były w wiodących fabrykach niemieckich bądź żydowskich spółek (Zelm & Boehm w Rydze, Ewela Libo w Wilnie) położonych wówczas w Cesarstwie Rosyjskim. Nie można wykluczyć również, iż niektóre piece mogły pochodzić z innych fabryk kafla i ceramiki, np. z Białegostoku. Spośród polifonii stylów architektonicznych białostockich pieców kaflowych najgłośniej przemawia piec neorenesansowy, „który to styl stał się głównym źródłem dla studiów architektonicznych, stanowił uosobienie formalnej doskonałości, jednomyślnie uznany przykład architektonicznego piękna, był najlepszą miarą wartości, punktem odniesienia dla nowej twórczości”⁵⁵.

BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Dolistowska M., *Białystok–Dojlidy. Pałac Hasbacha. Dokumentacja historyczno-architektoniczna wykonana na zlecenie: Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białymstoku, Wydział Kultury, Wojewódzki Konserwator Zabytków, maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku, Białystok 1980.*
- Foltyn E., *O potrzebie badań nad XIX- i XX-wiecznymi kaflami i piecami kaflowymi (na przykładzie kafla z zamku Sułkowskich w Bielsku-Białej), „Ochrona Zabytków” 1989, t. 42, z. 3–4 (166–167).*
- Gała-Walczowska M., *Wątki znaczeniowe i symbolika architektury XIX wieku, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2017, nr 4.*
- Gamrat M., *Prawda, piękno i dobro w paryskich wykładach Victora Cousina, „Prace Aksjologiczne. Język – Literatura – Kultura – Media” 2022, t. 3.*
- Gutowski M., Gutowski B., *Architektura secesyjna w Galicji, Warszawa 2001.*
- Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa, t. 12, z. 2: Miasto Białystok, red. M. Zgliński, A. Oleńska, Warszawa 2015.*
- Klajumienė D., *Kodėl svarbu tyrinėti XIX a.–XX a. pirmosios pusės koklinių krosnių gamintojų produkcijos ženklinius? [w:] Vietiniai ir įvežtiniai XIX a. 7 deš. kokliai Lietuvoje: gamintojai ir produkcijos ženkliniai, Vilnius 2024, https://www.lma.lt/uploads/Pranesimai%20naujienuoms/Akademik%C4%97s%20Dalius%20KlajKlaju%C4%97s%20straipsnis%20vie%C5%A1inti_01.pdf.*
- Klajumienė D., *Pirmavaizdis ir gaminys: XIX a. – XX a. pirmos pusės koklinių krosnių ir židinių atvejais, „Acta Academiae Artium Vilmensis” 2023, DOI: 10.37522/aaav.110–111.2023.182.*
- Koch W., *Style w architekturze. Arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne, Warszawa 2005.*
- Krakowski P., *Wątki znaczeniowe w architekturze wieku XIX, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Historii Sztuki” 1973, z. 11.*
- Lenartowicz J.K., *Słownik psychologii architektury, Kraków 2010.*
- Макогонова М.Л., *Интернациональный дизайн. Об авторстве изразцовых печей финских заводов «Або» и «Ракколяниоки» эпохи модерна из собрания ГМИ СПб, „Труды Государственного Музея Истории Санкт-Петербурга, Исследования и материалы” 2014, t. 24.*

- Mysona-Byrska K., *Inskrypcje na kamienicach krakowskich jako wyraz transferu idei w architekturze przełomu XIX i XX wieku*, Kraków 2023.
- Piec kaflowy według pomysłu architekta Czesława Domaniewskiego, „Przegląd Techniczny” 1897, R. 23, t. 35, nr 20.
- Pomian K., *O porównywaniu historii*, [w:] K. Pomian, *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin 2006.
- Samek J., *W obronie zabytkowych pieców i kafli z drugiej połowy XIX i XX wieku*, „Ochrona Zabytków” 1986, t. 39, z. 1 (152).
- Semków J., Wojnowska W., *Piece kaflowe z XIX i XX w. z terenu dawnych Prus i Pomorza*, [w:] *Średniowieczne i nowożytne kafle. Regionalizmy – podobieństwa – różnice*, red. M. Dąbrowska, H. Karwowska, Białystok 2007.
- Semków J., Wojnowska W., *Warmia i Mazury. Piece kaflowe w kompleksie zabudowy mieszkalnej Wzgórza Katedralnego we Fromborku*, [w:] *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w dniach 5–7 września 2008 roku pod patronatem Marszałka Województwa Warmińsko-Mazurskiego Jacka Protasa*, red. M. Dąbrowska, J. Semków, W. Wojnowska, Frombork 2010.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. K. Kubalska-Sulkiewicz i in., wyd. 4, Warszawa 2003.
- Szykuła-Żygawska A., *Wizyta Karola V u bankierskiej rodziny Fuggerów*, „Spotkania z Zabytkami” 2012, nr 3–4.
- Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, Warszawa 1956.

Netografia

- Gigiel M., *To dzieło sztuki! Piękny piec z XIX wieku wrócił do Szczecina po renowacji*, <https://wszczecinie.pl/to-dzielo-sztuki-piekny-piec-z-xix-wieku-wrocil-do-szczecina-po-renowacji/31154>.
- Häberlein M., *Fugger Family*, Oxford Bibliographies, <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780195399301/obo-9780195399301-0332.xml>.
- <https://web.archive.org/web/20150924112227/http://www.svrt.ru/lib/a-uborsky-5.pdf>.
- <https://www.bonhams.com/auction/24799/lot/200/carl-ludwig-friedrich-becker-german-1820-1900-anton-fugger-burning-the-debenture-bonds-of-charles-v-in-1535-49-x-67in-1245-x-1702cm/>.

PRZYPISY

- ¹ J. Semków, W. Wojnowska, *Piece kaflowe z XIX i XX wieku z terenu dawnych Prus i Pomorza*, [w:] *Średniowieczne i nowożytne kafle. Regionalizmy – podobieństwa – różnice*, red. M. Dąbrowska, H. Karwowska, Białystok 2007, s. 193–194.
- ² Tamże, s. 194–195.
- ³ Tamże, s. 194.
- ⁴ Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, Warszawa 1956, s. 9.
- ⁵ W. Koch, *Style w architekturze. Arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*, Warszawa 2005, s. 265.
- ⁶ Za: M. Gała-Walczowska, *Wątki znaczeniowe i symbolika architektury XIX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2017, nr 4, s. 57.

- ⁷ K. Pomian, *O porównywaniu historii*, [w:] tegoż, *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin 2006, s. 100.
- ⁸ *Piec kaflowy według pomysłu architekta Czesława Domaniewskiego*, „Przegląd Techniczny” 1897, R. 23, t. 35, nr 20, s. 317.
- ⁹ Tamże, s. 317–318.
- ¹⁰ J. Semków, W. Wojnowska, *Piece kaflowe...*, s. 193.
- ¹¹ J. Samek, *W obronie zabytkowych pieców i kafli z drugiej połowy XIX i XX wieku*, „Ochrona Zabytków” 1986, t. 39, z. 1 (152), s. 48.
- ¹² E. Foltyn, *O potrzebie badań nad XIX- i XX-wiecznymi kaflami i piecami kaflowymi (na przykładzie kafli z zamku Sułkowskich w Bielsku-Białej)*, „Ochrona Zabytków” 1989, t. 42, z. 3–4 (166–167), s. 274.
- ¹³ Tamże, s. 49.
- ¹⁴ J.K. Lenartowicz, *Słownik psychologii architektury*, Kraków 2010, s. 11.
- ¹⁵ M. Gała-Walczowska, *Wątki znaczeniowe i symbolika architektury XIX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2017, nr 4, s. 55.
- ¹⁶ Tamże, s. 67.
- ¹⁷ Tamże, s. 56–71.
- ¹⁸ Tamże.
- ¹⁹ Tamże.
- ²⁰ Tamże.
- ²¹ M. Gamrat, *Prawda, piękno i dobro w paryskich wykładach Victora Cousina*, „Prace Aksjologiczne” 2022, t. 3, 2022, s. 41–42; K. Mysona-Byrska, *Inskrypcje na kamienicach krakowskich jako wyraz transferu idei w architekturze przełomu XIX i XX wieku*, Kraków 2023, s. 63–64.
- ²² W. Koch, *Style w architekturze...*, s. 275.
- ²³ *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, wyd. 4, red. K. Kubalska-Sulkiewicz i in., Warszawa 2003, s. 375.
- ²⁴ Tamże.
- ²⁵ Tamże.
- ²⁶ K. Mysona-Byrska, *Inskrypcje...*, s. 129.
- ²⁷ M. Gutowski, B. Gutowski, *Architektura secesyjna w Galicji*, Warszawa 2001, s. 20–21, za: K. Mysona-Byrska, *Inskrypcje...*, s. 129.
- ²⁸ Tamże.
- ²⁹ <https://web.archive.org/web/20150924112227/http://www.svrt.ru/lib/a-uborsky-5.pdf> [dostęp: 19.09.2025].
- ³⁰ *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12, z. 2: *Miasto Białystok*, red. M. Zgliński, A. Oleńska, oprac. autorskie K. Kolendo-Korczak i in., Warszawa 2015, s. 134.
- ³¹ Tamże, s. 137–138.
- ³² J. Samek, *W obronie zabytkowych...*, s. 49.
- ³³ *Katalog zabytków sztuki...*, s. 137.
- ³⁴ M. Dolistowska, *Białystok-Dojlidy. Pałac Hasbacha. Dokumentacja historyczno-architektoniczna wykonana na zlecenie: Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białymstoku, Wydział Kultury, Wojewódzki Konserwator Zabytków*, maszynopis w archiwum WUOZ, Białystok 1980, s. 10–11; *Katalog zabytków sztuki...*, s. 132.
- ³⁵ M. Gała-Walczowska, *Wątki znaczeniowe i symbolika...*, s. 60.
- ³⁶ M. Dolistowska, *Białystok-Dojlidy...*, s. 15–16, 18–19.
- ³⁷ M. Gała-Walczowska, *Wątki znaczeniowe ...*, s. 63.
- ³⁸ *Katalog zabytków sztuki...*, s. 133.
- ³⁹ Tamże.
- ⁴⁰ C. Pese, *Jugendstil aus Nürnberg: Kunst, Handwerk, Industriekultur*, Stuttgart 2007, s. 76, 79, za: М. Л. Макогонова, *Интернациональный дизайн. Об авторстве изразцовых печей финских заводов «Або» и «Ракколаниоки» эпохи модерна из собрания ГМИ СПб*, „Труды Государственного Музея Истории Санкт-Петербурга, Исследования и материалы” 2014, t. 24, s. 65.
- ⁴¹ „Die Kunst. Monatshefte für freie und angewandte Kunst” 1902, Bd. 6, s. 230–231; „Dekorative Kunst. Illustrierte Zeitschrift für angewandte Kunst” 1902, Bd. 9, s. 230–231, za: М. Л. Макогонова, *Интернациональный дизайн...*, s. 65.

- ⁴² H. Soiri-Snellman, *Turun kaakelin kakluunit. Turun kaakelitehtaan uunimallit vuosina 1874–1954*, [Turku] 2003, s. 208, za: M. Л. Макогонова *Интернациональный дизайн...*, s. 65.
- ⁴³ *Katalog zabytków sztuki...*, s. 133.
- ⁴⁴ <https://www.bonhams.com/auction/24799/lot/200/carl-ludwig-friedrich-becker-german-1820-1900-anton-fugger-burning-the-debenture-bonds-of-charles-v-in-1535-49-x-67in-1245-x-1702cm/> [dostęp: 30.06.2025].
- ⁴⁵ *Katalog zabytków sztuki...*, s. 133.
- ⁴⁶ D. Klajumienė, *Kodėl svarbu tyrinėti XIX a.–XX a. pirmosios pusės koklinių krosnių gamintojų produkcijos ženklimą?*, [w:] *Vietiniai ir įvežtiniai XIX a. 7 deš. kokliai Lietuvoje: gamintojai ir produkcijos ženklimas*, Vilnius 2024, https://www.lma.lt/uploads/Pranesimai%20naujienuoms/Akademik%C4%97s%20Dalius%20Klajumi%C4%97s%20straipsnis%20vie%C5%A1inti_01.pdf [dostęp 27.06.2025].
- ⁴⁷ *Katalog zabytków sztuki...*, s. 133.
- ⁴⁸ Альбом белоглазурованных, terra-cottовых, майоликовых и позолоченных печей и каминов парового изразцово-гончарного завода Е. Либо в Вильне. Вильна, [s. a.] za: D. Klajumienė, *Pirma-vaizdis ir gaminy: XIX a. – XX a. pirmos pusės koklinių krosnių ir židinių atvejais*, „Acta Academiae Artium Vilmensis” 2023, DOI: 10.37522/aaav.110-111.2023.182.
- ⁴⁹ M. Gigiel, *To dzieło sztuki! Piękny piec z XIX wieku wrócił do Szczecina po renowacji*, <https://wszczecinie.pl/to-dzieło-sztuki-piękny-piec-z-xix-wieku-wrócił-do-szczecina-po-renowacji/31154> [dostęp: 30.06.2025].
- ⁵⁰ A. Szykuła-Żygawska, *Wizyta Karola V u bankierskiej rodziny Fuggerów*, „Spotkania z Zabytkami” 2012, nr 3–4, s. 66–68.
- ⁵¹ M. Gigiel, *To dzieło sztuki!...*
- ⁵² <https://www.bonhams.com/auction/24799/lot/200/carl-ludwig-friedrich-becker-german-1820-1900-anton-fugger-burning-the-debenture-bonds-of-charles-v-in-1535-49-x-67in-1245-x-1702cm/> [dostęp: 30.06.2025].
- ⁵³ M. Häberlein, *Fugger Family*, Oxford Bibliographies, <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780195399301/obo-9780195399301-0332.xml> [dostęp: 30.06.2025].
- ⁵⁴ J. Samek, *W obronie zabytkowych ...*, s. 49.
- ⁵⁵ P. Krakowski, *Wątki znaczeniowe w architekturze wieku XIX*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Historii Sztuki” 1973, z. 11, s. 75, za: M. Gała-Walczowska, *Wątki...*, s. 58.

„SPEAKING ARCHITECTURE” – BERLIN-TYPE TILE STOVES IN BIAŁYSTOK VILLAS AND PALACES, CURRENT OFFICE OF VOIVODESHIP HERITAGE MONUMENTS PROTECTION OFFICE IN BIAŁYSTOK AND THE PODLASKIE MUSEUM IN BIAŁYSTOK

The Vitruvian ideal of the art of building was that architecture should represent *firmitas, utilitas, venustas*, which means strength, functionality, and beauty. The examples of these three attributes are Białystok villas and palaces from the end of 19th and the beginning of 20th centuries, current the offices of Voivodeship Heritage Monuments Protection Office in Białystok and The Podlaskie Museum in Białystok with their furnishings – tile stoves. The stove were built from smooth or relief tiles, mono- and polychrome, referring to historical styles, most often neo-Renaissance and neo-Baroque, are defined in German literature on the subject as the *altdeutschen Ofens*. They represent a high artistic and technical level of craftsmanship, characterized by maximum and logical use of space, an excellent sense of proportion, symmetry and strict subordination of the composition to the entire. These stoves are *par excellence* examples of good, small, interior architecture of old Białystok palaces. They are an expression of the trends in art, science and technology prevailing in a given epoch.

WIESŁAW WRÓBEL

Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia

Zespół modernistycznych willi przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a – niedoceniony fragment dzielnicy reprezentacyjnej międzywojennego Białegostoku

Słowa kluczowe: Białystok 1919–1939, planowanie przestrzenne, dzielnica reprezentacyjna, Seweryn Nowakowski, Władysław Otto, Józef Lewitt

Key words: Białystok 1919–1939, urban planning, representative district, Seweryn Nowakowski, Władysław Otto, Józef Lewitt

WSTĘP

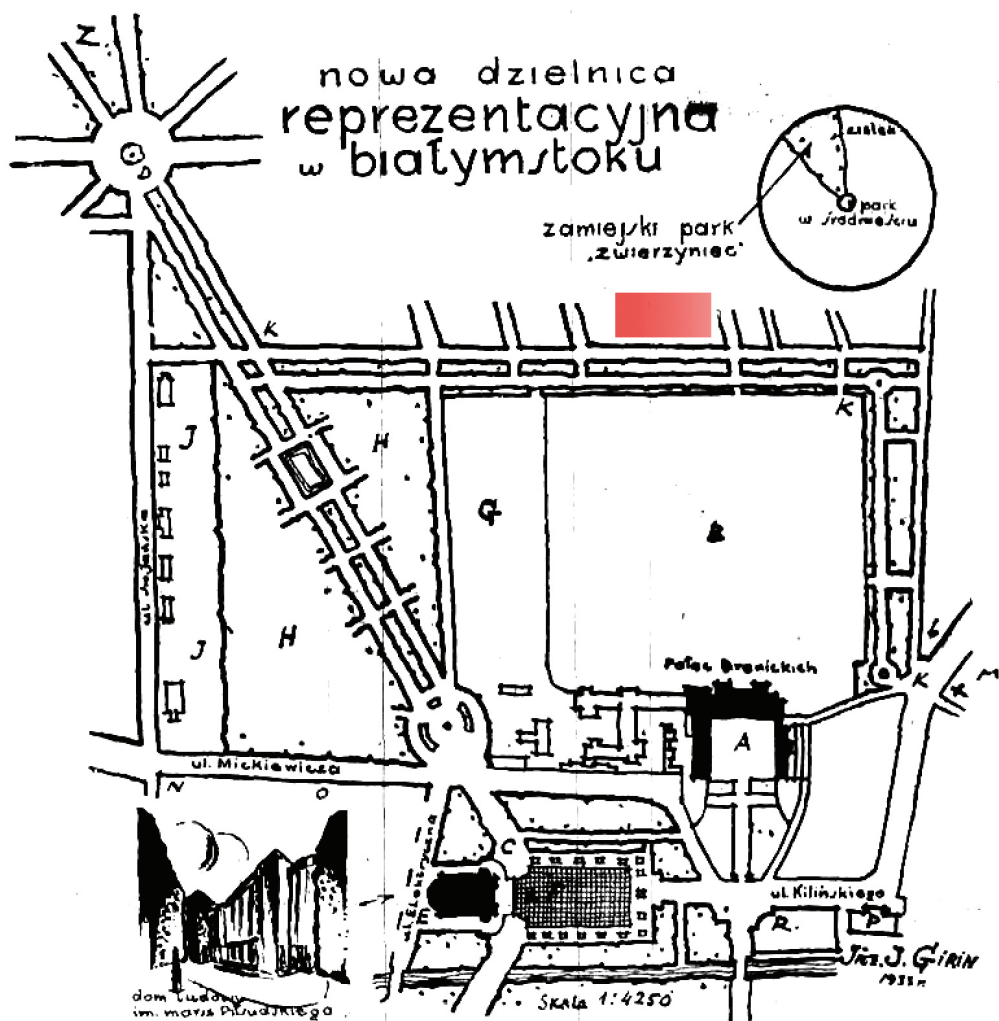
Wśród białostockich zabytków i reliktyw architektoniczno-urbanistycznych szczególne miejsce zajmuje zespół obiektów określany wspólnym mianem dzielnicy reprezentacyjnej, która – jak słusznie nazwała ją Małgorzata Dolistowska – stanowiła „przestrzeń odrodzonego miasta”¹. Tworzą go gmachy Izby Skarbowej (1928–1930) oraz Sądu Okręgowego i Sądu Grodzkiego (1929–1931) przy ul. Mickiewicza², domy kolonii urzędniczej przy ul. Świętojańskiej (z lat 1921–1926)³, Dom Ludowy im. Marszałka Józefa Piłsudskiego (finalnie Teatr Miejski) i zmodernizowana przestrzeń Parku im. Józefa Poniatowskiego (1933–1938)⁴, a także miejskie planty i bulwary wykonane w latach 1933–1934 na obszarach należących do Skarbu Państwa wokół Urzędu Wojewódzkiego (pałac Branickich) oraz Seminarium Nauczycielskiego (budynek Instytutu Imperatora Mikołaja I z końca XIX w.)⁵. Badaczka podsumowała, że:

dzielnica reprezentacyjna przywoływała barokową tradycję czasów Branickich, łącząc ją z monumentalną nowoczesnością nowo budowanych gmachów publicznych, zawierała wątki patriotyczne (cmentarz wojskowy, pomniki w Parku 3 Maja), wpisany był w nią również program społecznej

aktywizacji przez sport i rekreację (stadion miejski) oraz kulturę (Teatr Miejski w Parku im. ks. Józefa Poniatowskiego). Był to obszar wyraziście identyfikowalny, o bogatej ofercie funkcjonalnej i ideowej. Dzielnica wyznaczała nową strefę w przestrzeni miasta, wolną od śladów carskiej przeszłości, stanowiąc tym samym załączek odrodzonego po latach niewoli Białegostoku⁶.

Trzeba jednak zauważyć, że idea istnienia w śródmieściu dzielnicy reprezentacyjnej nie została sformułowana w ramach jednej akcji inwestycyjnej, ale kształtowała się stopniowo, wraz z kolejnymi inicjatywami budowlano-urbanistycznymi realizowanymi zarówno przez administrację rządową, jak i władze miasta Białegostoku, ale także – w pewnym stopniu – przez osoby prywatne⁷. Istotne znaczenie dla ukształtowania się planu dzielnicy reprezentacyjnej miała dopiero budowa miejskich plant, którymi „otulono” zespół pałacowo-ogrodowy i parkowy wokół dawnej rezydencji Branickich, połączono Park im. Józefa Poniatowskiego ze zmodernizowanym w 1926 r. Parkiem 3 Maja oraz kilkoma innymi obszarami śródmieścia, tym samym scalając pod względem funkcjonalnym i estetycznym elementy rozrzucone w różnych częściach miasta. Projekt tego przedsięwzięcia powstał na początku 1933 r. w ramach pracy Wydziału Technicznego magistratu⁸, aczkolwiek jakiś czas później uzupełniano, że jego autorem był architekt Jarosław Girin, pracujący „pod osobistym kierownictwem p. wojewody Zyndram-Kościałkowskiego i przy czynnym współudziale p. inż. [Józefa] Sere-dyńskiego”. Pomysł formował się więc najpewniej równolegle do przygotowywanego przez Girina projektu Domu Ludowego, którego budowę zaplanowano na terenie Parku im. Józefa Poniatowskiego. W prasie pisano wówczas, że dzielnica ma „w przyszłości stać się chlubą Białegostoku⁹ oraz że będzie prawdziwą ozdobą miasta i nada mu charakter zachodnioeuropejski”¹⁰. Chociaż nie zachowała się oryginalna dokumentacja, jej szkicowa forma została opublikowana na łamach „Dziennika Białostockiego” w październiku 1933 r. pod nazwą *Nowa dzielnica reprezentacyjna w Białymstoku* jako dodatek do artykułu chwaleącego działalność komisarza rządowego Seweryna Nowakowskiego oraz wojewody białostockiego Mariana Zyndrama-Kościałkowskiego¹¹ (il. 1). Patronowali oni całemu przedsięwzięciu jako przedstawiciele dwóch różnych ośrodków władzy, ale tożsamy pod względem politycznym oraz blisko współpracujących na rzecz poprawy stanu Białegostoku¹².

Realizacja koncepcji Girina trwała konsekwentnie do końca okresu międzywojennego i niewątpliwie była stopniowo rozwijana poprzez włączanie do niej kolejnych elementów składowych (np. ogródek jordanowski¹³), chociaż nie wszyskie zdołano wykonać przed wybuchem wojny. Dzielnica reprezentacyjna stanowiła także milowy krok w stronę porządkowania urbanistycznego i architektonicznego miasta, które długo borykało się z kłopotliwym dziedzictwem dynamicznego rozwoju z czasów zaboru rosyjskiego. Zewnętrznym wyrazem nowego ładu miejskiego były m.in. budowa hali targowej na Rynku Rybnym wraz z modernizacją jej otoczenia (i planem budowy miejskiej lodowni), uporządkowanie drobnego handlu na rynkach¹⁴, budowa kanalizacji¹⁵, regulacja rzeki Białej¹⁶, utworzenie kąpieliska w Dojlidach, poprawa nawierzchni chodników i ulic, nasadzenia drzew

A — urząd wojewódzki,	G — tereny seminarjum,	M — kościół Farny,
B — park wojewódzki,	H — nowy park, nad którego urzą-	N i O — wspinalne gmachy: Sąd
C-D — nowa aleja, będąca w bu-	dzeniem prowadzone są już od	Okrebowego i Izby Skarbowej,
dwowie,	kilku tygodni roboty,	P — zabytkowy dom Ceidera,
E — Dom Ludowy im. Marszałka	I — efektowna kolonia urzędnicza,	R — gmach hotelu „Ritz”,
Piłsudskiego w budowie,	K-K-K — oddana niedawno do u-	Z — zwierzyńiec, obszerny park,
F — miejsce, gdzie stanie projekto-	żytku publicznego część bul-	który uzyskał połączenie pa-
wany pomnik Marszałka Pił-	warów,	sem zieleni ze śródmieściem.
sudskiego,	L — siedziba „Dziennika Białostoc-	

1. Szkicowy projekt dzielnicy reprezentacyjnej autorstwa inż. Jarosława Girina (1933 r.) w skali 1 : 4250 z oznaczeniem poszczególnych elementów kompozycji oraz jej bezpośredniego sąsiedztwa. Czerwoną kolorem zaznaczono lokalizację domów przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a. Nowa era Białegostoku. *Wspinalne wyniki pracy nad europeizacją miasta*, „Dziennik Białostocki” 26.10.1933, nr 297, s. 3

Sketch design of the representative district by engineer Jarosław Girin (1933) on a scale of 1 : 4250, with individual elements of the composition and its close vicinity. The red rectangle marks the location of houses at Akademicka Street 24, 26, and 26a. Nowa era Białegostoku. *Wspinalne wyniki pracy nad europeizacją miasta*, „Dziennik Białostocki” 26.10.1933, nr 297, s. 3

2. Zespół modernistycznych willi przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a, widok od strony plant w kierunku ul. Legionowej, stan obecny. Fot. W. Wróbel
A complex of modernist villas at 24, 26, and 26a Akademicka Street, view from Planty park towards Legionowa Street, current state. Photo by W. Wróbel

wzdłuż głównych arterii, miejscowe plany zagospodarowania¹⁷, utworzenie Biura Planowania Zabudowy i wiele innych działań. Równoległe do prac realizowanych przez władze miejskie widoczna była również inicjatywa rządowa, która zarówno sprzyjała działaniom samorządu, jak i kontynuowała rozbudowę dzielnicy reprezentacyjnej poprzez projekt budowy siedziby Lasów Państwowych, ulokowanej na prywatnej posesji w narożniku ulic Mickiewicza i Świętojańskiej¹⁸. Wszystkie prace i dalszy rozwój dzielnicy przekreślił wybuch drugiej wojny światowej. Szczęśliwie większość jej komponentów, w większym lub mniejszym stopniu w stanie oryginalnym, przetrwała do dziś.

W kontekście tak istotnej i przełomowej inwestycji w obrębie śródmieścia pojawia się pytanie, czy jej efekty oddziaływały tylko w sferze estetyczno-funkcjonalnej (poprawa wyglądu miasta, nowe tereny rekreacyjne, zmiana modeli spędzania czasu wolnego, poszerzenie oferty kulturalnej, wzmocnienie poczucia przywiązania do miejsca zamieszkania), czy też wpłynęły pozytywnie na zmiany urbanistyczno-architektoniczne i społeczne w bezpośrednim i bliższym sąsiedztwie dzielnicy reprezentacyjnej. Do tej pory w literaturze nie zwrócono uwagi na ten problem, a wiele faktów wskazuje, że oddanie do użytku dzielnicy wpłynęło stymulująco na rozwój jej najbliższego otoczenia. Zwiększyła się wartość

okolicznych nieruchomości, a co za tym idzie – grono ich nabywców i posiadaczy oraz lokatorów stało się bardziej elitarne. Znajdowało to także swoje odzwierciedlenie w zwiększonym obrocie nieruchomościami, dzieleniu majątków na mniejsze parcele oraz zagęszczaniu zabudowy prywatnej, projektowanej najczęściej według nowoczesnych, modernistycznych wzorców, zarówno pod względem architektonicznym, jak i funkcjonalno-przestrzennym, często zgodnym z koncepcją miasta-ogrodu Le Corbusiera. Warto poszukać odpowiedzi na pytanie, czy rzeczywiście tak się stało, wskazując jako przedmiot badań tytułowy zespół modernistycznych willi przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a wzniesionych w latach 1934–1938 (il. 2).

Wille te stanowią szczególnie cenny relikwiny międzywojennej architektury, będącej konsekwencją rozwoju miasta w latach trzydziestych XX w. oraz działalności ówczesnych władz miejskich z Sewerynem Nowakowskim na czele. Dotychczas tylko willa pod nr. 26a, wzniesiona jako dom służbowy prezydenta miasta, doczekała się zainteresowania ze strony historyków i była wskazywana jako element dzielnicy reprezentacyjnej¹⁹, natomiast przeszłość pozostałych budynków nie była przedmiotem badań²⁰. Warto uzupełnić tę lukę i dokonać rekonstrukcji przeszłości zabudowy domów, a jednocześnie poszerzyć ją o badania nad przeszłością terenu, na którym powstały. Należy też ustalić, na ile budowa tych domów przy ul. Akademickiej wpisywała się w proces kształtowania się dzielnicy reprezentacyjnej i na ile powstanie dzielnicy wpłynęło na fakt ich lokalizacji w tym, a nie innym miejscu.

HISTORIA POSESJI PRZED 1933 R.

Wille będące przedmiotem niniejszego artykułu zbudowano na posesjach wydzielonych w latach trzydziestych XX w. z większego majątku należącego do miasta Białystok. Ulokowano je w kwartale wyznaczonym obecnie ulicami Akademicką, Waszyngtona, Placem Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie oraz ulicą Skłodowskiej-Curie, który pokrywa się w dużej mierze z podziałami własnościowymi i przebiegiem ulic sprzed 1939 r.²¹ Posesje o nr. 24 i 26/1 są już widoczne na planie miasta z 1937 r., brakuje natomiast posesji pod nr. 26a, powstała więc po tej dacie, ale przed wybuchem drugiej wojny światowej (il. 3).

Przed 1939 r. kwartał położony między Placem Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie i ul. Waszyngtona miał od strony ul. Akademickiej (przed 1919 r. ul. Sadowa, po 1919 r. ul. Wersalska, od 1934 r. Aleja Zyndrama-Kościałkowskiego) wyraźnie odrębny charakter pod względem architektonicznym i urbanistycznym. Ulica Akademicka została wytyczona w pierwszej połowie XIX w. i do czasu powstania plant nie odbiegała swym charakterem od pozostałych miejskich arterii. Przy czym tylko jej zachodnia pierzeja stanowiła miejsce, na które stopniowo rozlewała się zabudowa tworząca tkankę urbanistyczną dzielnicy Piaski. Natomiast wschodnia pierzeja – do lat 1932–1933 i oddania do użytku plant – była granicą nieużytków otaczających dawny pałac Branickich, będący od 1841 r. siedzibą Instytutu Panien Szlacheckich, a od 1919 r. Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego. W rezultacie w pierzei zachodniej dominowała zróżnicowana zabudowa. Na północny zachód i południowy wschód od domów pod nr. 24, 26 i 26a zlokalizowane były

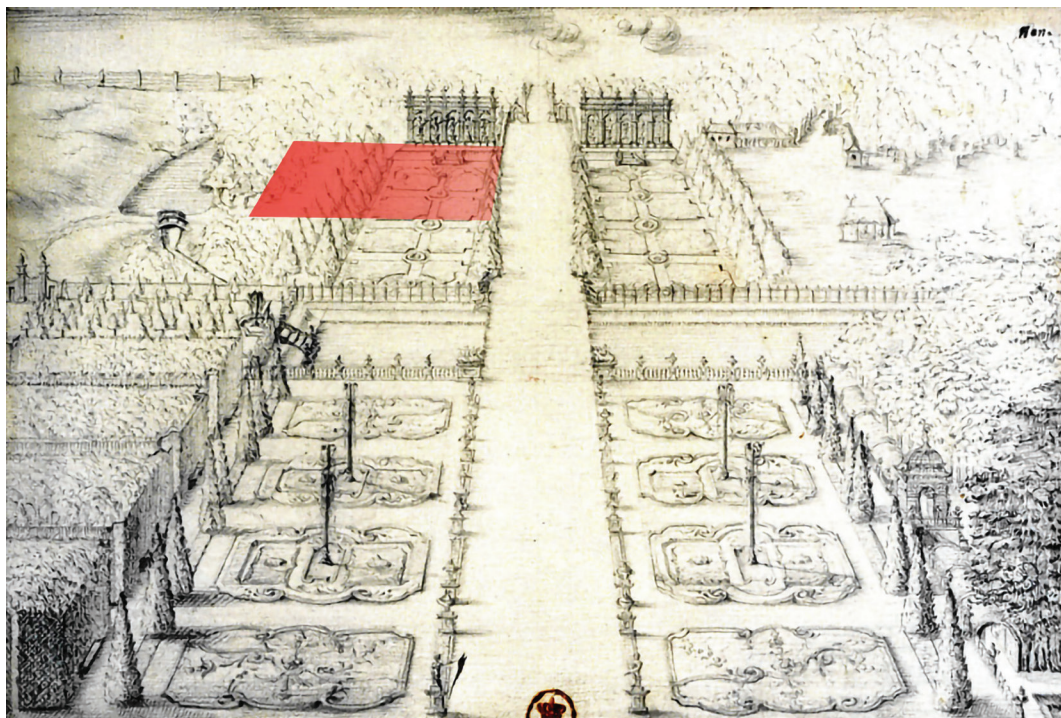

3. Plan Białegostoku z 1937 r. z zaznaczeniem usytuowania nieruchomości przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a. APB, Akta Miasta Białegostoku, sygn. 138

A plan of Białystok from 1937, showing the location of the estates at Akademicka Street 24, 26 and 26A. APB, Files of the City Białystok, sig. 138

parcele z prywatnymi, dość gęsto ulokowanymi domami z dodatkiem niewielkich obiektów gospodarczych, usługowych i rzemieślniczych, które kształtowały się od drugiej połowy XIX w. Natomiast odcinek omawianego kwartału od strony pałacu Branickich pozostawał długo niezagospodarowany, tworząc wyraźną lukę w pierzei ul. Akademickiej, co było konsekwencją stanu własnościowego gruntów, na których stały omawiane wille.

Aby lepiej zrozumieć kontekst wyboru lokalizacji, warto w pierwszej kolejności przyrzeć się przeszłości kwartału, w obrębie którego zostały wydzielone omawiane nieruchomości. W drugiej połowie XVIII w. znajdowały się one na terenie małego Zwierzyńca Jeleni, założonego przez Jana Klemensa Branickiego jako część rozległego kompleksu ogrodowo-parkowego wokół jego rezydencji. Sporządzona między 1752 a 1754 r. rycina Pierre'a Ricauda de Tirregaille'a (il. 4) udowadnia, że przypałacowe ogrody wychodziły dalej poza kanał i otaczający je mur. Przy przedłużeniu osi głównej założenia (to późniejsza ul. Alejowa, obecnie Plac Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie) widoczne są kolejne partery ogrodowe i altany

4. Rycina Pierre'a Ricauda de Tirregaille'a z lat 1752–1754 ukazująca widok na Ogród Górny i przyległy do niego od zachodu teren Zwierzyńca Jeleni. Czerwonym kolorem zaznaczono przybliżoną lokalizację willi wzniesionych w latach 30. XX w. Bibliothèque Nationale de France w Paryżu, sygn. R 14553, Perspective du Jardin, veüe du Chateau
An engraving made between 1752–1754 by Pierre Ricaud de Tirregaille, showing a view of the upper garden and the adjacent deer preserve to the west. Red rectangle marks the approximate location of the villas built in the 1930s. Bibliothèque Nationale de France in Paris, sig. R 14553, Perspective du Jardin, veüe du Chateau

zamykające perspektywę widokową oraz brama prowadząca poza całe założenie. Wokół nich rozciągały się tereny zielone mające bardziej naturalną formę. Na prawo (północ) od środkowej osi stało kilka małych budynków, na lewo zaś znajdował się staw będący efektem spiętrzenia strumyka zasilającego pałacowe kanały. Cały ten obszar poza ogrodzeniem ogrodów Górnego i Dolnego był właśnie małym Zwierzyńcem Jeleni. Już na rycinie Tirregaille'a otaczał go drewniany parkan, ale z wcześniejszych przekazów wynika, że granicę zwierzyńca wyznaczał rów zwany „Aha!”²². Widoczne na rycinie zabudowania, według opisu zawartego w inwentarzu z 1771/1772 r., służyły utrzymaniu zwierzyńca: „dom zwierzego pierwszego do połowy pruskim murem, a w drugiej zaś drewniany” (zwierzym był Aleksander Popławski) z lodownią, prochownią, szopą dla jeleni oraz nowa holendernia z oborą i psiarenką²³. Pod koniec lat sześćdziesiątych XVIII w. na północ od osi centralnej, przy parkanie ogrodowym, stanął okazały gmach operhausu oraz rekwizytornia w jego sąsiedztwie²⁴. Większość elementów tworzących tę kompozycję istniała jeszcze na początku XIX w. (il. 4), chociaż teren małego Zwierzyńca Jeleni

5. Plan Białegostoku z 1810 r. z naniesioną późniejszą lokalizacją domów przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a. RPAH w Petersburgu, f. 1293, op. 168, gubernia grodzieńska: d. 5
A plan of Białystok from 1810 with later locations of houses at Akademicka Street 24, 26, and 26a. RPAH in St. Petersburg, f. 1293, op. 168, Grodno Governorate: d. 5

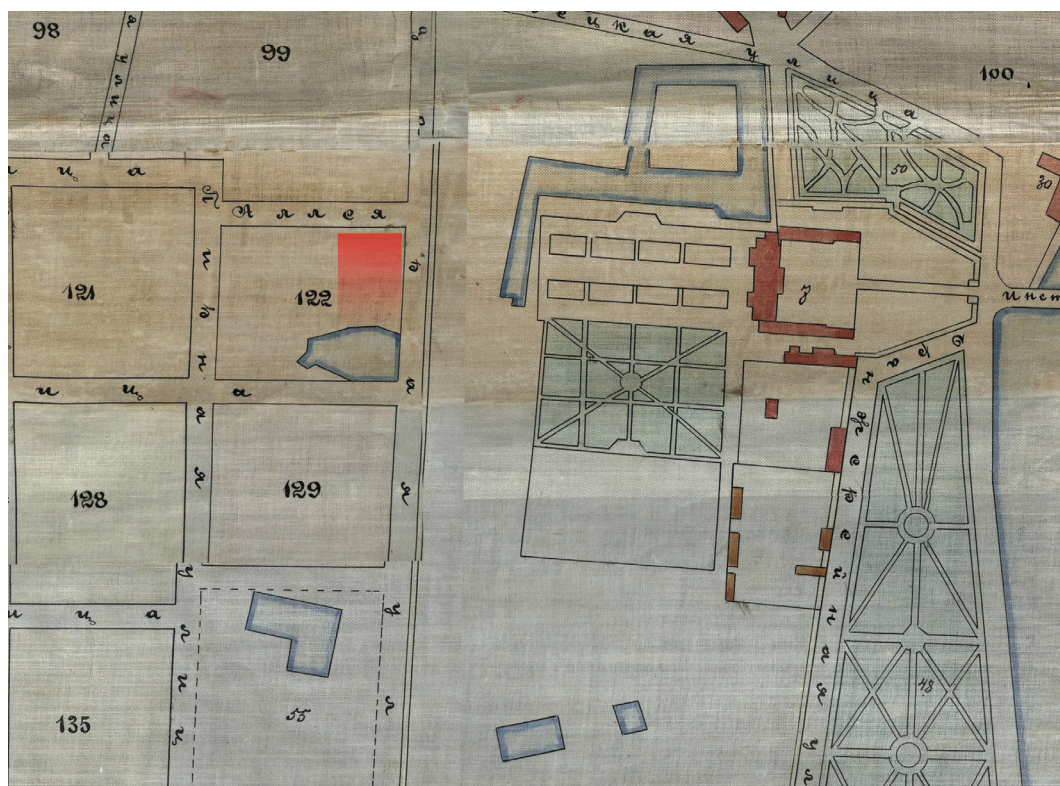
przestał pełnić swoją pierwotną funkcję. Traktując przebieg osi centralnej założenia pałacowo-parkowego jako element przestrzenny istniejący do dziś w postaci Placu Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, należy stwierdzić, że wszystko to, co na rycinie Tirregaille'a znajduje się na lewo od głównej alei, stanowi tereny, na których w latach trzydziestych XX w. wytyczono omawiane nieruchomości. Precyzyjniej rzecz ujmując – zlokalizowano je między aleją główną a stawem. Istniał on bowiem jeszcze na przełomie XIX i XX w. i wpływał *nomen omen* na procesy kształtowania przestrzeni w jego najbliższym sąsiedztwie.

Przez cztery pierwsze dekady XIX stulecia stan tego miejsca pozostawał w dużej mierze spetryfikowany (il. 5). Przełom nastąpił w 1839 r., gdy car Mikołaj I, w ramach organizowania Instytutu Panien Szlacheckich²⁵, przekazał miastu zbędne elementy założenia pałacowo-ogrodowego, w tym pałacowe stawy oraz teren małego Zwierzyńca Jeleni i Las Zwierzyniecki, przeznaczając omawiany obszar pod miejską zabudowę²⁶. Wówczas też wytyczono granicę między terenem należącym do nowej szkoły a gruntami oddanymi miastu. Jej odzwierciedleniem jest przebieg ul. Akademickiej, będący kolejnym elementem konstytuującym istniejący do dziś układ przestrzenny tej części miasta. Akt carskiej łaski pozwolił w kolejnych latach na stopniowe przekształcenie nieużytków w nową dzielnicę miasta,

6. Fragment planu gruntów miejskich na terenie dawnego małego Zwierzyńca Jeleni, sporządzony w 1883 r. Czerwonym kolorem zaznaczono lokalizację nieruchomości przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a. APB, Zbiór Kartograficzny, sygn. 2/1/2024

Fragment of a plan made in 1883 showing municipal grounds of the former small deer reserve, Red rectangle marks the location of the properties at Akademicka Street 24, 26 and 26a. APB, Cartographic Collection, sig. 2/1/2024

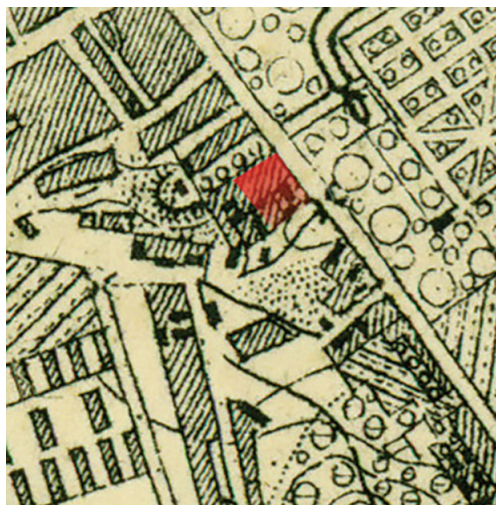

7. Obszar zajęty w latach 30. XX w. pod wille przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a (zaznaczone czerwonym kolorem) na planie perspektywnego rozwoju miasta sporządzonego w 1880 r. NHAB w Grodnie, f. 127, op. 1, d. 40, k. 1

The area occupied in the 1930s for villas at Akademicka Street 24, 26 and 26a (marked in red) on the plan of the prospective development of the city prepared in 1880. NHAB in Grodno, f. 127, op. 1, d. 40, k. 1

na którą wylewała się zabudowa z Chanajek, dotychczas zamkniętych w granicach ustalonych w początkach istnienia miasta (tj. poza linię dzisiejszej ul. Legionowej). Zagospodarowywanie miejskich gruntów nie odbywało się jednak poprzez sprzedaż praw własności, ale oddawanie posesji w dzierżawę. Taka forma spożytkowania obszaru dawnego małego Zwierzyńca Jeleni trwała do 1883 r. Wówczas Rada Miejska zdecydowała o wyprzedaży gruntów otrzymanych w 1839 r. drogą publicznych licytacji, ale z zachowaniem prawa pierwokupu przez dotychczasowych dzierżawców²⁷. Przy tej okazji sporządzono szczegółowy plan parceli podlegających sprzedaży. Dokument ten zachował się do dziś²⁸, dzięki czemu mamy możliwość przyjrzenia się ówczesnemu stanowi rozwoju urbanistycznego tej części Białegostoku oraz kwartałowi, na którym powstały omawiane domy (il. 6).

Analiza planu z 1883 r. pozwala na wniosek, że omawiane nieruchomości wytyczono w obrębie działki oznaczonej nr. 121. Jej północna granica pokrywała się z przebiegiem ul. Alejowej, natomiast południową wyznaczał istniejący

8. Obszar przyszłej dzielnicy reprezentacyjnej i lokalizacja zespołu willi przy ul. Akademickiej na mapie guberni grodzieńskiej z 1886 r. Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu, f. 349, op. 3, d. 4442a

The area of the future representative district and the location of the villa complex on Akademicka Street on the map of the Grodno Governorate printed in 1886. Russian State Historical Archive in St. Petersburg, f. 349, op. 3, d. 4442a

9. Fotografia lotnicza z 1915 r. z zaznaczeniem przebiegu ówczesnej ul. Sadowej i przyszłej lokalizacji willi przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a. Zbiory prywatne

Aerial photograph from 1915 showing the course of the Sadowa Street and the future location of the villas at Akademicka Street 24, 26, and 26a. Private collection

wówczas staw. Wyprzedaż działek zlokalizowanych na terenie dawnego małego Zwierzyńca Jeleni trwała jeszcze w latach dziewięćdziesiątych XIX w., ponieważ nie wszystkie od razu znalazły swoich nabywców (niektóre wyprzedawano na podstawie jednostkowych decyzji Rady Miejskiej). Skoro jeszcze na początku lat trzydziestych XX w. działka nr 121 od strony ul. Akademickiej nadal stanowiła własność miasta, można wywnioskować, że nie udało się jej zbyć, ponieważ – najprawdopodobniej – nie wzbudziła zainteresowania potencjalnych nabywców, a wpływ na to mógł mieć podmokły charakter tego obszaru (odnotowywany jeszcze w latach trzydziestych XX w.).

Kształtowanie układu urbanistycznego okolicznych ulic nastąpiło na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. Już w 1877 r. (a na pewno od 1880 r.²⁹) na tym terenie zaplanowano szachownicowy układ nowych ulic, włączając do niego dawną ul. Alejową, będącą częścią XVIII-wiecznej osi kompozycyjnej

założenia pałacowo-ogrodowego Branickich. Wytyczono wówczas ul. Piwną (Skłodowskiej-Curie) oraz łączące ją z ul. Akademicką (wówczas Sadową) ulice Łozową (Waszyngtona), Zaulek Konny (Czackiego) i Małą (Kraśińskiego). Dopiero po wytyczeniu ul. Waszyngtona zaczęła się formować jej północna (parzysta) pierzeja, ograniczona jednak od wschodu stawem, a od północy przebiegiem strumyka, z czasem przekształconego w wewnętrzną drogę. Po przeciwnej stronie strumyka w latach dziewięćdziesiątych XIX w. powstała większa posesja z zabudowaniami rozlewni piwa (ul. Piwna 7)³⁰. Reszta obszaru między Placem Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, ul. Akademicką i Waszyngtona pozostawała niezagospodarowana. Stan ten potwierdza także zdjęcie lotnicze z 1915 r. (il. 7, 8 i 9).

SPÓŁDZIELNIA MIESZKANIOWA

„KOLONIA PRACOWNIKÓW MIEJSKICH M. BIAŁEGOSTOKU” SP. Z O.O.

Stan ten uległ zmianie dopiero w latach trzydziestych XX w., gdy wydzielono najpierw dwie nieruchomości pod nr. 24 i 26, a później – pod nr. 26a. Podkreślenia wymaga fakt, że nie był to efekt realizacji dzielnicy reprezentacyjnej, ale współpracy spółdzielni mieszkaniowej pn. „Kolonія pracowników miejskich m. Białegostoku” sp. z o.o. (zarejestrowanej w Sądzie Okręgowym w Białymstoku 26 stycznia 1932 r.³¹) i magistratu z prezydentem Wincentym Hermanowskim na czele. Celem spółdzielni było:

dostarczanie swym członkom tanich i zdrowotnie urządzonych mieszkań i domów na własność w domach przez Spółdzielnię wybudowanych. Dla osiągnięcia tego celu spółdzielnia: a) buduje domy mieszkalne, b) zakłada składnice materiałów budowlanych, urządza i prowadzi warsztaty i wytwórnice materiałów budowlanych.

Członkami spółdzielni mogli być pracownicy samorządu miasta Białegostoku, którzy opłacali wpisowe i następnie wnieśli przynajmniej jeden udział w wysokości 120 zł. Władzami spółdzielni był zarząd, rada nadzorcza oraz zgromadzenie walne. W gronie organizatorów znaleźli się: Ryszard Gołębiowski, Józef Zalewski, Wacław Zawadzki, Czesław Budryk, Franciszek Popielak, Sergiusz Kromin, Jan Jagintowicz, Władysław Zabłocki, Abram Kniaziew i Albert Neumann³².

Przez kolejny rok spółdzielnia zajmowała się zarówno dostosowywaniem statutu do zmieniającej się sytuacji, jak i pertraktacjami z władzami miasta w sprawie pozyskania gruntów potrzebnych do rozpoczęcia budowy domów. Dnia 30 lipca 1932 r. między magistratem reprezentowanym przez prezydenta Wincentego Hermanowskiego i ławnika Jana Tryburskiego (na podstawie uchwały Rady Miejskiej z 27 lipca 1932 r.) a władzami spółdzielni (Wacławem Zawadzkim, Albertem Neumannem i Franciszkiem Popielakiem) zawarto umowę na odstąpienie na rzecz spółdzielni placu przy ul. Podleśnej o powierzchni 17 490 m². Następnego dnia jednak rozwiązano magistrat i Radę Miejską³³, co doprowadziło do anulowania umowy.

Po ustanowieniu zarządcy komisarycznego w osobie Seweryna Nowakowskiego zarząd spółdzielni ponownie zainicjował pertraktacje o kilka miejskich placów: przy ul. Piwnej (ok. 10,5 tys. m²), Podleśnej (ok. 10,5 tys. m²) oraz przy ul. Wersalskiej, między ul. Aleją a Waszyngtona (ok. 3,7 tys. m²). Przychylny sprawie Nowakowski 10 maja 1933 r. podjął w zastępstwie Rady Miejskiej decyzję o odstąpieniu spółdzielni placów z prawem zabudowy. Seweryn Nowakowski wystarał się także osobiście u wojewody białostockiego Mariana Zyndrama-Kościółkowskiego o akceptację swej decyzji, co ten uczynił 31 sierpnia 1933 r., potwierdzając uchwałę Rady Miejskiej z lipca 1932 r. oraz decyzję komisarza z 10 maja 1933 r. W konsekwencji 25 września 1933 r. u rejenta Stanisława Jankowskiego³⁴ Seweryn Nowakowski, działając w imieniu miasta, ustąpił spółdzielni reprezentowanej przez Wacława Zawadzkiego, Alberta Neumanna i Franciszka Popielaka grunty gminne uregulowane w księgach hipotecznych:

1. nr 1509 – przy ul. Wersalskiej pod miejskim nr. 3260, policyjnym nr. 24, przestrzeni 56 arów 98,2 m^{2 35} (czyli część dawnej parceli miejskiej, oznaczonej w 1883 r. numerem 121 i położonej między ulicami Aleją, Wersalską i Waszyngtona, na której powstanie zespół willi omawianych w tym artykule),
2. nr 2064 – przy ul. Podleśnej pod miejskim nr. 5306, obejmującą przestrzeń 11 279 m^{2 36},
3. nr 2065 – przy ul. Piwnej pod miejskim nr. 5307, obejmującą przestrzeń 6395 m^{2 37}.

Członków spółdzielni było łącznie 15 i każdy otrzymał własną parcelę. Na podstawie analizy planu z 1937 r. można wskazać lokalizację wszystkich nieruchomości, wśród których były dwie z trzech omawianych posesji przy ul. Akademickiej. Oczywiście wszystkie nieruchomości musiały stanowić własność miasta, co determinowało ich lokalizację. Przy ul. Podleśnej wytyczono osiem parcel po stronie parzystej, a więc na terenie Lasu Zwierzynieckiego. Pięć parcel przy ul. Piwnej ulokowanych w kwartale między ulicami Świętojańską a Kasińskiego znajdowało się na terenach dawnego małego Zwierzyńca Jeleni, które po 1883 r. nie podlegały sprzedaży. Wreszcie dwie ostatnie posesje wytyczono w narożniku ówczesnych ulic Alejowej i Wersalskiej (il. 10).

Pozyskanie terenów pod zabudowę pozwoliło spółdzielni na podjęcie statutowej aktywności. W sprawozdaniu za okres od 15 stycznia 1932 r. do 31 marca 1935 r. pisano, że:

w celu załatwienia szeregu niezbędnych i skomplikowanych aktów rejentalnych i hipotecznych zarząd odbył szereg posiedzeń, na których omówiono szczegóły i ustalono warunki umów, również odbyły się kilkakrotnie zgromadzenia walne wszystkich członków spółdzielni, na których sprecyzowano warunki i sposób realnego planu budowy domów. Ogłoszono przetarg nieograniczony na budowę domów.

W przetargu wzięły udział białostockie i krajowe przedsiębiorstwa budowlane, ale zaproponowane kosztorysy i projekty były zbyt wygórowane wobec

10. Lokalizacja 15 parcel, przekazanych w 1933 r. przez Seweryna Nowakowskiego członkom Spółdzielni Mieszkaniowej „Kolonія pracowników miejskich m. Białegostoku” sp. z o.o., oznaczona na planie z 1937 r. APB, Akta Miasta Białegostoku, sygn. 138

Location of 15 building plots granted in 1933 by Seweryn Nowakowski to members of the Housing Cooperative “Colony of Municipal Employees of Białystok” LLC, marked on the 1937 plan. APB, Files of the City Białystok, sign. 138

możliwości finansowych członków spółdzielni. Ostatecznie pertraktacje z białostockimi firmami nie przyniosły rezultatów i zostały zerwane, na co nałożył się problematyczny warunek Banku Gospodarstwa Krajowego, który zażądał gwarancji władz miasta dla każdej pożyczki w wysokości 6 tys. zł wziętej na potrzeby budowy domu. Zwrócono się wówczas do prezydenta miasta o wyjednanie w Radzie Miejskiej uchwały o przyjęciu poręki wobec zaciąganych pożyczek. Sprawę tę procedowano przez kolejne miesiące 1935 r. W cytowanym sprawozdaniu zwrócono uwagę, że „rada nadzorcza nie ma nic do zakomunikowania, jak tylko to, że budowa domów posuwa się bardzo wolno, bowiem oprócz p. Otto Władysława i p. [Filipa] Echeńskiego nikt dotychczas budowy nie rozpoczął”.

Dnia 30 kwietnia 1935 r., w czasie walnego zgromadzenia zasugerowano, aby członkowie spółdzielni borykający się z problemami zrzekli się swych udziałów na rzecz osób mających większe możliwości finansowe. Nie wiadomo jednak, czy dokonano takich zamian. W każdym razie wszystko to spowodowało, że zakres prac i dynamika działalności spółdzielni znacznie osłabły. Kolejne walne zebranie odbyło się dopiero 18 listopada 1937 r. Stwierdzono wówczas: „wobec tego, że Spółdzielnia zakończyła swe czynności związane z przydziałem działek członkom i dalszej działalności przejawiać nie może, postanowiono jednogłośnie zlikwidować Spółdzielnię”. W związku z tym, że zgodnie z umową z 1933 r. niezabudowane do 1938 r. działki miały wrócić do dyspozycji władz miasta, podjęto uchwałę o zwróceniu się do prezydenta z prośbą o prolongatę terminu zabudowy działek. Nie wiadomo, czy udało się osiągnąć stosowne porozumienie. Według planu z 1937 r. na parcelach przekazanych spółdzielni cztery lata wcześniej domy stały tylko przy ul. Wersalskiej (w tym tylko jeden zbudowany w ramach działalności spółdzielni) i trzy przy ul. Podleśnej (z których jeden na pewno wzniesiono w ramach działalności spółdzielni). Z kolei na zdjęciu lotniczym z 1944 r. przy ul. Podleśnej widoczne są fundamenty czterech domów³⁸. Były to najpewniej efekty inicjatyw indywidualnych inwestorów, wykraczające poza działalność spółdzielni oraz przedmiot niniejszego opracowania (aczkolwiek nie mniej interesujące z punktu widzenia rozwoju zabudowy przedwojennego miasta).

AKADEMICKA 24 – DOM WŁADYSŁAWA LESZKA OTTA

Spośród omawianych trzech adresów najwcześniejszym obiektem jest willa przy ul. Akademickiej 24. Na taką konstatację pozwala zacytowana wcześniej informacja z 1935 r., że tylko Filip Echeński (dyrektor Miejskiej Biblioteki Publicznej)³⁹ i adwokat Władysław Leszek Otto rozpoczęli budowę swoich domów. Na podstawie innych źródeł archiwalnych, poświadczających miejsce zamieszkania obu członków spółdzielni, można stwierdzić, że Echeński zainicjował swoją inwestycję przy ul. Podleśnej. Do Białegostoku przybył w 1922 r. i podjął pracę jako nauczyciel. Co najmniej od 1925 r. mieszkał przy ul. Monopolowej 22⁴⁰, natomiast w 1934 r. odnotowano jego nowy adres zamieszkania – Podleśna 10⁴¹. Skoro tak, to dom Władysława Leszka Otta musiał powstać na innej parceli przekazanej w 1933 r. Źródła historyczne potwierdzają, że miało to miejsce na posesji położonej w narożniku ówczesnych ulic Alejowej i Wersalskiej. Po 1934 r. Otto notowany jest bowiem jako mieszkaniec

domu przy Alei Mariana Żyndrama-Kościółkowskiego 24⁴². We wrześniu 1934 r., po wyborach samorządowych, w których dotychczasowy komisarz rządowy Seweryn Nowakowski został wybrany prezydentem Białegostoku, Zarząd Miejski podjął uchwałę o przemianowaniu ul. Wersalskiej oraz nowo otwartych bulwarów na aleję imienia wojewody⁴³. Otto sfinansował budowę zachowanego domu na podstawie pożyczki w Banku Gospodarstwa Krajowego – w kancelarii notariusza Walerego Szczepińskiego zeznał w księdze hipotecznej „Białystok nr 1509” (ul. Wersalska 24, własność miasta przekazana na rzecz spółdzielni) pożyczkę z Banku Gospodarstwa Krajowego w Warszawie, Oddział w Białymstoku, którą zabezpieczył na działce nr 14, należącej do niego na prawie zabudowy. Dom powstał więc w latach 1934–1935. Odnotowano go na planie z 1937 r. Fakt zamieszkania i przeniesienia tu kancelarii adwokackiej w latach 1937–1939 potwierdzają księgi telefoniczne⁴⁴. Niestety, nie udało się ustalić, kto był autorem projektu architektonicznego domu Otta.

Postać Władysława Leszka Otta nie była dotychczas przedmiotem badań historycznych, chociaż należał bez wątpienia do grona wybitnych postaci międzywojennego Białegostoku. Urodził się w 1883 r. w Piotrkowie Trybunalskim, w rodzinie Władysława Wacława Otta i Heleny z Pasternaków⁴⁵. Jego ojciec był adwokatem w Sądzie Okręgowym w Piotrkowie, co niewątpliwie wyznaczyło ścieżkę kariery przyszłego właściciela domu przy ul. Akademickiej 24. W 1909 r. ukończył prestiżowy Wydział Prawa Akademii Paryskiej, po czym powrócił w rodzinne strony i w 1912 r. został zaliczony do grona pomocników adwokata przysięgłego w piotrkowskim Sądzie Okręgowym⁴⁶. Po 1920 r. zamieszkał w Białymstoku. W 1921 r. ożenił się z Marianną Rejniak, córką Michała i Marty z Ogurowskich⁴⁷. Początkowo mieszkał w lokalu służbowym Sądu Okręgowego przy ul. Warszawskiej 63, a rok po ślubie występował pod adresem ul. Warszawska 38⁴⁸, gdzie przez wiele lat prowadził cenioną w mieście kancelarię adwokacką. Obracał się w kręgach białostockich elit intelektualnych, np. z Antonim i Marią Lubkiewiczami, wydawcami „Dziennika Białostockiego”, oraz Ireną Polzeniuszową, żoną wicedyrektora Banku Polskiego, współtworzył w 1927 r. Stowarzyszenie Sportowe „Białostocki Klub Tenisowy”⁴⁹. Jego udział w spółdzielni było możliwy dzięki zatrudnieniu od około 1929 r. jako radca w Referacie Prawnym magistratu⁵⁰. Po drugiej wojnie światowej wyjechał z miasta i w latach sześćdziesiątych XX w. był adwokatem w Częstochowie.

W 1944 r. dom Władysława Otta był znacząco uszkodzony w wyniku działań wojennych – na fotografii lotniczej widoczne są tylko wypalone mury (il. 11). Odbudowa domu nastąpiła w latach 1948–1951. W 1952 r. jako właściciele nieruchomości wskazano Janinę i Mieczysława Danowskich⁵¹. Wówczas jeden z lokali przeznaczono na gabinet lekarski.

Mieczysław Danowski urodził się w Białymstoku w 1909 r. w rodzinie Stanisława i Stefanii z Horodeńskich. W 1928 r. ukończył Gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta w Białymstoku (mieszkał wówczas przy ul. Warszawskiej 67), po czym rozpoczął studia medyczne na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, uwieńczone uzyskaniem dyplomu w 1936 r. Rok później wstąpił w związek małżeński z Janiną Żydkiewicz. Do 1939 r. pracował w wileńskiej Klinice Otolaryngologicznej. Brał udział w kampanii wrześniowej w ramach 19. Pułku Artylerii Lekkiej, z którym został ewakuowany do Rumunii. Powrócił jednak do Wilna w 1940 r.,

11. Zespół modernistycznych willi na zdjęciu lotniczym z września 1944 r. 1) dom Władysława Leszka Otto, 2) dom służbowy prezydenta miasta, 3) dom dr. Józefa Lewitta. Oryginał w zbiorach National Archives at College Park, Waszyngton; kopia w zbiorach autora

A complex of modernist villas in an aerial photo from September 1944. 1) the house of Władysław Leszek Otto, 2) the official house of the city president, 3) the house of Dr. Józef Lewitt. Original in the collection of the National Archives at College Park, Washington; copy in the author's collection

12. Willa przy ul. Akademickiej 24 – dom Władysława Leszka Otto, stan obecny. Fot. W. Wróbel
**Villa at Akademicka Street 24 – the house of Władysław Leszek Otto, current state.
Photo by W. Wróbel**

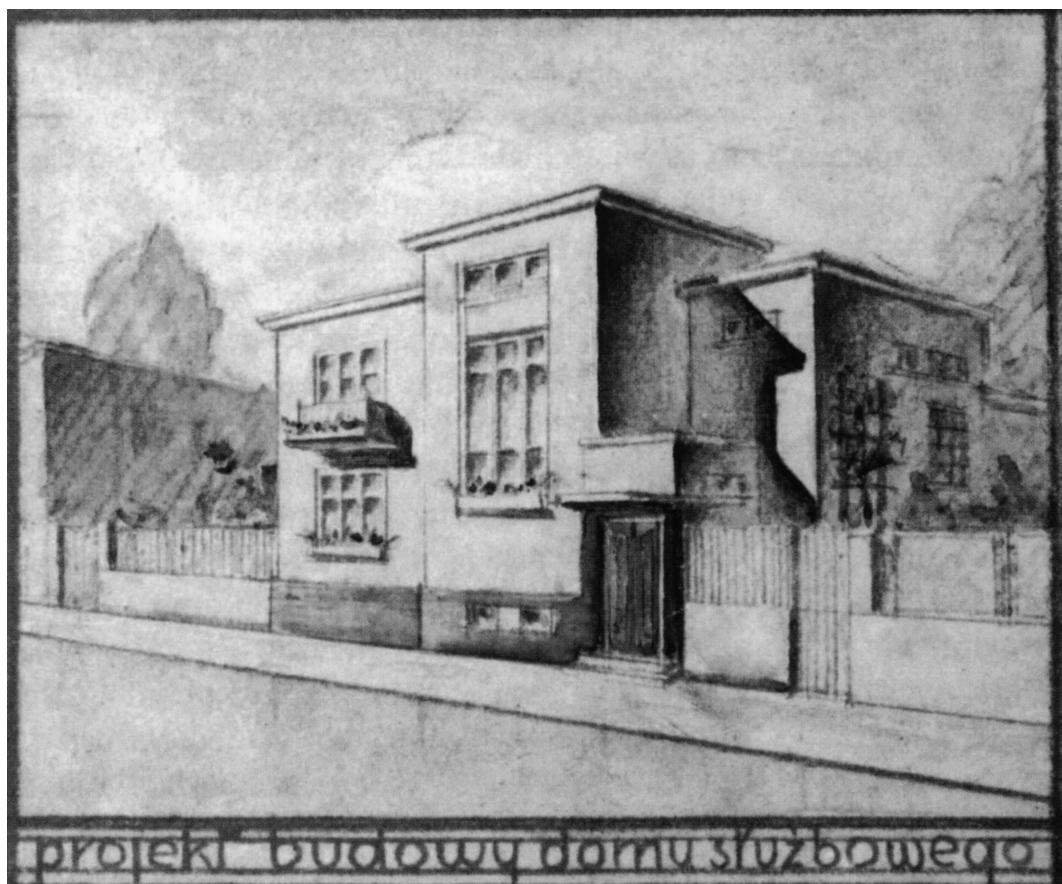
gdzie kontynuował praktykę lekarską. W 1943 r. zdecydował się na powrót do Białegostoku, będąc jedynym specjalistą laryngologiem w regionie. W latach 1944–1948 pracował w III Szpitalu Miejskim przy ul. Warszawskiej 29 (dawniej szpital PCK). W kolejnych latach był zatrudniony w miejskich przychodniach otolaryngologicznych i prowadził prywatny gabinet. Wykładał na Akademii Medycznej w Białymstoku. Zmarł w 1979 r. i został pochowany na Cmentarzu Farnym⁵².

Po 1952 r. dom przy ul. Akademickiej 24 został nadbudowany o dodatkową kondygnację. Pozostaje wciąż w rękach prywatnych i służy celom mieszkaniowym. Był remontowany w 2009 r. (il. 12).

DOM SŁUŻBOWY PREZYDENTA MIASTA – AKADEMICKA 26

Druga z omawianych posesji, obecnie przy ul. Akademickiej 26, także została wydzielona z nieruchomości miejskiej w 1933 r. w ramach działalności Spółdzielni Mieszkaniowej „Kolonія pracowników miejskich m. Białegostoku” sp. z o.o. Nie wiadomo, który z udziałowców spółdzielni otrzymał początkowo tę posesję, ale jak wynika z protokołów walnych zgromadzeń spółdzielni, do końca 1935 r. nie była ona zagospodarowana. Skoro generalną zasadą współpracy między Nowakowskim a spółdzielnią był zwrot nieruchomości w sytuacji zrzeczenia się lub niemożności wybudowania domu przez członka spółdzielni (przekazanie do użytkowania gruntu na prawach zabudowy), można przyjąć, że powróciła ona do dyspozycji gminy, co otworzyło drogę do wykorzystania jej na budowę domu służbowego prezydenta miasta. Pomysł ten poniekąd wpisywał się w pierwotną koncepcję funkcjonowania spółdzielni wyłącznie na rzecz pracowników magistratu. W założeniu budynek miał służyć jako mieszkanie o odpowiednim standardzie, przeznaczone dla kolejnych prezydentów, chociaż można przypuszczać, że rzeczywistym celem inwestycji była budowa domu na potrzeby Seweryna Nowakowskiego, co miało być wyrazem szczególnego uznania dla jego zasług i wytężonej pracy na rzecz Białegostoku. Lokalizacja nie była przypadkowa i nie wynikała tylko z możliwości dysponowania gruntem należącym do gminy, ponieważ dawała Nowakowskiemu sposobność cieszenia się bezpośrednim sąsiedztwem plant – dzieła, z którego był szczególnie dumny⁵³. Dotychczas mieszkał on w wynajmowanych kwaterach, m.in. w 1932 r. przy ul. Warszawskiej 57⁵⁴, w 1933 r. w domu przy ul. Ogrodowej 2, a później u Beldowskich przy ul. Mickiewicza 11⁵⁵. Stan ten wiązał się z dodatkowymi wydatkami miasta na czynsz wypłacany właścicielom nieruchomości.

Dnia 1 września 1936 r. „Dziennik Białostocki” donosił o burzliwym przebiegu posiedzenia Rady Miejskiej, które odbyło się dzień wcześniej. Przewodniczył wiceprezydent Kazimierz Piotrowski. Albert Neumann (znany już z udziału w spółdzielni mieszkaniowej), buchalter magistracki, zreferował temat budżetu nadzwyczajnego na rok 1936/1937, po czym rozpoczęła się dyskusja nad pozycją „budowa domu służbowego dla użytku prezydenta miasta”. Radni Wachs, Rutowicz, Lifszyc, Sadowski i wiceprezydent Piotrowski popierali pomysł, którego zasadność argumentowali oszczędnościami (komorne za mieszkanie prezydenta wynosiło 2 tys. zł rocznie). Przeciwnikami byli radni Serwatko i Biegański, którzy domagali się przekazania kwoty 20 tys. zł, preliminowanej na oddanie prezydenckiego

13. Projekt domu służbowego prezydenta. Zbiory rodziny Nowakowskich, przedruk w: M. Kietliński, A. Lechowski, *Prezydenci Białegostoku*, Białystok 2014, s. 66
The design of the president's official house. Nowakowski family collection, reprint in: M. Kietliński, A. Lechowski, *Prezydenci Białegostoku*, Białystok 2014, p. 66

domu w stanie surowym na inne cele, np. zatrudnienie bezrobotnych. Ostatecznie większością głosów radni zgodzili się na ujęcie w budżecie kwoty na budowę domu służbowego prezydenta⁵⁶. W tym samym wydaniu „Dziennik Białostocki” informował: „obecnie ze względów oszczędnościowych postanowiono wybudować dom do dyspozycji każdorazowego prezydenta. Toteż wydział techniczny Zarządu Miejskiego sporządził projekt budowy tego domu, który ma stać przy alei Kościółkowskiego, róg Waszyngtona”⁵⁷. Z kolei dnia 11 września 1936 r. „Dziennik Białostocki” podawał, że budowa domu służbowego ma się rozpocząć już w najbliższym tygodniu przy Alei Zyndrama-Kościółkowskiego⁵⁸. Wykonanie projektu przez Wydział Techniczny niejako anonimizuje jego autora. W zbiorach rodziny Nowakowskich zachował się rysunek projektowy domu służbowego z 1936 r.⁵⁹ (dzięki niemu wiadomo, że obecna forma architektoniczna domu odbiega od pierwowzoru) oraz zdjęcia obiektu (il. 13).

14. Willa przy ul. Akademickiej 26 – dom służbowy prezydenta miasta, stan obecny. Fot. W. Wróbel
The villa at Akademicka Street 26 – the official residence of the city president, current state.
Photo by W. Wróbel

Inwestycję realizowano nieco ponad rok i pod koniec września 1937 r. pisano w prasie, że dom służbowy prezydenta zostanie ukończony w listopadzie⁶⁰. W połowie października dziennikarz „Dziennika Białostockiego”, który wizytował obiekt przed jego ukończeniem, nazwał go „białym domem”, przekazując przy tym kilka istotnych szczegółów:

dojeżdżamy do miejskiego domu służbowego, w którym jeszcze w tym roku będzie wykończone mieszkanie dla prezydenta miasta. Zewnętrzny wygląd domu nie osobliwy. Taki sobie zwykły, pospolity dom w nowoczesnym stylu, znacznie skromniejszy od sąsiadujących z nim domów mec. Otto i dr Lewitta. Kiedy mówiło się tyle i pisało o projekcie domu dla prezydenta miasta, odnosiło się wrażenie, że będzie to jakiś luksus ponad stan, jakaś wytworna i kosztowna rezydencja. Żartobliwa nazwa „białego domu” nie da się jednak usprawiedliwić ani zewnętrznym wyglądem, ani przeznaczeniem. Wchodzimy do wnętrza. Z klatki schodowej drzwi do holu, skąd przejścia na piętro i do sąsiednich parterowych trzech pokoiów. Całość: 7 pokoi, kuchnia, łazienka, centralne ogrzewanie i widok na bulwary. Poza tym nic szczególnego. Obok plac, na którym nie da się budować, bo na głębokości 5 metrów nie można doszukać się twardego oparcia dla fundamentów. Ten właśnie rogowy plac przy ul. Waszyngtona zamieniono na ogród warzywno-owocowy, który jest bodaj jedyną okrasą „białego domu”. Ogólny koszt budowy ustalono na 50 tys. zł⁶¹.

15. Tablica z 2004 r. upamiętniająca prezydenta miasta Seweryna Nowakowskiego, umieszczona na elewacji willi. Fot. W. Wróbel

A plaque from 2004 commemorating the city's president, Seweryn Nowakowski, placed on the facade of the villa. Photo by W. Wróbel

Wspomniany w tekście podmokły obszar zlokalizowany od strony zbiegu ul. Waszyngtona i Alei Zyndrama-Kościółkowskiego był pozostałością stawu, założonego przez Jana Klemensa Branickiego w XVIII w. Stanowił istotną przeszkodę inwestycyjną, a jego obszar został zabudowany dopiero po drugiej wojnie światowej na potrzeby przedszkola. Z cytowanego artykułu wynika, że ten fragment miejskiej własności przeznaczono na ogród będący częścią domu służbowego prezydenta. W ostatnich dniach listopada 1937 r. Rada Miejska wyraziła zgodę na oddanie domu do użytku Nowakowskiego, obiekt był już więc gotowy. Jednocześnie ustalono, że przedpokój i jeden z pokoi będą stanowić przestrzeń reprezentacyjną, toteż w budżecie miejskim przyznano kwoty na wyposażenie tych pomieszczeń. Wywołało to opór części opozycyjnych radnych, ale ostatecznie wyrażono zgodę na proponowany zakup⁶². Do końca roku trwało wyposażanie domu. Pod koniec 1937 r. prezydent wraz z rodziną wprowadził się do domu przy Alei Zyndrama-Kościółkowskiego, gdzie mieszkał i pracował do jesieni 1939 r.⁶³ Na przełomie września i października tego roku wyprowadził się z rodziną do sąsiedniego domu dr. Józefa Lewitta. Dnia 27 lub 28 października 1939 r. został aresztowany. Jego dalsze losy pozostają nieznane (symboliczną datę zgonu ustalono na rok 1940)⁶⁴.

Dom służbowy prezydenta uległ najpewniej w 1944 r. znacznemu uszkodzeniu – na zdjęciu lotniczym z września tego roku widać

16. Pomnik Seweryna Nowakowskiego, ustawiony na terenie plant, na wprost domu służbowego prezydenta miasta przy ul. Akademickiej 26. Fot. W. Wróbel

Monument to Seweryn Nowakowski, located on the premises of Planty park, opposite the official residence of the city's president at Akademicka Street 26. Photo by W. Wróbel

wypalone ruiny (il. 11). Po jego odbudowie⁶⁵ przez blisko dwie dekady dom służył jako siedziba rozgłośni Polskiego Radia Białostok. Obecnie, po gruntownym remoncie, budynek przeznaczono na potrzeby usług medycznych. W 2011 r. obiekt wpisano do rejestru zabytków województwa podlaskiego pod nr. A-342. Pierwotną funkcję oraz jego zasłużonego dla Białegostoku mieszkańca upamiętniono tablicą ulokowaną na jednej ze ścian willi⁶⁶, a w 2024 r. – pomnikiem Seweryna Nowakowskiego, ustawionym na terenie plant, *vis-à-vis* domu przy ul. Akademickiej 26 (il. 14–16).

DOM DR. JÓZEFA LEWITTA – AKADEMICKA 26A

Ostatnia z trzech omawianych posesji, dziś przy ul. Akademickiej 26a, nie została oznaczona na planie Białegostoku z 1937 r. Pozwala to na wniosek, że nie została wydzielona w 1933 r. w ramach porozumienia między Nowakowskim a spółdzielnią mieszkaniową, a jej wytyczenie było konsekwencją indywidualnych działań jej właściciela. Poszukiwania archiwalne pozwoliły ustalić, że dom przy ul. Akademickiej 26a należał do dr. Józefa Lewitta, który przez blisko dekadę pełnił funkcję naczelnika Wydziału Zdrowia i Opieki Społecznej białostockiego magistratu⁶⁷. Nie należał on do spółdzielni mieszkaniowej pracowników, dlatego wydzielenie nieruchomości przy Alei Zyndrama-Kościółkowskiego musiało nastąpić na zasadzie indywidualnych pertraktacji z władzami Białegostoku. Nie da się jednak wykluczyć, że jego zatrudnienie w strukturach władzy wykonawczej wpłynęło na pozytywne rozstrzygnięcia w tej sprawie, a jego inicjatywa wpisywała się w nowocześniejszą urzędniczą enklawę w śródmieściu.

Fakt przynależności domu przy ul. Akademickiej 26a do dr. Józefa Lewitta potwierdza notatka prasowa z października 1937 r. opisująca sąsiedni dom służbowy prezydenta miasta, w której wspomniano, że budynek ten jest „znacznie skromniejszy od sąsiadujących z nim domów mec. Otto i dr Lewitta”. Dodatkowo należy zwrócić uwagę, że Józef i Wanda Maria Lewittowie przy Alei Zyndrama-Kościółkowskiego 26/1 (numer przed 1939 r.) byli notowani w źródłach archiwalnych dopiero od 1937 r.⁶⁸, natomiast rok wcześniej mieszkali jeszcze przy ul. Kielińskiego 16 (a jeszcze wcześniej przy ul. Monopolowej 12). Wówczas zaciągnęli pożyczkę w Banku Gospodarstwa Krajowego, najprawdopodobniej na budowę własnego, omawianego tu domu⁶⁹ (choć zabezpieczeniem sumy była nieruchomość w Supraślu). Trzecia willa z zespołu przy ul. Akademickiej powstała więc najprawdopodobniej w latach 1936–1937⁷⁰. W aktach miejscowych notariuszy nie zachował się akt kupna-sprzedaży posesji, toteż należałoby założyć, że została ona przeznaczona pod prywatną inwestycję na zasadach analogicznych do przypadku Władysława Otta, tj. na prawie zabudowy (z zachowaniem praw do gruntu przez gminę). Nie wiadomo także, kto był projektantem domu przy ul. Akademickiej 26a.

Józef Lewitt urodził się w 1882 r. Dyplom lekarski uzyskał w Dorpacie w 1910 r., a dopiero na początku lat dwudziestych XX w. przyjechał do Białegostoku. W 1922 r. występował jako komisarz ekspozytury Naczelnego Nadzwyczajnego Komisarza do Walki z Epidemią, pracując w szpitalu zakaźnym i zajmując się organizacją szpitalnictwa na ziemiach wschodnich odrodzonej Polski⁷¹. Mieszkał

17. Willa przy ul. Akademickiej 26a – dom dr. Józefa Lewitta, stan obecny. Fot. W. Wróbel
Villa at Akademicka Street 26a – Dr. Józef Lewitt's house, current state. Photo by W. Wróbel

początkowo przy ul. Sienkiewicza 67, później przez wiele lat przy ul. Kilińskiego 16, gdzie prowadził swoją praktykę pulmonologiczną⁷². W 1924 r. pracował w Supraślu w Sanatorium „Srebrnego Krzyża” dla Piersiowo Chorych, gdzie był lekarzem naczelnym. Jako pierwszy zwracał uwagę na możliwości wykorzystania Supraśla w celach uzdrowiskowych⁷³. Posiadał w miasteczku nieruchomości, z których dwie sprzedał w 1937 r. na rzecz Towarzystwa Opieki nad Żydowskimi Sierotami, Dziećmi i Młodzieżą „Centos”. Był mocno związany z tą miejscowością, w której do dziś zachowała się nazwa ul. Lewitówka. W 1926 r. założył Towarzystwo Przeciwgruźliczne [!] w Białymstoku⁷⁴.

W latach 1938–1939 książki telefoniczne notują w domu Lewittów lokatora, dr. Piotra Korszyńskiego, ordynatora pobliskiego Szpitala Świętego Rocha⁷⁵.

Dom został znacznie uszkodzony w czasie drugiej wojny światowej, co potwierdza zdjęcie lotnicze z 1944 r. Nieruchomość uznano za mienie opuszczone⁷⁶. W 1944 r. dr Lewitt mieszkał w Elblągu, gdzie zmarł w 1953 r. Wcześniej, w 1951 r., w Elblągu zmarła jego żona Wanda Maria. Dom odbudowano po 1944 r. Służył celom mieszkaniowym i usługowym, a obecnie – po gruntownym remoncie – także gastronomicznym (il. 17).

PODSUMOWANIE

Badania historyczne pozwoliły stwierdzić, że zespół trzech modernistycznych willi, położonych dziś przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a, został zbudowany w latach 1934–1937. Rozpoznanie okoliczności ich powstania udowodniło, że nie były one efektem jednej, wspólnej inicjatywy inwestycyjnej, ale wzniesiono je w odmiennych okolicznościach. Pierwsza, pod nr. 24, została zbudowana w ramach działalności spółdzielni mieszkaniowej, druga, pod nr. 26, była inwestycją miejską, trzecia zaś, pod nr. 26a, stanowiła inicjatywę prywatną. Wspólnym ich mianownikiem był fakt zatrudnienia ich właścicieli oraz użytkowników w strukturach magistratu.

Wskazanie lokalizacji domów nr 24 i 26 wynikało z istnienia w tym kwartale historycznie uwarunkowanej własności miejskiej, której część magistrat przeznaczył na budownictwo spółdzielcze na zasadach prawa zabudowy jeszcze przed powstaniem koncepcji dzielnicy reprezentacyjnej. Jednak we właściwą fazę realizacji inwestycji spółdzielcze weszły dopiero za sprawą działalności Seweryna Nowakowskiego, chociaż ich efekty były dość skromne, tj. w postaci willi Władysława Leszka Otta przy ul. Akademickiej 24. Drugiej posesji nie zdołano spożytkować na budownictwo spółdzielcze, toteż wykorzystano ją na potrzeby domu służbowego prezydenta. Odbyło się to już jakiś czas po powstaniu idei dzielnicy reprezentacyjnej i oddaniu do użytku plant, będących efektem działalności Nowakowskiego. Nie powinno więc ulegać wątpliwości, że wybór lokalizacji willi, abstrahując od praw własnościowych, był niejako wyrazem uznania dla prezydenta miasta za jego dotychczasowe zasługi na rzecz rozwoju Białegostoku. Dawало mu możliwość mieszkania w sąsiedztwie plant, będących z pewnością najbardziej efektywnym z jego pomysłów, dającym białostoczanom poczucie realnej zmiany miasta na lepsze (warto podkreślić, że willę zlokalizowano tuż przy bulwarach, ale jej sąsiedztwo nie należało do prestiżowych – na zachód i północ od niej rozciągały się chaotycznie zabudowane przestrzenie dzielnicy Piaski, zamieszkałe głównie przez ubogą ludność żydowską i uchodzące za kwartały szczególnie niebezpieczne). Biorąc pod uwagę chronologię powstawania zespołu, dom przy ul. Akademickiej 26a został zbudowany jako ostatni, dlatego jego właściciel rozumiał znaczenie wybranej lokalizacji. Należy więc uznać, że dom dr. Lewitta uzewnętrzniał jego pozycję społeczną oraz potwierdzał przynależność do elitarnego grona, mieszkającego i pracującego w sąsiedztwie miejskich plant i w obrębie dzielnicy reprezentacyjnej.

Dzięki trzem realizacjom architektonicznym uformowała się enklawa nowoczesnych domów należących do magistrackich urzędników, która – przy wykorzystaniu niezagospodarowanej dotychczas przestrzeni – świetnie uzupełniała i rozwijała koncepcję dzielnicy reprezentacyjnej, podkreślając tym samym jej znaczenie w tworzeniu obrazu modernizowanego i europeizowanego miasta, którym w latach trzydziestych XX w., głównie za sprawą działalności Seweryna Nowakowskiego, stawał się Białystok.

Przedstawiona wyżej analiza historyczna trzech modernistycznych willi potwierdza także wstępną konstatację o pozytywnym i stymulującym wpływie powstania dzielnicy reprezentacyjnej na jej bezpośrednie otoczenie. Warto bowiem zwrócić uwagę, że domy przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a nie są jedynymi tego typu

obiektami, które wzniesiono przed 1939 r. w sąsiedztwie dzielnicy. Do dziś przykładów tego typu budynków zachowało się niewiele, a jak wskazują prowadzone badania, było ich z pewnością więcej. Współcześnie do grona obiektów, które można wpisać w kontekst oddziaływania dzielnicy reprezentacyjnej na otoczenie, oraz jednocześnie niejako poszerzających ją o nowe komponenty, należą m.in. willa przy ul. Świętojańskiej 17/1, wzniesiona między 1934 a 1937 r. przez Antoniego Choroszuchę, naczelnika Wydziału Technicznego magistratu⁷⁷, willa przy ul. Mickiewicza 11 projektu Rudolfa Macury, zbudowana w latach 1933–1934 przez Stanisława Beldowskiego, ordynatora Szpitala Miejskiego⁷⁸ (na tyle prestiżowa, że mieszkał tu Seweryn Nowakowski z rodziną), modernistyczny dom wielorodzinny Marii Druckiej-Lubeckiej zbudowany w latach 1937–1938 przy ul. Branickiego 1⁷⁹, zespół dwóch kamienic przy ul. Kilińskiego 7 i 7/1 wzniesionych według projektu arch. Szymona Pappęgo przez Ajzyka Szałmuka i Józefa Kupferberga⁸⁰ oraz zbudowana w latach 1938–1939 przy ul. Piwnej willa Stefana Fricka, sędziego śledczego⁸¹. Wreszcie *last but not least* zespół trzech willi przy obecnej ul. Akademickiej 24, 26 i 26a.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

Archiwum Akt Nowych

Bank Gospodarstwa Krajowego, sygn. 1758, 1951.

Rada Spółdzielcza w Warszawie, sygn. 1008.

Archiwum Główne Akt Dawnych

Archiwum Roskie, sygn. 82.

Archiwum Państwowe w Białymstoku

Akta Miasta Białegostoku, sygn. 138.

Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 12, 14, 18, 32, 43, 46, 48.

Akta Notariusza S. Bednarskiego w Białymstoku, sygn. 24.

Akta Notariusza S. Jankowskiego w Białymstoku, sygn. 17, 23, 33, 41.

Akta Notariusza W. Szczepińskiego w Białymstoku, sygn. 8, 11.

Akta Notariusza Z. Gąsiorowskiego w Białymstoku, sygn. 11, 14.

Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej pw. Wniebowzięcia NMP w Białymstoku, sygn. 28.

Okręgowy Urząd Likwidacyjny, sygn. 149.

Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku, sygn. 5517.

Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 19.

Towarzystwo Kredytowe Miejskie Białostockie, sygn. 100.

Urząd Wojewódzki Białostocki 1944–1950, sygn. 1873.

Zbiór Kartograficzny, sygn. 121/46, 2/1/2024.

Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim

Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Jakuba w Piotrkowie, sygn. 10, nr 715.

Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie
f. 154, op. 3, d. 453, 472.

Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Grodnie
f. 127, op. 1, d. 40, k. 1.

Źródła prasowe i drukowane

- „Białostocki Dziennik Wojewódzki” 1933, nr 8.
3 okazałe budowle powstaną w tym roku w Białymstoku, „Dziennik Białostocki” 2.03.1939, nr 60.
Budowa domu służbowego, „Dziennik Białostocki” 11.09.1936, nr 253.
Czterogodzinny przegląd miejskich inwestycji II, „Dziennik Białostocki” 17.10.1937, nr 288.
Do walki z klęską narodową! Towarzystwo Przeciwgruźliczne w Białymstoku, „Dziennik Białostocki” 17.04.1926, nr 107.
Dom do użytku prezydenta miasta, „Dziennik Białostocki” 1.09.1936, nr 243.
Dyskusja nad budżetem dodatkowym na poniedziałkowym posiedzeniu Rady Miejskiej, „Dziennik Białostocki” 22.12.1937, nr 354.
Dzielnica reprezentacyjna w Białymstoku. Dziś rozpoczęcie robót na terenie parku wojewódzkiego, „Dziennik Białostocki” 11.04.1933, nr 101.
Dzielnica reprezentacyjna, „Reflektor” 10.04.1933, nr 11.
Głód mieszkaniowy w Białymstoku, „Dziennik Białostocki” 7.01.1938, nr 7.
Głód mieszkaniowy w Białymstoku, „Fama” 31.12.1937, nr 8.
Księga adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, rzemiosł i rolnictwa 1930, Warszawa 1930.
Księga adresowa Polski: przemysłu, handlu, finansów, szkolnictwa i wolnych zawodów. Rok 1937, Warszawa [1937].
Księga adresowo-handlowa m. Białegostoku na 1932/1933 rok, oprac. F. Rotmański, Białystok 1932.
Minister dr W. Chodźko w Białymstoku, „Dziennik Białostocki” 16.07.1922, nr 1562.
Minister Kościatkowski – honorowym obywatelem m. Białegostoku, „Dziennik Białostocki” 21.09.1934, nr 262.
N.N.K. w Białymstoku, „Dziennik Białostocki” 23.07.1922, nr 164.
Nowa era Białegostoku. Wspaniałe wyniki pracy nad europeizacją miasta, „Dziennik Białostocki” 26.10.1933, nr 297.
Obwieszczenie, „Dziennik Białostocki” 24.09.1928, nr 265.
Obwieszczenie, „Dziennik Białostocki” 14.04.1932, nr 102.
Przekrój tygodnia białostockiego, „Tempo” 31.05.1937, nr 16.
Przybycie do Białegostoku delegata Ligi Narodów, „Dziennik Białostocki” 5.09.1922, nr 200.
Rada Miejska jednomyślnie opowiedziała się za dotychczasowym herbem miasta. Nieme posiedzenie radnych Białegostoku, „Dziennik Białostocki” 24.11.1937, nr 326.
Rozwiązanie Rady Miejskiej, „Dziennik Białostocki” 31.07.1932, nr 210.
Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m. st. Warszawy) na 1936 r., Warszawa 1936.

- Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m. st. Warszawy) na 1938 r.*, Warszawa 1938.
- Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m. st. Warszawy) na 1934 r.*, Warszawa 1934.
- Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m. st. Warszawy) na rok 1932/1933*, Warszawa 1932.
- Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m. st. Warszawy) na 1939 r.*, Warszawa 1939.
- Tegoroczne inwestycje miejskie w Białymstoku, cz. II (dokończenie)*, „Dziennik Białostocki” 28.09.1937, nr 269.
- Wczorajsze posiedzenie Rady Miejskiej*, „Dziennik Białostocki” 21.12.1937, nr 353.
- Z posiedzenia Rady Miejskiej*, „Dziennik Białostocki” 1.09.1936, nr 243.

Opracowania

- Architektura międzywojenna w Białymstoku*, oprac. I. Górską, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, K. Niedźwiedzka, M. Wróbel, W. Wróbel, Białystok 2025.
- Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., Kucharczyk K., *Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa białostockiego. Stan z 1998 r.*, t. 1, Białystok 2000.
- Dąbrowski S., *Teatr hetmański w Białymstoku w XVIII wieku*, Białystok 1938.
- Dolistowska M., *Park Stary w Białymstoku – ewolucja formy a przeobrażenia tożsamości miejsca*, [w:] *Park miejski – znaczenie w przestrzeni zurbanizowanej*, red. K. Hodor, K. Łakomy, Kraków 2016.
- Dolistowska M., *Rozwój zabudowy ulicy Świętojańskiej w 2. poł. XIX wieku i w 1. poł. wieku XX*, [w:] *Ochrona reliktów urbanistycznych Białegostoku*, red. A. Turecki, Białystok 1996.
- Dolistowska M., *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, wyd. 2, Białystok 2018.
- Dolistowska M., *Zespół budynków rządowych w Białymstoku. Projekty (1925–1928) a realizacja*, „Białostocczyzna” 1994, z. 3.
- Katalog białostockich pomników, tablic pamiątkowych i miejsc pamięci narodowej*, oprac. M. Kietliński, J. Koller-Szumski, A. Pieciul, S. Wicher, Białystok 2015.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12, *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 2: *Miasto Białystok*, red. M. Zgliński, A. Oleńska, oprac. autorskie K. Kolendo-Korczak i in., Warszawa 2015.
- Kietliński M., *Białostocki Instytut Panien Szlacheckich (1841–1918)*, „Białostocczyzna” 1998, z. 3.
- Kietliński M., Lechowski A., *Prezydenci Białegostoku*, Białystok 2014.
- Lechowski A., *W wolnym Białymstoku 1919–1939*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. nauk. A.C. Dobroński, wyd. 2, Białystok 2021.
- Maroszek J., *Monografia miasta i gminy Supraśl*, Supraśl 2013.
- Nieciecki J., *Plan rezydencji białostockiej w czasach Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, nr 7.
- Ogrody i parki Białegostoku*, oprac. I. Górską, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, L. Pawlata, G. Ryżewski, K. Stetkiewicz, W. Wróbel, Białystok 2021.
- Poskrobko J., *Planty Stanisława Grali*, „Białostocczyzna” 1988, nr 4.

- Pszczółkowski M., *Architektura użyteczności publicznej II Rzeczypospolitej 1918–1939. Funkcja*, Łódź 2015.
- Samarski B., *Teatr Miejski w Białymstoku. Od idei do realizacji*, „Rocznik Białostocki” 2016, t. 20.
- Seweryn Nowakowski. *Zaginiony prezydent Białegostoku. Katalog wystawy listopad 2019 – luty 2020*, [Białystok 2019].
- Snopek M., Szkudlarek M., *Mieczysław Danowski (1909–1979)*, „Medyk Białostocki” 2013, nr 1.
- Sokół Z., *Dzieje bibliotek w Białymstoku (od XVIII wieku do 1939 roku)*, Białystok 1999.
- Sokół Z., Echeński Filip, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement*, Warszawa 1986.
- Sopek M., Szkudlarek M., *Stanisław Bełdowski (1892–1914)*, „Medyk Białostocki” 2011, nr 3.
- Śliwowska H., Wędrawski K., *Ogrody jordanowskie*, Warszawa 1937.
- Wicher S., *Białostocka architektura modernizmu*, red. K. Niziołek, Białystok 2013, https://www.academia.edu/12126494/Bia%C5%82ostocka_architektura_modernizmu_tekst_S_Wicher_foto_M_Onufryjuk_redakcja_K_Nizio%C5%82ek.
- Wicher S., *Rudolf Macura (1886–1940). Portret architekta niestrudzonego*, Białystok 2020.
- Wróbel W., *Dzieje budowy gmachów Sądu Okręgowego w Białymstoku*, [w:] K.P. Fiedorczyk, K. Niewiński, W. Wróbel, *Z dziejów Sądu Okręgowego w Białymstoku*, Białystok 2019.
- Wróbel W., *Hale targowe międzywojennego Białegostoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2023, nr 29.
- Wróbel W., *Kilińskiego. Historia jednej ulicy*, Białystok 2016.
- Wróbel W., *Piaski. Opowieści z przeszłości dzielnicy*, Białystok 2024.
- Wróbel W., *Świętojańska. Historia jednej ulicy*, Białystok 2018.
- Wróbel W., *Ul. Marii Skłodowskiej-Curie 24. Tu mieszkał sędzia śledczy Stefan Frick*, „Kurier Poranny” 21.12.2014, <https://poranny.pl/ul-marii-sklodowskiej-curie-24-tu-mieszkal-sedzia-sledczy-stefan-frick/ar/4935403>.
- Wróbel W., *Wodociągi i kanalizacja Białegostoku od czasów najdawniejszych do 2015 roku*, Białystok 2015.

PRZYPISY

- ¹ M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, wyd. 2, Białystok 2018, s. 279–295.
- ² Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie, f. 154, op. 3, d. 453 oraz d. 472; M. Dolistowska, *Zespół budynków rządowych w Białymstoku. Projekty (1925–1928) a realizacja*, „Białostoczczyzna” 1994, nr 3, s. 64–70; M. Pszczółkowski, *Architektura użyteczności publicznej II Rzeczypospolitej 1918–1939. Funkcja*, Łódź 2015, s. 66–67, 71–72; M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta...*, s. 283–287; W. Wróbel, *Świętojańska. Historia jednej ulicy*, Białystok 2018, s. 315–320; tenże, *Dzieje budowy gmachów Sądu Okręgowego w Białymstoku*, [w:] K.P. Fiedorczyk, K. Niewiński, W. Wróbel, *Z dziejów Sądu Okręgowego w Białymstoku*, Białystok 2019, s. 93–113; *Architektura międzywojenna w Białymstoku*, oprac. I. Górską, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, K. Niedźwiedzka, M. Wróbel, W. Wróbel, Białystok 2025, s. 63–80, 86–97.
- ³ M. Dolistowska, *Rozwój zabudowy ulicy Świętojańskiej w 2. poł. XIX wieku i w 1. poł. wieku XX*, [w:] *Ochrona relikwii urbanistycznych Białegostoku*, red. A. Turecki, Białystok 1996, s. 73–92; M. Dolistowska,

- W poszukiwaniu tożsamości miasta..., s. 279–283; W. Wróbel, *Świętojańska...*, s. 325–341 (nowa interpretacja chronologii budowy kolonii urzędniczej); *Architektura międzywojenna w Białymstoku...*, s. 544–560.
- ⁴ E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa białostockiego. Stan z 1998 r.*, t. 1, Białystok 2000, s. 37–38; M. Dolistowska, *Park Stary w Białymstoku – ewolucja formy a przeobrażenia tożsamości miejsca*, [w:] *Park miejski – znaczenie w przestrzeni zurbanizowanej*, red. K. Hodor, K. Łakomy, Kraków 2016, s. 17–32; B. Samarski, *Teatr Miejski w Białymstoku. Od idei do realizacji*, „Rocznik Białostocki” 2016, t. 20, s. 131–156; *Ogrody i parki Białegostoku*, oprac. I. Górską, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, L. Pawłata, G. Ryżewski, K. Stetkiewicz, W. Wróbel, Białystok 2021, s. 271–316; *Architektura międzywojenna w Białymstoku...*, s. 49–62.
- ⁵ J. Poskrobko, *Planty Stanisława Grali*, „Białostocczyzna” 1988, nr 4, s. 21–24; M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta...*, s. 287–288; *Ogrody i parki Białegostoku...*, s. 317–399.
- ⁶ M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta...*, s. 295.
- ⁷ Zwracam uwagę na składane w 1926 r. wstępne propozycje ulokowania obu gmachów na terenach nieużytków przynależnych do Urzędu Wojewódzkiego, a więc na obszarze późniejszych plant. Z pomysłu tego zrezygnowano z powodów technicznych (płytko występujące wody gruntowe), natomiast ostateczny wybór miejsca realizacji obu inwestycji podyktowany był nie tylko względami technicznymi, ale też prawnymi – cały teren u zbiegu ulic Mickiewicza i Świętojańskiej stanowił własność Skarbu Państwa, co znacząco ułatwiało cały proces inwestycyjny. Oczywiście sąsiedztwo z Urzędem Wojewódzkim i budowaną od 1921 r. kolonią urzędniczą było równie istotne. Niemniej działania związane z budową obu gmachów nie wynikały z rzeczywistnienia idei dzielnicy reprezentacyjnej, ale możliwości wykorzystania niezagospodarowanych terenów będących własnością rządową. Ich istnienie stanowiło podstawę późniejszego rozwoju dzielnicy. O budowie siedziby sądów, w tym o przygotowaniach do inwestycji i propozycjach jej lokalizacji, szerzej: W. Wróbel, *Dzieje budowy...*, s. 101–104.
- ⁸ *Dzielnica reprezentacyjna*, „Reflektor” 10.04.1933, nr 11, s. 3.
- ⁹ Tamże.
- ¹⁰ *Dzielnica reprezentacyjna w Białymstoku. Dziś rozpoczęcie robót na terenie parku wojewódzkiego*, „Dziennik Białostocki” 11.04.1933, nr 101, s. 6.
- ¹¹ *Nowa era Białegostoku. Wspaniałe wyniki pracy nad europeizacją miasta*, „Dziennik Białostocki” 26.10.1933, nr 297, s. 3.
- ¹² M. Kietliński, A. Lechowski, *Prezydenci Białegostoku*, Białystok 2014, s. 60–61.
- ¹³ H. Śliwowska, K. Wędrowski, *Ogrody jordanowskie*, Warszawa 1937, s. 106; *Ogrody i parki Białegostoku...*, s. 401.
- ¹⁴ W. Wróbel, *Hale targowe międzywojennego Białegostoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2023, z. 29, s. 73–119.
- ¹⁵ W. Wróbel, *Wodociągi i kanalizacja Białegostoku od czasów najdawniejszych do 2015 roku*, Białystok 2015, s. 165–182.
- ¹⁶ Temat ten nie był do tej pory badany. W archiwum zakładowym Wodociągów Białostockich zachowała się część dokumentacji projektu regulacji rzeki Białej (*Plan sytuacyjny przeglądowy doliny rzeki, Plan sytuacyjny szczegółowy Km12.275–Km13.700, Plan sytuacyjny szczegółowy Km13.700–Km15.721, Plan sytuacyjny szczegółowy Km.15.721–Km.16.720*) z lat 1935–1936 autorstwa Józefa Nowickiego, sygnowana pieczętkami Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego, Wydziału Rolnictwa i Reform Rolnych – Oddziału wodno-melioracyjnego.
- ¹⁷ Przykładem może być fragment tzw. kolonii kolejarskiej na terenie rozparcelowanego majątku państwowego Marczyk, który posiadał szczegółowy plan zabudowania zatwierdzony przez Ministra Spraw Wewnętrznych 13 maja 1933 r. Szerzej: *Architektura międzywojenna...*, s. 475–477.
- ¹⁸ *3 okazałe budowle powstaną w tym roku w Białymstoku*, „Dziennik Białostocki” 2.03.1939, nr 60, s. 5.
- ¹⁹ M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta...*, s. 279; S. Wicher, *Białostocka architektura modernizmu*, red. K. Niziołek, Białystok 2013, https://www.academia.edu/12126494/Bia%C5%82ostocka_architektura_modernizmu_tekst_S_Wicher_foto_M_Onufryjuk_redakcja_K_Nizio%C5%82ek (zob. też: *Dom służbowy prezydenta Białegostoku, ul. Akademicka 26*, <https://modernizm.uwb.edu.pl/obiekty-a-z/item/77-dom-sluzbowy-prezydenta-bialestoku-ul-akademicka-26> [dostęp: 12.07.2025]); Seweryn Nowakowski. *Zaginiony prezydent Białegostoku. Katalog wystawy listopad 2019–luty 2020*, [Białystok 2019].

- ²⁰ Brak wiedzy o historii tych budynków dobrze ukazuje *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12, *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 2: *Miasto Białystok*, red. M. Zgliński, A. Oleńska, oprac. autorskie K. Kolendo-Korczak i in., Warszawa 2015, s. 165. Tematem tym zająłem się dopiero w 2024 r. podczas opracowywania katalogu architektury międzywojennej w Białymstoku na zlecenie Miejskiego Konserwatora Zabytków. *Architektura międzywojenna w Białymstoku...*, s. 225–241.
- ²¹ Ulica Piwna, obecnie Skłodowskiej-Curie, na odcinku między ul. Waszyngtona i Aleją, obecnie Plac Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, przechodziła w Rynek Rybny, który nie zachował się do dziś w przestrzeni Białegostoku.
- ²² J. Nieciecki, *Plan rezydencji białostockiej w czasach Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, nr 7, s. 48–59.
- ²³ AGAD, Archiwum Roskie, sygn. 82, k. 72–72v.
- ²⁴ S. Dąbrowski, *Teatr hetmański w Białymstoku w XVIII wieku*, Białystok 1938; *Ogrody i parki w Białymstoku...*, s. 318–319 (w kontekście badań archeologicznych przeprowadzonych w 2014 r. w poszukiwaniu relikwów operhausu).
- ²⁵ M. Kietliński, *Białostocki Instytut Panien Szlacheckich (1841–1918)*, „Białostocczyzna” 1998, z. 3, s. 31–37.
- ²⁶ Akt ten zachował się w licznych odpisach dołączonych do aktów kupna-sprzedaży gruntów przekazanych w 1839 r. na rzecz miasta. O kształtowaniu się dzielnicy Piaski w obrębie dawnego małego Zwierzynca Jeleni szerzej: W. Wróbel, *Piaski. Opowieści z przeszłości dzielnicy*, Białystok 2024, s. 43–62, 106–129.
- ²⁷ Kopie protokołu posiedzenia Rady Miasta wraz z uchwałą o wyprzedaży gruntów zachowały się w dość licznych odpisach dołączonych do poszczególnych transakcji nabycia miejskich parcel. Przykładowo: Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 19, k. 242–243v.
- ²⁸ APB, Zbiór Kartograficzny, sygn. 2/1/2024. Nie znałem go, kiedy przygotowywałem monografię *Piaski...*
- ²⁹ Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Grodnie, f. 127, op. 1, d. 40, k. 1.
- ³⁰ APB, Towarzystwo Kredytowe Miejskie Białostockie, sygn. 100; W. Wróbel, *Piaski...*, s. 239–250.
- ³¹ *Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 14.04.1932, nr 102, s. 6.
- ³² Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Rada Spółdzielcza w Warszawie, sygn. 1008, k. nlb. (wszystkie informacje dotyczące działalności spółdzielni cytowane w niniejszym artykule pochodzą z tej jednostki i nie będą oznaczane przypisami).
- ³³ *Rozwiązanie Rady Miejskiej*, „Dziennik Białostocki” 31.07.1932, nr 210, s. 6; M. Kietliński, A. Lechowski, *Prezydenci Białegostoku...*, s. 55–56; A. Lechowski, *W wolnym Białymstoku 1919–1939*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. nauk. A.C. Dobroński, wyd. 2, Białystok 2021, s. 254.
- ³⁴ APB, Akta Notariusza S. Jankowskiego w Białymstoku, sygn. 41, nr 1529–1531.
- ³⁵ *Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 24.09.1928, nr 265, s. 4.
- ³⁶ „Białostocki Dziennik Wojewódzki” 1933, nr 8, s. 169.
- ³⁷ Tamże.
- ³⁸ Również na planie z lat 50. XX w. oznaczono je jako „fundamenty” (APB, Zbiór Kartograficzny, sygn. 121/46).
- ³⁹ Z. Sokół, *Echeński Filip*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement*, Warszawa 1986, s. 52; Z. Sokół, *Dzieje bibliotek w Białymstoku (od XVIII wieku do 1939 roku)*, Białystok 1999, s. 47, przyp. 21.
- ⁴⁰ APB, Akta Notariusza S. Bednarskiego w Białymstoku, sygn. 24, nr 552–562, 1682–1700; APB, Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 32, nr 1832; tamże, sygn. 43, nr 1291 (w 1931 r. wraz z Ryszardem Gołębiewskim, Alfredem Neumannem, Wacławem Sochoniem, Józefem Pileckim, Ludwikiem Knapem i Feliksem Łapińskim poświadczał swój podpis pod statutem Związku Zawodowego Pracowników Miejskich Miasta Białegostoku; *Księga adresowo-handlowa m. Białegostoku na 1932/1933 rok*, oprac. F. Rotmański, Białystok 1932, s. 8).
- ⁴¹ APB, Akta Notariusza Z. Gąsiorowskiego w Białymstoku, sygn. 11, nr 2049. Dnia 18 grudnia 1934 r. Filip Echeński (ul. Podleśna 10), Wanda Janczałkowa (ul. Pierackiego 34), Józef Zeligman (ul. Kilińskiego 2) i Bogdan Miller (ul. Sienkiewicza 40) dokonali aktu obliżu w księdze hipotecznej nr 2064, czyli księdze nieruchomości przy ul. Podleśnej przekazanej spółdzielni przez Seweryna Nowakowskiego, na rzecz Państwowego Funduszu Budowlanego Banku Gospodarstwa

- Krajowego w sumie 3 tys. zł. Kolejny oblig został zapisany w tej księdze w 1935 r. (APB, Akta Notariusza Z. Gąsiorowskiego w Białymstoku, sygn. 14, nr 330). Niewątpliwie działania te wiązały się z uzyskaniem środków na budowę domu przy ul. Podleśnej 10.
- ⁴² Jeszcze w 1933 r. mieszkał przy ul. Warszawskiej 38. Począwszy od 1934 r., występuje pod adresem Al. M. Zyndrama-Kościalkowskiego, np. APB, Akta Notariusza Z. Gąsiorowskiego w Białymstoku, sygn. 11, nr 2065–2066.
- ⁴³ Minister Kościalkowski – honorowym obywatelem m. Białegostoku, „Dziennik Białostocki” 21.09.1934, nr 262, s. 6.
- ⁴⁴ *Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m.st. Warszawy) na rok 1932/1933*, Warszawa 1932, s. 7; *Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m.st. Warszawy) na 1936 r.*, Warszawa 1936, s. 671; *Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m.st. Warszawy) na 1938 r.*, Warszawa 1938, s. 788; *Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m.st. Warszawy) na 1939 r.*, Warszawa 1939, s. 885.
- ⁴⁵ Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Jakuba w Piotrkowie, sygn. 10, nr 715.
- ⁴⁶ APB, Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 12, nr 622; tamże, sygn. 14, nr 3675.
- ⁴⁷ APB, Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej pw. Wniebowzięcia NMP w Białymstoku, sygn. 28, nr 60 (1921 r.).
- ⁴⁸ APB, Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 18, nr 4066.
- ⁴⁹ APB, Akta Notariusza S. Jankowskiego w Białymstoku, sygn. 17, nr 2395.
- ⁵⁰ APB, Akta Notariusza S. Jankowskiego w Białymstoku, sygn. 23, nr 381, 392; *Księga adresowo-handlowa...*, s. 29.
- ⁵¹ APB, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku, sygn. 5517.
- ⁵² M. Snopek, M. Szkudlarek, *Mieczysław Danowski (1909–1979)*, „Medyk Białostocki” 2013, nr 1, s. 27.
- ⁵³ Jak wspominał w 1995 r. syn Seweryna, Jerzy: „Ojciec z wojewodą Marianem Zyndramem-Kościalkowskim byli w bardzo dobrej komitywie. Kościalkowski widział, że coś się w mieście zaczęło robić, w końcu on też miał ambicje, żeby Białystok nie był taki prowincjonalny. W wyniku tej współpracy powstał bulwar wzdłuż ulicy Legionów [tj. Legionowej – przyp. W.W.] i dalej wzdłuż ulicy, która, jak ja mieszkalem, to nazywała się Zyndrama-Kościalkowskiego, a teraz Akademicka, aż do Świętojańskiej. Ojciec tak to sobie planował. Miał na tyle szczęście, że kiedy potrzebował fachowca zajmującego się zielenią, to znalazł się pan Stanisław Grala [...]. Po okresie próbnym mianował go kierownikiem plantacji miejskiej, no i on pokazał naprawdę wysoką klasę. Rzeczywiście zrobił piękne bulwary i klomby. To były dywany, to był Luwr, to zupełnie było coś innego niż dziś” (M. Kietliński, A. Lechowski, *Prezydenci...*, s. 71).
- ⁵⁴ APB, Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 46, nr 1231, 1531; tamże, sygn. 48, nr 378.
- ⁵⁵ *Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m.st. Warszawy) na 1934 r.*, Warszawa 1934, s. 53; M. Kietliński, A. Lechowski, *Prezydenci...*, s. 69.
- ⁵⁶ *Z posiedzenia Rady Miejskiej*, „Dziennik Białostocki” 1.09.1936, nr 243, s. 6.
- ⁵⁷ *Dom do użytku prezydenta miasta*, „Dziennik Białostocki” 1.09.1936, nr 243, s. 6.
- ⁵⁸ *Budowa domu służbowego*, „Dziennik Białostocki” 11.09.1936, nr 253, s. 6.
- ⁵⁹ Przedruk: M. Kietliński, A. Lechowski, *Prezydenci...*, s. 66.
- ⁶⁰ *Tegoroczne inwestycje miejskie w Białymstoku, cz. II (dokończenie)*, „Dziennik Białostocki” 28.09.1937, nr 269, s. 6.
- ⁶¹ *Czterogodzinny przegląd miejskich inwestycji II*, „Dziennik Białostocki” 17.10.1937, nr 288, s. 6.
- ⁶² *Rada Miejska jednomyślnie opowiedziała się za dotychczasowym herbem miasta. Nieme posiedzenie radnych Białegostoku*, „Dziennik Białostocki” 24.11.1937, nr 326, s. 6; *Wczorajsze posiedzenie Rady Miejskiej*, „Dziennik Białostocki” 21.12.1937, nr 353, s. 6; *Dyskusja nad budżetem dodatkowym na poniedziałkowym posiedzeniu Rady Miejskiej*, „Dziennik Białostocki” 22.12.1937, nr 354, s. 6.
- ⁶³ W zbiorach rodziny Nowakowskich zachowało się zdjęcie z wnętrza domu służbowego z okresu tuż po przeprowadzce: *Seweryn Nowakowski. Zaginiony prezydent...*, s. nlb.
- ⁶⁴ M. Kietliński, A. Lechowski, *Prezydenci...*, s. 71.
- ⁶⁵ W 1950 r. dom był już odbudowany. W styczniu tego roku projekt jego skanalizowania wykonał H.A. Studniarek (APB, Urząd Wojewódzki Białostocki 1944–1950, sygn. 1873).

- ⁶⁶ *Katalog białostockich pomników, tablic pamiątkowych i miejsc pamięci narodowej*, oprac. M. Kietliński, J. Koller-Szumski, A. Pieciul, S. Wicher, Białystok 2015, s. 36–37.
- ⁶⁷ *Księga adresowo-handlowa...*, s. 10, 64; *Spis abonentów 1938...*, s. 787; *Spis abonentów 1939...*, s. 884.
- ⁶⁸ APB, Akta Notariusza W. Szczepińskiego w Białymstoku, sygn. 11, nr 767.
- ⁶⁹ Tamże, sygn. 8, nr 663.
- ⁷⁰ Być może dom dr. Lewitta był budowany już we wrześniu 1936 r. i to on został przedstawiony na projekcie domu służbowego prezydenta miasta jako sąsiedni budynek.
- ⁷¹ *Minister dr W. Chodźko w Białymstoku*, „Dziennik Białostocki” 16.07.1922, nr 156, s. 2; *Przybycie do Białegostoku delegata Ligi Narodów*, „Dziennik Białostocki” 5.09.1922, nr 200, s. 2; *N.N.K. w Białymstoku*, „Dziennik Białostocki” 23.07.1922, nr 164, s. 2 (tu jako okręgowy inspektor NNK w Białymstoku).
- ⁷² *Księga adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, rzemiosł i rolnictwa 1930*, Warszawa 1930, s. 94; *Spis abonentów 1932/1933...*, Warszawa 1932, s. 44; *Księga adresowa Polski: przemysłu, handlu, finansów, szkolnictwa i wolnych zawodów. Rok 1937*, Warszawa [1937], s. 1095.
- ⁷³ J. Maroszek, *Monografia miasta i gminy Supraśl*, Supraśl 2013, s. 342.
- ⁷⁴ *Do walki z klęską narodową! Towarzystwo Przeciwwgruźliczne w Białymstoku*, „Dziennik Białostocki” 17.04.1926, nr 107, s. 4.
- ⁷⁵ *Spis abonentów 1938...*, s. 787; *Spis abonentów 1939...*, s. 883.
- ⁷⁶ APB, Okręgowy Urząd Likwidacyjny, sygn. 149, k. 38.
- ⁷⁷ APB, Akta Notariusza S. Jankowskiego w Białymstoku, sygn. 33, nr 3050; W. Wróbel, *Świętojańska...*, s. 153–178; *Architektura międzywojenna w Białymstoku...*, s. 539–541.
- ⁷⁸ AAN, Bank Gospodarstwa Krajowego, sygn. 1758; W. Wróbel, *Świętojańska...*, s. 114–117; S. Wicher, *Rudolf Macura (1886–1940). Portret architekta nieustraszonego*, Białystok 2020, s. 437–443; *Architektura międzywojenna w Białymstoku...*, s. 369–377. O Beldowskim: M. Sopek, M. Szkudlarek, *Stanisław Beldowski (1892–1914)*, „Medyk Białostocki” 2011, nr 3, s. 23.
- ⁷⁹ *Głód mieszkaniowy w Białymstoku*, „Dziennik Białostocki” 7.01.1938, nr 7, s. 6; *Głód mieszkaniowy w Białymstoku*, „Fama” 31.12.1937, nr 8, s. 6; *Przekrój tygodnia białostockiego*, „Tempo” 31.05.1937, nr 16, s. 2; *Architektura międzywojenna w Białymstoku...*, s. 271–279.
- ⁸⁰ AAN, Bank Gospodarstwa Krajowego, sygn. 1951; W. Wróbel, *Kilińskiego. Historia jednej ulicy*, Białystok 2016, s. 195–201; *Architektura międzywojenna w Białymstoku...*, s. 331–334.
- ⁸¹ W. Wróbel, *Ul. Marii Skłodowskiej-Curie 24. Tu mieszkał sędzia śledczy Stefan Frick*, „Kurier Poranny” 21.12.2014, <https://poranny.pl/ul-marii-sklodowskiejcurie-24-tu-mieszkal-sedzia-sledczy-stefan-frick/ar/4935403> [dostęp: 10.07.2025]; *Architektura międzywojenna w Białymstoku...*, s. 495–501.

A COMPLEX OF MODERNIST VILLAS AT 24, 26, AND 26A AKADEMICKA STREET – AN UNDERRATED PART OF THE REPRESENTATIVE DISTRICT OF INTERWAR BIAŁYSTOK

The modern representative district, conceptualized by engineer Jarosław Girin, was realized in the 1930s thanks to the personal involvement of Seweryn Nowakowski, first a government commissioner and from 1934 the city's mayor, and initially with the cooperation of Marian Zyndram-Kościałkowski, the Białystok Voivode. District became a modern space, connecting various public facilities located in the city center through plantations and boulevards. The investment, that was a part of a broad-based action of modernization and Europeanization of the city, significantly improved the aesthetics and functionality of prewar Białystok. Until now, historical research has overlooked the impact of the establishment of the representative district on the immediately adjacent areas. The aim of this article is to discuss the history of the complex of three modernist villas built in the years 1934–1937 on Akademicka Street 24, 26 and 26a, which were adjacent the boulevards, as well as an attempt to determine their place in the process of creating and developing a representative district in interwar Białystok.

GRZEGORZ RYŻEWSKI

Narodowy Instytut Dziedzictwa OT Białystok

Od Grobickich do Szmigielów. Założenie dworskie w Grodzisku (obecnie Podgrodzisk). O wartościach historycznych obiektu

Słowa kluczowe: założenie dworsko-ogrodowe, park, dwór, folwark, Grodzisk, majątek, ruiny dworu, Olszanka, Suchowola, ekonomia grodzieńska, leśnictwo nowodworskie, klucz grodziski, Grodzieńszczyzna, powiat sokólski, Grobiczcy, Baehrowie, Dejszowie, Szmigielowie

Key words: manor and garden complex, park, manor house, farmstead, Grodzisk, estate, manor ruins, Olszanka, Suchowola, Grodno economy, Nowy Dwór forestry, Grodzisk estate group, Grodno region, Sokółka County, the Grobicki family, the Baehr family, the Dejsz family, the Szmigiel family

W artykule tym chciałbym zwrócić uwagę na wartości historyczne założenia dworsko-ogrodowego w Grodzisku, dzisiaj Podgrodzisku, w gminie Suchowola, powiat sokólski, woj. podlaskie. W dokumentacjach konserwatorskich i ewidencjach tego obiektu próżno szukać informacji, że był on związany z niezwykle istotnymi rodami funkcjonującymi na tym terenie. Jego genezę wywodzi się z końca XVII lub XVIII w., a głównie wiąże z osobą Antoniego Tyzenhauza, jako zarządcy i dzierżawcy dóbr ekonomii grodzieńskiej, pomijając fakt, że była to początkowo siedziba rodu Grobickich, a pozostałości dzisiejszych zabudowań (w tym ruiny dworu) łączyć można z nie mniej zasłużonym rodem Baehrów¹.

Grobiczcy byli istotnym rodem dla historii tych ziem. Wywodzili się z powiatu cherskiego na Mazowszu, gdzie już w XV w. posiadali swoje dobra Grobice. Pierwszy na Litwie osiadł Wojciech, syn Andrzeja, który, jak stwierdzał Adam Boniecki, „w nagrodę zasług położonych Władysławowi IV i Janowi Kazimierzowi został w 1653 r. podkuchmistrem Wielkiego Księstwa Litewskiego”².

Rzeczywiście, inwentarz ekonomii grodzieńskiej z 1651 r. wśród donatariuszy wymieniał Wojciecha Grobickiego, podleśniczego nowodworskiego, który dzierżawił dobra Olszankę włók 13,25. Grobicki i jego żona z Tańskich weszli

1. Fragment mapy parafii chodorowskiej autorstwa Wincentego Łapińskiego z 1794 r.,
odnalezioną w Moskwie i łaskawie mi udostępnioną przez profesora Henryka Lulewicza
Fragment of a map of the Chodorów parish by Wincenty Łapiński from 1794,
found in Moscow and kindly made available to me by professor Henryk Lulewicz

w posiadanie ziem i młyna na rzece Olszance w 1637 r., kiedy to król Władysław IV zezwolił Aleksandrze Wiesiołowskiej, marszałkowej litewskiej na ustąpienie Grobickiemu pewnych ziem w leśnictwie nowodworskim „po Daniłkach Cimo-chowszczyzna nazwane z młynem na rzece Olszance”, ziemi po Marcinie Trojanowskim (dwie włóki) oraz sześć włók wyrobku „w końcu włók Daniłowskich”. W skład dzierżawy wchodziły też ziemie nadane Grobickiemu w 1644 r., tj. cztery włóki gruntu ornego „za wsią Słomianką i Bierwichą, a sianożęci błotnej mórg 25”³. 6 marca 1679 roku król Jan III wydał przywilej na Olszankę, która mierzyła wówczas 12 włók gruntu, Stanisławowi, synowi Wojciecha i Joanny Grobickich⁴. Stanisław Kazimierz Grobicki był miecznikiem ludzkim już w 1668 r., a w 1690 r. opłacił podatek z pięciu dymów w Olszance⁵.

Pierwsza wzmianka o Grodzisku w znanych mi źródłach historycznych pochodzi z 25 marca 1680 r., kiedy to Jan Butler, dzierżawca leśnictwa nowodworskiego, dokonał cesji 18 włók uroczyska „Buda Stara alias Horodyszczka” na rzecz Stanisława Grobickiego i Joanny Syruciowej Grobickiej, mieczników ludzkich. Król Jan III wyraził zgodę na tę cesję i nakazał opłatę w wysokości 2 zł z włóki⁶. Grobicy kolonizowali te włóki, sprowadzając włościan, którym w 1696 r. z 18 włók wydzielili 10 włók, zadowolając się niezbyt wielkim czynszem⁷.

Następnie Joanna Grobicka zrzekła się w 1700 r. dzierżawy na rzecz swego syna Marka Franciszka Grobickiego, który był kolejnym dziedzicem wszystkich dzierżaw⁸.

Marek Franciszek Grobicki, strażnik grodzieński to postać bardzo ważna dla dziejów naszego województwa. Mieszkając w Grodzisku, gospodarował licznymi dzierżawami, prowadził spory z sąsiadami, kolonizował te tereny, sprowadzając osadników.

W 1717 r. Marek Franciszek Grobicki, strażnik grodzieński, otrzymał przywilej na targi w piątek i trzy jarmarki w roku w miasteczku Olszance⁹. Komisja w 1720 r. stwierdzała:

Tenże jmp. Grobicki, strażnik grodzieński na włókach 2, nazwanych Trojanowszczyzna we wsi Suchej Woli leżących do Olszanki według praw należących miasteczko założył, Żydami zabudował, a to chałupa, a to karczma i szynki w nich postanowił, przez to arenda skarbowa we wsi Suchej Woli upadła¹⁰.

Takie były początki miejskości Suchowoli, bowiem miasteczko w dobrach Olszanka założył Grobicki na gruntach leżących w Suchowoli¹¹.

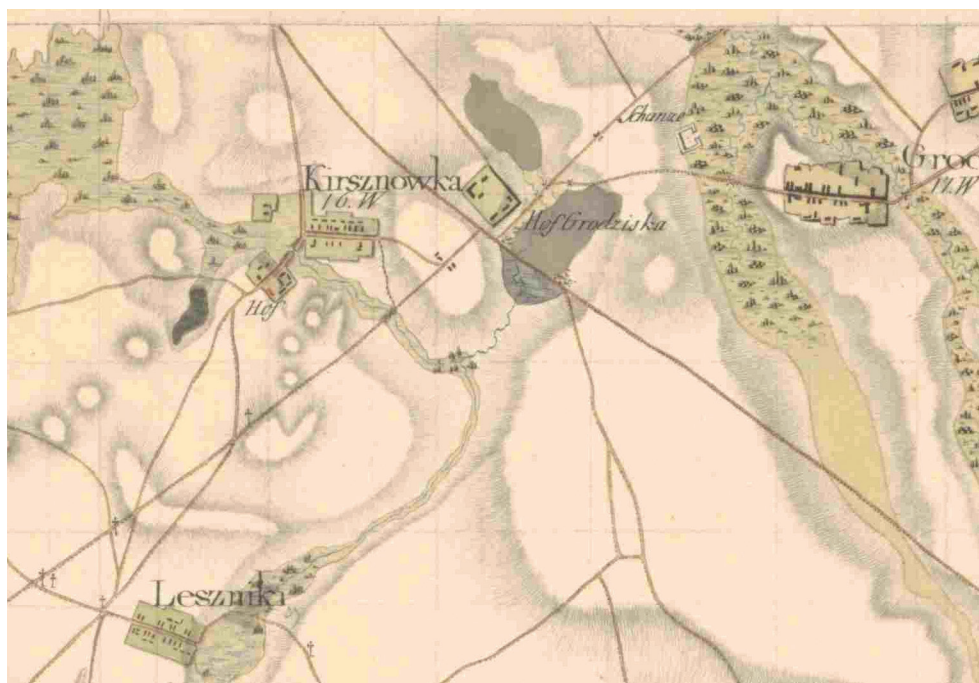
Do niedawna historycy uważali, że dokument ten odnosił się do miasteczka w województwie połockim¹². Ten fakt, jak i to, że herbarze nie wzmiankowały o majątkach Grobickich na Grodzieńszczyźnie, spowodował nieobecność tego zanego rodzaju w historiografii regionalnej.

Grodzisk Grobickich graniczył z dobrami Piotra Jerzego Przebendowskiego Popowa Olsza. Stąd zapewne wynikły kilkuletnie spory o pięć włók gruntu, które raz zaliczano do dzierżawy Popowa Olsza, raz do Grodziska. W 1700 r. wybuch spór między poddanymi „JKM ze wsi Popowej Olszy, leśnictwa nowodworskiego aktorami z jednej a jmp. Franciszkiem Grobickim pozwanym z drugiej strony”. Poddani Maciej Faszkievicz, Jakub Brzozowski i Łukasz Kaczyński skarżyli się:

nie dość, że jmp. Grobicki, miecznik lidzki, rodzic nie wiadomo za jakim prawem obejmując włók 5 gruntu nierozrobionego w uroczysku Popowa Olsza nazwanym, wkupnego od nich z tych włók wziął, każdy po złotych 120 in suma 560 a w dalszy czas goły czynsz z pomienionych włók z aktorami postanowił, ale co gorsza post fata jmp. Stanisława Grobickiego rodzica swego pozwany pretendując niby jakowąś sukcesją w dobrach JKM stołowych [...] w posesję wzięwszy różnymi wymyślnemi za kilkadziesiąt mil podwodami, łokami, gwałtami, robociznami ciemiężąc¹³.

Poza tym wybrał czynsz z każdej włóki po 20 zł, za podwody zł 80, a także narzucał inne opłaty i zmuszał do różnych powinności.

W 1707 r. „weryfikatorzy” klucza chodorowskiego Kazimierz Rosochacki, cześnik drohiccki i Krzysztof Zawistowski, podleśniczy olicki wzmiankowali Grobickiego jako dożywotnika na Grodzisku i „Budziskach”. Jako posiadacz włók w Grodzisku w tymże 1707 r. występował też Piotr Przebendowski, rotmistrz królewski, wojewoda inflancki od 1713 r.¹⁴ O tych to zapewne włókach pisano w 1720 r.: „Od Grodziska [...] jw. wojewoda inflancki włók 5 oderwał do dzierżawy

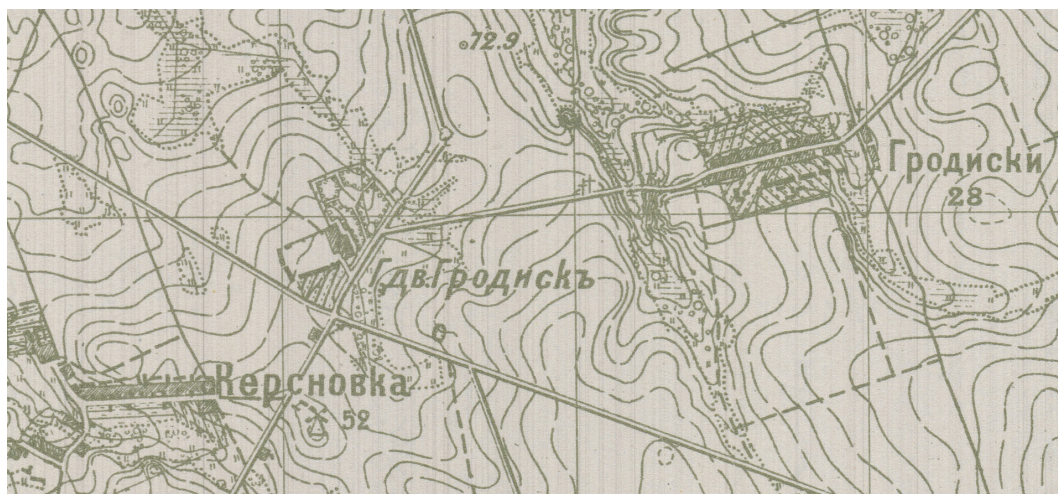
2. Założenie dworskie w Grodzisku. Mapa Prus Nowowschodnich z lat 1795–1800, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, Q 17030, Blatt 60
Manor complex in Grodzisk. Map of New East Prussia from 1795–1800, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, Q 17030, Blatt 60

swej Popowej Olszy przyłączył”. Mimo tego w 1720 r. rewizor stwierdzał, że jednak z teraźniejszej pomiaru znalazło się włók 16 i morgów dwie „inclusive z bagnami i stawkiem”, a aktualny posesor Marek Grobicki, strażnik grodzieński płacił do-
 tąd tylko z 13 włók¹⁵. Może na tych spornych gruntach położonych między Grodzi-
 skiem a Popową Olszą powstała dzisiejsza wieś Pięciwłóki¹⁶.

Jak wynika z dokumentów, dochodziło też do sporów i waśni między
 mieszkańcami obu dzierżaw. W 1716 r. urzędnik sądowy relacjonował, że na proś-
 bę Jerzego Zembockiego (zarządca Popowej Olszy) jeździł do majątności Popo-
 wa Olsza:

na oglądanie parobków Jakuba Łazarczyka poddanego wsi Popowej Olszy
 gdzie widziałem parobków w gumnie Jakuba Łazarczyka na pościeli leżą-
 cych, ręce poprzebijane, plecy kijem, a piersi kamieniem zbito, którzy led-
 wo co mówiąc mienili ten swój ból zadany od poddanych wsi Grodziska
 jmp. Marka Grobickiego, strażnika powiatu grodzieńskiego, na własnym
 gruncie Zielonych Bagien do majątności Popowej Olszy¹⁷.

Marek Franciszek Grobicki miał syna Ignacego, któremu w 1746 r. usta-
 pił część dzierżaw, m.in. Olszanek-Suchowolę i Mitrowszczyznę¹⁸. Ten ostatni

3. Topograficzna mapa Rosji z 1912 r.
Topographic map of Russia from 1912

4. Wojenno-topograficzna mapa guberni grodzieńskiej z 1915 r.
Military-topographic map of the Grodno Governorate from 1915

z Grobickich znanych dzierżawców i posesorów tych ziem cedował swoje włości Massalskim, jak wynika z dokumentu monarszego, którym w 1757 r. August III zezwolił Ignacemu Grobickiemu, chorążemu regimentu pieszego wojska WKŁ, „aby mógł prawa swego dożywotniego na dobra Olszanka nazwane w ekonomii grodzieńskiej, w leśnictwie nowodworskim, kluczu Chodorowskim sytuowane” ustąpić na rzecz Idziego i Felicjana Massalskich, braci rodzonych¹⁹. Później już

5. Podgrodzisk, gm. Suchowola. Widok ruin dworu od strony południowo-zachodniej w 1978 r. J. Maroszek, J. Szydłowski, *Dokumentacja ewidencyjna parku w Podgrodzisku* (mpis w zbiorach NID). Fot. K. Kucharczyk
Podgrodzisk, Suchowola municipality. View of the manor ruins from the southwest in 1978. J. Maroszek, J. Szydłowski, *Dokumentacja ewidencyjna parku w Podgrodzisku* (manuscript in the National Institute of Heritage collection). Photo by K. Kucharczyk

Grobiccy w królewstwach na terenach obecnego powiatu sokólskiego nie byli wzmiankowani.

Gdy Antoni Tyzenhauz, podskarbi WKL, dostał w zarząd dobra ekonomii grodzieńskiej w 1765 r., odbierał dzierżawy osobom prywatnym i włączał je do skarbu, wówczas także dwór w Grodzisku należący wcześniej do Grobickich stał się dworem kluczowym, ekonomicznym²⁰. Tyzenhauz dokonał niezwykle ważnej reformy gospodarczej. Utworzył klucze ekonomiczne z dworem jako centrum administracyjnym takiego klucza, któremu przyporządkowano po kilka wsi zobowiązanych do posług na rzecz dworu. Klucze zgrupował w większe jednostki gospodarcze zwane guberniami. Po tych reformach dwór w Grodzisku stał się ośrodkiem klucza grodziskiego w guberni janowskiej²¹.

Inwentarz z 1775 r. wykazywał w guberni janowskiej w kluczu grodziskim: dwór i wieś Grodzisk (15 domów), Dzieciołówka (14), Zwierzyniec (26), Leśniki Wielkie (7), Leśniki Małe (6), Kudrawka (13), Chmielówka (5), Olszanka (15), Bagna (24), Małowista (14), Węgielnica (2), Olsza (23), Gajewo (5), Laudańszczyzna (11), Chmielniki (8)²².

W 1784 r. założenie dworskie w Grodzisku znajdowało się na terenie parafii chodorowskiej, jak zanotował ówczesny pleban: „Grodzisk, dwór JKM kluczowy na północ od kościoła, mil blisko dwóch”²³.

W latach osiemdziesiątych XVIII w. dwór w Grodzisku wyglądał następująco: na dziedzińcu ogrodzonym żerdziami, na który prowadziły wrota podwójne,

6. Podgrodzisk, gm. Suchowola. Obora murowana, fotografia, 1978.
J. Maroszek, J. Szydłowski, *Dokumentacja ewidencyjna...* Fot. K. Kucharczyk
Podgrodzisk, Suchowola municipality. Brick barn, photograph, 1978.
J. Maroszek, J. Szydłowski, *Dokumentacja ewidencyjna...* Photo by K. Kucharczyk

znajdował się okazały, drewniany budynek mieszkalny (dwór) kryty słomą, który miał kilka izb z piecami o zielonych kaflach²⁴.

Obok stał stary lamus (budynek gospodarczy), kryty słomą, pod którym znajdował się „sklep warzywny” z kamieni murowany. Drugi sklep był „nowo z kamieni wymurowany”, a nad nim była szopka dranicami kryta. Obok stało drewniane gumno (stodoła) pokryte słomą, do którego prowadziło sześć wrót podwójnych. W końcu gumna stał spichlerz, za nim obora kryta słomą, dwa chlewy na ptactwo, spichlerzyk, komora na skład „przystawiona, spichlerz komunalny”²⁵.

Wśród zabudowań była też obora murowana z pięcioma wrotami i 32 oknami. Za ogrodem stał nowo wybudowany browar z drzewa ciosanego, kryty dranicami oraz słodownia z izbą dla winnika. „W końcu tego browaru miejsce na woły” (wołownia) oraz ocembrowana studnia z żurawiem i kluczem do ciągnięcia wody. Następnie czytamy: „za groblą w gaju budynek z drzewa starego z sienią chrościaną częścią dranicami, a częścią słomą kryty bez drzwi i okien zrujnowany i spustoszony”²⁶.

Ogród niewielki spacerowy za budynkiem mieszkalnym w przyzwoitej konserwie utrzymujący się, w którym ulicy agrestem i porzeczkami akomodowane w większej części na około tego ogrodu ulicy lipami młodemi osadzone, w pośrodku ogrodu kanalik niewielki do konserwy wody przy którym spuścić (spust) mały tarcicowy do spadu wody²⁷.

7. Podgrodzisk, gm. Suchowola. Dziedziniec gospodarczy, 1978. J. Maroszek, J. Szydłowski, *Dokumentacja ewidencyjna...* Fot. K. Kucharczyk
Podgrodzisk, Suchowola municipality. Farmyard, 1978. J. Maroszek, J. Szydłowski, *Dokumentacja ewidencyjna...* Photo by K. Kucharczyk

Widzimy tu wyraźnie elementy założenia dworsko-ogrodowego²⁸.

Po obaleniu Antoniego Tyzenhauza przez partię mu przeciwną ekonomię wraz z dworem w Grodzisku oddano w trzyletnią dzierżawę (1780–1783) Franciszkowi Rzewuskiemu, byłemu marszałkowi nadwornemu koronnemu. Na początku swego urzędowania wydał on dokument zatytułowany: *Ulga w powinnościach i płacy dla włościan Ekonomii Grodzieńskiej w sposobie niżej opisanym od Generalnej Administracji w roku 1780 uczyniona*²⁹. Po nim ekonomią zarządzał, aż do rozbiorów, bratanek króla książę Stanisław Poniatowski, który, zajęty polityką, więcej przebywał za granicą niż w kraju, stąd zarząd nad ekonomiami przekazał w ręce zaufanego Marcina Badeniego, szambelana królewskiego, a poszczególne klucze ekonomiczne i folwarki oddawał w poddzierżawę za kontraktem³⁰.

Przed 1794 r. administratorem i dzierżawcą dworu i całego klucza grodzkiego był Andrzej Eysymont, wiceadministrator ekonomiczny. Dowiadujemy się tego z akt Kamery, kiedy w 1800 r. Eysymont żądał pokrycia swoich inwestycji oraz kosztów, które poniósł, remontując i odbudowując liczne budynki gospodarcze i mieszkalne strawione przez pożar wiosną 1797 r.³¹ Na temat okoliczności pożaru zabudowań dworskich w Grodzisku czytamy:

8. Podgrodzisk, gm. Suchowola. Ruiny dworu od strony południowo-zachodniej, 1978. J. Maroszek, J. Szydłowski, *Dokumentacja ewidencyjna...* Fot. K. Kucharczyk
Podgrodzisk, Suchowola municipality. Ruins of the manor house from the south-west, 1978. J. Maroszek, J. Szydłowski, *Dokumentacja ewidencyjna...* Photo by K. Kucharczyk

W roku 1797 dnia 9 maja zesłany był ad fundum Grodziska jp. Kosicki, konductor Najjaśniejszej Kamery Białostockiej, i tenże miał pisarza nazywającego się Możejko, który pisarz z ognia od lulki zapuściwszy pożar [...] spalił sklep, lodownię i dom mieszkalny oraz lamus jakowy pożar sub iuramentu specyfice podany: 1. Majątek posesora Eysymonta zł 1630 i 14 gr; majątek ekonoma Wąsowicza zł 1755 i 23 gr; majątek czeladzi służący 115 zł i 19 gr; majątek włościan na pańszczyźnie będących zł 28 i 10 gr³².

Po trzecim rozbiorze opisywane tereny weszły w skład zaboru pruskiego. Zaborcy popierali napływ urzędników i osadników z terenów Królestwa Pruskiego. Jednym z kilkuset biuralistów, którzy przybyli na teren departamentu, był Leopold Baehr, wyznaczony na stanowisko zarządcy amtu w Grodzisku (powiat dąbrowski). W powiecie dąbrowskim powstało sześć urzędów domen (zwanych amtami): Chodorówka, Kalno, Grodzisk, Dubnica, Łabno i amt Nowa Wola, który pełnił, tak jak inne, nadzór nad całością spraw związanych z prowadzeniem gospodarki w folwarkach i wsiach (koloniach) ekonomicznych, obejmując tym

9. Podgrodzisk, gm. Suchowola. Fragment założenia dworskiego współcześnie. Fot. G. Ryżewski
Podgrodzisk, Suchowola municipality. Fragment of the manor complex today. Photo by G. Ryżewski

nadzorem. Był to zatem odpowiednik dawnych kluczy ekonomicznych, chociaż lepiej zorganizowanych³³.

Pochodził ze starej pruskiej rodziny pieczętującej się herbem Ursus. Najprawdopodobniej przybył z majątku Wittigwaide (dziś Witwałd koło Ostródy), w którym do 1936 r. gospodarowała pruska gałąź tej rodziny.

W skład dóbr państwowych Grodziska wchodziły trzy folwarki i 41 wsi. To właśnie tutaj przyszły na świat dzieci Leopolda i Honoraty (z domu Braesik) Baehrów, spośród których z imienia znamy Wilhelma i Ottona (ur. 1807 – zm. 1865). Wilhelm powrócił do Prus, natomiast Otton pozostał w powiecie sokólskim. Obie linie rodziny Baehrów utrzymywały ze sobą kontakty aż do wybuchu I wojny światowej.

Wraz z przejściem w 1807 r. przez Rosję części dawnego departamentu białostockiego jego administracja została zreorganizowana. Leopold Baehr pozostał jednak na stanowisku zarządcy majątku Grodziska, a ponadto objął zarząd nad niedaleko położonym kluczem dóbr rządowych Połomin³⁴.

W jednej z nielicznych publikacji poświęconej Baehrom czytamy:

15 listopada 1832 roku w kościele parafialnym w Kopciowie, w ówczesnym województwie augustowskim, zawarte zostało małżeństwo pomiędzy „24-letnim młodzieńcem” Ottonem Baehr’em a 20-letnią Katarzyną Hoffmanówną. Katarzyna była córką Jana i Marianny z Czarnockich. Jej ojciec, pułkownik wojsk polskich, podobnie jak matka, nie żył już w chwili

10. Podgrodzisk, gm. Suchowola. Ruiny dworu i dom mieszkalny od strony południowo-wschodniej, współcześnie. Fot. G. Ryżewski
Podgrodzisk, Suchowola municipality. Ruins of a manor house and residential building on the south-eastern side, present day. Photo by G. Ryżewski

ślubu córki. Opiekę nad panną młodą sprawował jej stryj, Michał Hoffman – również były wojskowy, wówczas marszałek szlachty powiatu sejneńskiego oraz sędzieja pokoju. Katarzyna mieszkała przed ślubem w majątku Justianowo, należącym do Ignacego Ablamowicza.

Świadkami ceremonii byli: książę Tadeusz Ogiński, Józef Gosiewski – marszałek szlachty powiatu dąbrowskiego, Adam Kozłowski – oberamtman w Kolnie, Andrzej Chodorowski oraz wspomniany Michał Hoffmann. Tak liczne powiązania rodzinne i towarzyskie z polskim ziemiaństwem bez wątpienia miały wpływ na ukształtowanie świadomości narodowej Ottona³⁵.

W 1852 r. Otton Baehr zakupił od Eugeniusza Rembielińskiego duży klucz dóbr Makowlany, położonych w powiecie sokolskim³⁶. W skład majątku wchodziło centrum dóbr – Makowlany – oraz folwarki: Mościcha, Jałówka i Siekierka o łącznej powierzchni 1557 dziesięcin (ok. 1600 ha). Infrastrukturę majątku uzupełniały młyny wodne oraz gorzelnia. Wartość całych dóbr szacowano na 90 tys. rubli³⁷.

Pomimo posiadania własnego majątku Otton Baehr do około 1863 r. dzierżawił także dobra państwowe Grodzisk i Połomin. Jeszcze do 1885 r. rodzina Baehrów zachowała prawa dzierżawy młyna i tartaku w majątku Grodzisk, który od 1867 r. należał już do rosyjskiego urzędnika, Dejszy³⁸. Jeszcze w Grodzisku przyszły na świat dzieci Ottona Baehra i jego małżonki Katarzyny z Hoffmanów – syn Otton i córki: Katarzyna (zm. 1866), Melania, Zofia, Aniela, Olga i Henryka³⁹.

11. Podgrodzisk, gm. Suchowola. Ruiny dworu, widok od zachodu, współcześnie. Fot. G. Ryżewski
Podgrodzisk, Suchowola municipality. Ruins of the manor house, view from the west, present day.
Photo by G. Ryżewski

W zbiorach archiwalnych w Grodnie zachował się ciekawy *Inwentarz i opisanie grodziskiego amtu, danego w 12 letnią dzierżawę oberamtowi Leopoldowi Baeherowi poczynwszy od 1818 roku*. Inwentarz sporządzono w 1820 r. Według jego zapisów w skład zabudowań dworskich wchodziły:

1. Murowany dwór kryty dachówką;
2. Stary, drewniany dwór kryty słomą;
3. Stara, drewniana piekarnia;
4. Kamienny, dwukondygnacyjny spichlerz kryty słomą;
5. Nowa, drewniana stodoła, wybudowana na kamiennym fundamencie, kryta słomą, przeznaczona na jare zboża;
6. Nowa, drewniana stodoła na kamiennym fundamencie, kryta słomą, przeznaczona na ozime zboża;
7. Stodoła na siano, drewniana, stara;
8. Kamienna obora, na wapnie murowana, kryta słomą;
9. Stara, drewniana stajnia kryta słomą, przerobiona na świronek;
10. Wielki, stary chlew kryty słomą, przeznaczony na hodowanie drobiu.
11. Lodownia kryta słomą;
12. Bardzo stary drewniany browar kryty dranicami.

W tym czasie pańszczyznę do dworu musiały pełnić następujące wsie: Bagny, Lewki, Małowista, Zwierzany (dziś Zwierzyniec Wielki), Zwierzyniec (dziś Zwierzyniec Mały), Olsza, Grodzisk, Pięciowlóki, uroczysko Grodzisk⁴⁰.

12. Podgrodzisk, gm. Suchowola. Kamienna obora, widok od zachodu, współcześnie. Fot. G. Ryżewski
Podgrodzisk, Suchowola municipality. Stone barn, view from the west, contemporary. Photo by G. Ryżewski

Z materiałów tych wynika, że już w 1820 r. funkcjonował w Grodzisku dwór kamienny (ruiny którego przetrwały do naszych czasów), a dzierżawcami dworu była słynna w powiecie sokólskim rodzina Baehrów.

W 1841 r. dzierżawcą dworu był syn Leopolda, Otton Baehr. Zabudowania dworskie w Grodzisku zostały zmodernizowane. Murowany dwór pozostał bez zmian, zaś wiele nowych budowli gospodarczych powstało w latach dwudziestych-trzydziestych XIX w. Najmłodszymi budynkami były: nowa gorzelnia z browarem postawione w 1835 r. oraz słodownia wybudowana w 1840 r.⁴¹

W drugiej połowie XIX w. majątek przeszedł w ręce rosyjskiej rodziny Dejszów jako majątek instrukcyjny. Nabył go w 1868 r. Aleksander Dejsza, rzeczywisty radca stanu, zarządzający dobrami państwowymi guberni wileńskiej⁴². Dejszowie całość założenia ogrodzili kamiennym murem i urządzili nowe ogrody⁴³. Aleksander zmarł w 1875 r., a na mocy testamentu z 1874 r. dobra zostawił swojej żonie⁴⁴. W 1890 r. właścicielką dóbr Grodzisk, składających się z 442 dziesięcin ziemi, była Maria Dejsza⁴⁵. Zmarła ona w 1905 r., a dobra odziedziczyli Aleksander Dejsza oraz Anna Nazimow z domu Dejsza, żona radcy stanu⁴⁶. Anna Nazimow objęła Grodzisk w 1910 r., spłacając swego brata Aleksandra⁴⁷. W posiadaniu spadkobierców Dejszów dobra pozostały do 1915 r., kiedy to ostatnia właścicielka ewakuowana została do Rosji. Podczas I wojny światowej wiele zabudowań gospodarczych uległo zniszczeniu⁴⁸.

Opisując czasy I wojny światowej, a w zasadzie wycofywanie się wojsk niemieckich w 1918 r., proboszcz sztabiński, ks. Jakub Rólkowski zanotował:

W okolicy tutejszej były 4 składnice: w Grodzisku, odległym od Sztabina o 5 km. Różanymstoku, w Jastrzębnej i Cisowie. Grodzisk i Różanystok były w sokólskim powiecie, Jastrzębna i Cisów w augustowskim. Wielkie i nieznośne było uciemiężenie dla okolicznej ludności, jeżeli gospodarzem takiej składnicy był człowiek nieludzki, którego wybierano spośród starszych wiekiem podoficerów. Najgorszym takim gospodarzem i panem był w Grodzisku niejaki Ditt. Wszystko zabierał ludziom z okolicznych wsi: zboże, kartofle, cielęta, prosięta, mleko, miód itd. – Wszystko to nasze – mówił – bo myśmy wszystko zawojowali. Więc skoro ten obóz wielki przeciągnął przez Grodzisk, Sztabin, aż do granicy pruskiej, Ditt, obawiając się zemsty ze strony miejscowej ludności, następnej nocy wyjechał podpalając spichlerz. Ludzie pobiegli na ratunek, a widząc, że Ditta już nie ma, wzięli się do rabunku. Okropne rzeczy działy się wtedy, jeden drugiemu wydzielali co mogli, przyjeżdżali z furmankami i nabierali zboża w worki, odwozili je za górę albo w krzaki i wysypywali na kupę. Gdy jeden wracał nabierać drugą furę, inny podpatrzył to, ponasypywał w worki swoje i uciekał z tym do domu. Gdy już zboża nie stało, rzucili się do rabowania i rozbijania wszystkiego. Oto obrazek charakteryzujący zdziczenie tłumu. Był u Ditta parobek, któremu on pozwolił ukarmić dla siebie wieprza. W czasie rabunku wieprz był zamknięty na zamek, kilku mężczyzn rozbilo drzwi, i ujawszy wieprza za uszy kwiczącego i opierającego się ciągnęli za uszy, a inni nie czekając zaczęli ćwiartować go żywcem od tylnych nóg. Wieprz kwiczał przeraźliwie, a tu nożami odrzynali mu nogi i krajały szynki. W przeciągu 5 minut z wieprza 12 pudowego zostały tylko uszy w rękach dwóch mężczyzn, którzy wywelekli go z chlewa⁴⁹.

Pierwszy spis powszechny w niepodległej Polsce w 1921 r. stwierdzał, że w folwarku Grodzisk były dwa domy mieszkalne, w których żyło 27 osób, wszyscy byli katolikami i deklarowali narodowość polską. W okresie międzywojennym dobra były dzierżawione, część uległa parcelacji. I tak ze spisu parafialnego 1926 r. dowiadujemy się, że majątek Grodzisk składał się pięciu domów mieszkalnych, w których zamieszkiwały rodziny: Karpowicze (nr domu 1 i 2), Sulżycki z żoną z domu Karpowicz (nr 3), Jaroszevska Franciszka z rodziną w domu nr 4, Radziwonowicz nr domu 5⁵⁰.

W 1936 r. ziemię z budynkiem mieszkalnym zakupili bracia Antoni i Alfons Szmigielowie.

W latach 1936–1939 bracia Szmigielowie zamieszkiwali we dworze. W tym czasie wzniesli nową oborę, wykorzystując kamienne mury starej, dziewiętnastowiecznej budowli. Założyli również nowy sad na północ od dziedzińca.

W latach 1939–1941 w oborze i sadzie stacjonował oddział wojsk radzieckich. Nastąpiła wówczas rozbiorówka murowanych ogrodzeń, wzniesionych w drugiej połowie XIX w. przez Dejszów. Wycięciu uległ zabytkowy drzewostan ozdobny ogrodu, zużyty na opał. W roku 1954 pożar zniszczył murowany dwór. Bracia Szmigielowie wzniesli wówczas na północ od ruin dworu dwa drewniane domy mieszkalne.

13. Podgrodzisk, gm. Suchowola. Ruiny dworu, widok od zachodu, współcześnie. Fot. G. Ryżewski
Podgrodzisk, Suchowola municipality. Ruins of the manor house, view from the west, contemporary.
Photo by G. Ryżewski

W latach 1965–1969 wybudowali drugą oborę przy granicy urwiska, od strony dziedzica ogrodowego, w miejscu wcześniejszych zabudowań gospodarczych. Użytkownicy otoczyli istniejący sad ogrodzeniem z lip i klonów, wzdłuż linii alei głównej, prowadzącej przez dziewiętnastowieczne założenie parkowe.

W 1978 r. jeden z właścicieli, Antoni Szmigiel, sprzedał część majątku. Obecnie teren całego dawnego założenia dworskiego należy do Alfonsa Szmigiela⁵¹.

Założenie dworsko-ogrodowe w Grodzisku, dzisiejszym Podgrodzisku w gminie Suchowola, posiada wyjątkową wartość historyczną, wynikającą z wielowiekowej ciągłości użytkowania oraz związku z istotnymi rodami, które odgrywały ważną rolę w historii regionu. Początki rezydencji wiążą się z rodziną Grobickich, której przedstawiciele osiedlili się tu w XVII w. Marek Franciszek Grobicki, strażnik grodzieński, należał do osób szczególnie zasłużonych – sprowadzał osadników, prowadził działalność gospodarczą i handlową, a także przyczynił się do powstania miasta Suchowoli. Tym samym Grodzisk stał się jednym z centrów rozwoju lokalnej społeczności.

W drugiej połowie XVIII w., w czasach Antoniego Tyzenhauza, podskarbiego Wielkiego Księstwa Litewskiego i zarządcy ekonomii grodzieńskiej, dwór został włączony do majątku skarbowego i pełnił funkcję kluczowego ośrodka

gospodarczego. Pod jego administracją wzrastało znaczenie Grodziska, a sam dwór stanowił centrum zarządcze większego kompleksu dóbr królewskich. Okres ten ukazuje rolę rezydencji jako elementu w systemie ekonomii państwowej, a nie tylko prywatnej własności.

Wiek XIX przyniósł nowe otwarcie w dziejach majątku, gdy po III rozbiórze osiedlili się tu Baehrowie – rodzina pruskiego pochodzenia. Leopold Baehr, a następnie jego syn Otton wprowadzili nowoczesne rozwiązania gospodarcze i architektoniczne, wznosząc murowany dwór oraz liczne zabudowania folwarczne. Co istotne, rodzina ta weszła w szerokie powiązania towarzyskie i rodzinne z polskim ziemiaństwem, co nadało Grodziskowi wymiar kulturowego pogranicza, łączącego tradycję pruską i polską.

W drugiej połowie XIX stulecia majątek znalazł się w rękach rodziny Dejzów, pochodzenia rosyjskiego. Wówczas założenie zostało otoczone kamiennym murem, a ogrody otrzymały nową aranżację. To świadczy o wysokiej kulturze materialnej właścicieli i o tym, że Grodzisk nadal pełnił rolę rezydencji o charakterze reprezentacyjnym. Okres ten stanowi istotny etap przemian przestrzennych i kompozycyjnych zespołu.

Na wartość zabytkową Grodziska składa się nie tylko sam dwór – wznoszony kolejno jako drewniany, a następnie murowany – lecz także liczne zabudowania gospodarcze, takie jak spichlerze, browar, gorzelnia, obory czy stodoły. Równie istotnym elementem jest ogród spacerowy, założony w XVIII w., z alejami lipowymi i kanałem wodnym, który dopełniał układ dworsko-folwarczny. Układ przestrzenny założenia, mimo zniszczeń i późniejszych przekształceń, zachował czytelność aż do czasów współczesnych.

Wiek XX przyniósł dramatyczne wydarzenia – zniszczenia podczas I wojny światowej, parcelację i zmiany własnościowe w okresie międzywojennym, a także pożar w 1954 r., który strawił murowany dwór. Mimo to Grodzisk zachował rangę miejsca znaczącego, a kolejne pokolenia właścicieli, m.in. rodzina Szmigielów, dbały o częściowe utrzymanie sadu i zabudowań. Dzisiejsze ruiny dworu oraz układ dawnego ogrodu i zabudowań pozostają świadectwem bogatej historii tego miejsca.

Wartości kulturowe Grodziska wynikają z jego roli jako przestrzeni, w której spotykały się różne tradycje – polska szlachecka, pruska urzędnicza i rosyjska ziemiańska – a także z faktu, że pełnił on rolę centrum gospodarczo-kulturalnego dla okolicznej ludności. Założenie dworsko-ogrodowe w Grodzisku stanowi więc nie tylko cenny zabytek materialny, ale również ważny element dziedzictwa historycznego i tożsamości lokalnej.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych AK-1/13; Metryka Koronna, Lustracje dz. XVIII, nr 73.

Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, nr 1124.

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, SA, nr 11556; nr 18584; F. 110, op. 1, nr 600; nr 618; F. 694, op. 1, nr 3994.

Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 10; F. 1882, op. 1, nr 1; F. 1928, op. 1, nr 72.

Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Grodnie, F. 1143, op. 1, nr 331; nr 332.
Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych w Moskwie, F. 389, nr 152, k. 67v–68v.

Materiały niepublikowane

Ameliańczyk K., *Ziemia sokóleńska*, cz. 2, Sokółka 2000 (maszynopis).

Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., Kucharczyk K., *Katalog parków i ogrodów zabytkowych województwa białostockiego*, hasło nr 115, maszynopis w zbiorach WUOZ w Białymstoku, Białystok 1988.

Danieluk J., *Majątki instrukcyjne w byłym obwodzie białostockim w latach 1865–1915*, praca doktorska, UwB, Białystok 2023.

Maroszek J., Szydłowski J., *Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego w Podgrodzisku*, maszynopis w zbiorach WUOZ w Białymstoku, Białystok 1978.

Opracowania

Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 3, Warszawa–Kraków 1992.

Bazydło A., Drozdowski B., Głódź N., Sulima M., *Drewniane dwory Sokólszczyzny. Historia i stan zachowania*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2022, nr 71.

Boniecki A., *Herbarz polski*, t. 7, Warszawa 1904.

Ciszkowski T., Rusek A., Ryżewski G., *Zwierzyniec Wielki. Dawniej i dziś*, red. G. Ryżewski, Białystok–Zwierzyniec Wielki 2025.

Dikov P., *Spisok zemlevladienij v Grodnenskoj gubernii* [Wykaz posiadłości ziemskich w guberni grodzieńskiej], Grodno 1890.

Kościałkowski S., *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. 1, Londyn 1970.

Kościałkowski S., *Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie* „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1914, R. 5.

Księga spisu parafialnego, kościół suchowolski, dekanat dąbrowski, archidiecezja wileńska, rok 1926, oprac. T. Ciszkowski, G. Ryżewski, Twardy Róg 2024.

Metryka Litewska. Księga Sigillat 1709–1719, oprac. A. Rachuba, Warszawa 1987.

Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1960, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2000.

Rólkowski J., *Trzydzieści lat pasterzowania w parafii sztabińskiej*, Warszawa 1933.

Ryżewski G., *Dożywotnicy klucza chodorowskiego ekonomii grodzieńskiej w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku (materiały gospodarcze i genealogiczne)*, [w:] *Małe miasta. Gospodarka*, red. M. Zemło, Supraśl 2004.

Ryżewski G., *Początki funkcji miejskich Suchowoli*, [w:] *Małe miasta. Kultura i oświata*, red. M. Zemło, Supraśl 2004.

Ryżewski G., *Powiat sokółski. Dziedzictwo historyczno-kulturowe*, Sokółka 2020.

Ryżewski G., *Zabytkowe siedziby szlacheckie Sokólszczyzny – historia i stan obecny*, [w:] *Drobna szlachta dawniej i dziś*, red. I. Kotowicz-Borowy, Ciechanów 2009.

- Ryżewski G., Totoris A., *Dziedzictwo kulturowe Kalwarii i Suchowoli, Suchowola-Kalwarija* 2018.
- Szumski J., *Ziemiaństwo polskie powiatu sokólskiego w latach 1865–1914*, [w:] *50 lat Archiwum Państwowego w Białymstoku*, red. S. Iwaniuk i in., Białystok 2003.
- Waśkiel M., *Baehrowie – Polacy z wyboru, „Dyskusja”* 1990, nr 1.
- Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963.

Netografia

Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., *Podgrodzisk, gm. Suchowola*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/article/show/id/181>.

PRZYPISY

- ¹ J. Maroszek, J. Szydłowski, *Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego w Podgrodzisku*, Białystok 1978, maszynopis w zbiorach WUOZ w Białymstoku; E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków i ogrodów zabytkowych województwa białostockiego*, katalog szczegółowy, hasło nr 115, Białystok 1988, maszynopis w zbiorach WUOZ w Białymstoku; E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Podgrodzisk, gm. Suchowola*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/article/show/id/181> [dostęp: 2.09.2025].
- ² A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 7, Warszawa 1904, s. 63.
- ³ Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Mińsku (dalej: NGABM), F. 1882, op.1, nr 1, k. 187v–188.
- ⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), AK-1/13, s. 107. Trudno powiedzieć, jak się miał rodzinie do Wojciecha Achacy Grobicki, który dostał nadania w kluczu kamieńskim Leśnictwa Nowodworskiego, jak świadczy poniższy przywilej królewski z Metryki Litewskiej: „Oznajmujemy tym listem przywilejem naszym komu by wiedzieć należy, iż stosując się do cesji urodzonej Konstancji z Wodynia Wodyńskiej Butlerowej, podkomorzynej koronnej, perstuńskiego, przelomskiego, nowodworskiego leśnictw naszych administratorce, urodzonemu Achacemu Grobickiemu w Leśnictwie Nowodworskim i kluczu kamieńskim wydepczyska włók 8 od granice gruntów wolańskich sidrzańskiej dzierżawy, od drogi Dworzańskiej do trybu Puszczy Sokólskiej, aż do rzeczki Kletki jure colonorum na czynszowej powinności dać i conferować umyśliliśmy jakoż tym listem przywilejem naszym dajemy i conferujemy. Dan w Krakowie dnia 13 lutego Roku Pańskiego 1676. Jan Król”. Ani herbarze, ani znane mi do tej pory dokumenty nic więcej o tej osobie nie wspominają.
- ⁵ *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1960*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2000, s. 128.
- ⁶ AGAD, AK-1/13, s. 108.
- ⁷ Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych w Moskwie (dalej: RGADA Moskwa), F. 389, nr 152, k. 67v–68v.
- ⁸ AGAD, AK-1/13, s. 108.
- ⁹ *Metryka Litewska. Księga Sigillat 1709–1719*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 1987 s. 152. Wydawca uważał, że mowa jest o miasteczku Olszance w woj. połockim. Inwentarz z 1720 r. wskazuje jednak na Suchowolę-Olszankę. Przywilej musiał dotyczyć 2 włók należących do Suchowoli, jak wynika z inwentarza 1720 r. Należy wykluczyć grunta dzisiejszej wsi Olszanka, która też należała do Grobickiego. Por. G. Ryżewski, *Początki funkcji miejskich Suchowoli*, [w:] *Małe miasta. Kultura i oświata*, red. M. Zemło, Supraśl 2004, s. 21–31.
- ¹⁰ AGAD, AK-1/13, s. 73, 107.
- ¹¹ Na temat okoliczności powstania miasteczka w Suchowoli obszernie pisałem w: G. Ryżewski, A. Totoris, *Dziedzictwo kulturowe Kalwarii i Suchowoli, Suchowola-Kalwarija*, 2018, s. 47–56.
- ¹² *Metryka Litewska...*, s. 152.

- ¹³ Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie (dalej: LPAH), SA, nr 11556, k. 53–54.
- ¹⁴ LPAH, F. 110, op. 1, nr 600, k. 1–1v.
- ¹⁵ AGAD, AK-1/13, s. 108.
- ¹⁶ G. Ryżewski, *Dożywotnicy klucza chodorowskiego ekonomii grodzieńskiej w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku (materiały gospodarcze i genealogiczne)*, [w:] *Małe miasta...*, s. 151–179.
- ¹⁷ NGABM, F. 1711, op. 1, nr 10, k. 367; na temat dóbr Popowa Olsza oraz sporów Przebendowskiego i jego dzierżawców z Grobickimi z Grodziska obszernie pisałem tutaj: T. Ciszkowski, A. Rusek, G. Ryżewski, *Zwierzyniec Wielki. Dawniej i dziś*, red. G. Ryżewski, Białystok–Zwierzyniec Wielki 2025, s. 21–34.
- ¹⁸ AGAD, Metryka Koronna Lustracje dz. XVIII, nr 73, s. 33–34.
- ¹⁹ LPAH, F. 110, op. 1, nr 618, k. 1.
- ²⁰ G. Ryżewski, *Powiat sokólski. Dziedzictwo historyczno-kulturowe*, Sokółka 2020, s. 314; o działalności gospodarczej i reinkorporacji dóbr ekonomicznych do skarbu bardzo obszernie m.in.: S. Kościółkowski, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. 1, Londyn 1970, s. 572–574.
- ²¹ S. Kościółkowski, *Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1914, R. 5, s. 89.
- ²² LPAH, SA, nr 18584, k. 31.
- ²³ LPAH, F. 694, op. 1, 3994, k. 161v.
- ²⁴ NGABM, F. 1928, op. 1, nr 72, k. 74; A. Bazydło, B. Drozdowski, N. Głódź, M. Sulima, *Drewniane dwory Sokólszczyzny. Historia i stan zachowania*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2022, nr 71, s. 121–136; G. Ryżewski, *Zabytkowe siedziby szlacheckie Sokólszczyzny – historia i stan obecny*, [w:] *Drobna szlachta dawniej i dziś*, red. I. Kotowicz-Borowy, Ciechanów 2009, s. 15–126.
- ²⁵ NGABM, F. 1928, op. 1, nr 72, k. 74.
- ²⁶ Tamże.
- ²⁷ Tamże.
- ²⁸ Tamże, k. 74v.
- ²⁹ AGAD, sygn. 111/168, k. 3–4.
- ³⁰ K. Ameliańczyk, *Ziemia Sokóleńska*, cz. 2, Sokółka 2000, s. 25 (maszynopis).
- ³¹ Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Kamera Wojny i Domen, nr 1124, s. 14–15v.
- ³² Tamże, k. 15v.
- ³³ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963, s. 188–189.
- ³⁴ M. Waśkiel, *Baehrowie – Polacy z wyboru*, „Dyskusja” 1990, nr 1, s. 36–38.
- ³⁵ Tamże, s. 38.
- ³⁶ Tamże; chyba tzw. czeski błąd polegający na przestawieniu cyfr: 1825 zamiast 1852, legł u podstaw omyłki Romana Aftanazego piszącego o Makowlanach, skąd przeszło to do licznych publikacji. Por. A. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 3, Warszawa–Kraków 1992, s. 80. O przemianach własnościowych Makowlan pisał Jerzy Szumski: „Majątek nabył w 1852 r. od Eugeniusza Rembelskiego Otton Baehr (zm. 1865 r.), marszałek szlachty powiatu sokólskiego z wyboru w latach 1856–1865, mąż Katarzyny z Hoffmanów. Baehr zapisał w testamencie majątek córkom: Henryce Strzeleckiej (zm. 1904 r.), Oldze Gąsowskiej (zm. 1912 r.), Melanii (zm. 1905 r.), Zofii (zm. 1907 r.), Katarzynie (zm. 1866 r.) i Anieli. Po uwłaszczeniu dobra (folwarki: Jałówka, Makowlany, Mościcha i Siekierka) obejmowały 1555 dziesięcin różnych użytków. Syn Ottona i Katarzyny z Hoffmanów – Otton (1835–1907) został zesłany za udział w powstaniu styczniowym. Po powrocie z zesłania objął w posiadanie w 1879 r. w spadku po siostrze Katarzynie część dóbr Makowlany. W 1880 r. przeprowadzono formalny podział majątku: Makowlany z folwarkiem Mościcha (937 dziesięcin) otrzymał Otton Baehr, a folwarki: Jałówka (417 dziesięcin) – Henryka Strzelecka i Aniela Baehr, Siekierka (200 dziesięcin) – Olga Gąsowska. Siostry Melania i Zofia otrzymały spłaty finansowe. Otton – w małżeństwie z Zofią z Kleczkowskich (1843–1914), córką Erazma i Anieli z Wańkowiczów, dziedziców pobliskiego majątku Mikielowszczyzna – miał synów: Henryka (zm. 1914 r.), Wacława (1873–1939) i Mariana (1879–1943). Baehr zmarł jako ewangelik. Akt zgonu został spisany przez pastora parafii ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku. Synowie odziedziczyli Makowlany, a po śmierci ciotek: Henryki Strzeleckiej, Melanii i Zofii Baehr – majątek Jałówka”. Por. J. Szumski, *Ziemiaństwo polskie powiatu sokólskiego w latach*

- 1865–1914. *Informacje genealogiczne i majątkowe*, [w:] *50 lat Archiwum Państwowego w Białymstoku*, red. S. Iwaniuk i in., Białystok 2003, s. 167–168.
- 37 M. Waśkiel, *Baehrowie...*, s. 38.
- 38 Tamże.
- 39 Tamże, s. 39.
- 40 NGABGr., F. 1143 op. 1 nr. 331, s. 7–21.
- 41 NGABGr., F. 1143 op. 1 nr. 332, s. 4–13.
- 42 J. Danieluk, *Majątki instrukcyjne w byłym obwodzie białostockim w latach 1865–1915*, praca doktorska napisana pod kierunkiem dr. hab. Karola Łopateckiego, prof. UwB, Białystok 2023, s. 124.
- 43 J. Maroszek, J. Szydłowski, *Dokumentacja ewidencyjna...*, s. 4.
- 44 J. Danieluk, *Majątki...*, s. 190.
- 45 P. Dikov, *Spisok zemlewladenij v Grodnenskoj gubernii* [Wykaz posiadłości ziemskich w guberni grodzieńskiej], Grodno 1890, s. 49.
- 46 J. Danieluk, *Majątki...*, s. 191.
- 47 Tamże, s. 190.
- 48 J. Maroszek, J. Szydłowski, *Dokumentacja ewidencyjna...*, s. 4, maszynopis w WUOZ w Białymstoku.
- 49 J. Rólkowski, *Trzydzieści lat pasterzowania w parafii sztabińskiej*, Warszawa 1933, s. 51–52.
- 50 *Księga spisu parafialnego, kościół suchowski, dekanat dąbrowski, archidiecezja wileńska rok 1926*, oprac. T. Ciszkowski, G. Ryżewski, Twardy Róg 2024, s. 307.
- 51 J. Maroszek, J. Szydłowski, *Dokumentacja ewidencyjna...*, s. 7–8.

**FROM THE GROBICKI FAMILY TO THE SZMIGIEL FAMILY.
THE MANOR COMPLEX IN GRODZISK (NOW PODGRODZISK).
ABOUT THE HISTORICAL VALUE OF THE BUILDING**

The article presents the history and significance of the manor-and-garden complex in Grodzisk (today Podgrodzisk, Suchowola commune), which constitutes a valuable element of the region's historical heritage. The origins of the estate are linked to the Grobicki family, who settled there in the 17th century. A particularly important figure was Marek Franciszek Grobicki, the Grodno district guard, who initiated settlement and economic development, established the first markets in Olszanka, and contributed to the foundation of the town of Suchowola.

In the 18th century, during the administration of Antoni Tyzenhauz, Grodzisk became a key center of the Grodno economy, with a developed manor-farm layout and a leisure garden. After the Third Partition, the estate passed into the hands of the Prussian Baehr family, who introduced new economic and architectural solutions, including the construction of a brick manor house and the expansion of farm infrastructure. In the second half of the 19th century, the Russian Dejsza family gave the estate a more representative character by surrounding it with a stone wall and creating new gardens.

The 20th century brought destruction caused by wars, land parceling, and the 1954 fire that consumed the brick manor. Nevertheless, the spatial layout and remnants of former buildings have survived to this day, bearing witness to the site's centuries-long continuity. The history of Grodzisk reflects the encounter of Polish, Prussian, and Russian traditions, which gives the estate a distinctive cultural and identity value.

FILIP PRESSEISEN

Instytut Muzyki Kościelnej, Wydział Historii i Dziedzictwa Kulturowego
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Problematyka konserwatorska
późnoromantycznego instrumentarium
na przykładzie organów piszczalkowych
Antoniego Szymańskiego opus 272 z 1916 r.
w kościele pw. św. Wojciecha Biskupa
i Męczennika w Uhowie: przyczyny zaniedbań,
stan obecny, kierunki działań

Słowa kluczowe: organy, Szymański, Uhowo, organmistrzostwo, konserwacja
Key words: pipe organ, Szymanski, Uhowo, organbuilding, conservation

WPROWADZENIE

Organy piszczalkowe powstałe w epoce późnego romantyzmu zagrożone są współcześnie, wskutek wielu czynników, utratą wartości artystycznych. Pomimo tego, iż stanowią niezaprzeczalne świadectwo dziedzictwa materialnego i niematerialnego, w wyniku realizacji założeń ideologicznych reformy Ruchu Organowego (*Orgelbewegung*) i powojennego ukierunkowania praktyki wykonawczej na muzykę epok wcześniejszych, częstym zjawiskiem – na pograniczu błędu poznawczego – jest wartościowanie organów późnoromantycznych jako gorszych pod względem jakości brzmienia oraz technologii budowy od tych powstałych w epoce baroku¹.

Opóźnienie w transferze technologii organmistrzowskich z Zachodu, wynikłe z powojennego układu sił w Europie i ograniczeń systemu totalitarnego do 1989 r., przyczyniło się do zachowania w Polsce wielu zabytkowych organów późnoromantycznych. O wręcz systemowej destrukcji romantycznego instrumentarium w Niemczech świadczy chociażby fragment przedmowy z 1993 r. umieszczonej w pokonferencyjnej monografii dot. zagadnień prac konserwatorskich przy

organach pneumatycznych w Berlinie: „po drugiej wojnie światowej, w ramach reformy organowej, organy pneumatyczne były często usuwane, zbyt często nawet wtedy, gdy były w pełni sprawne technicznie”².

Rozpoczęty po II wojnie światowej proces świadomego usuwania ze świątyń organów romantycznych (uznanych za bezwartościowe) stanowił następstwo też ogłoszonych w manifestie *Orgelbewegung* w 1933 r. oraz ich rozwinięcia przez powstałą pięć lat później Roboczą Grupę ds. Organów³. Wypracowany wówczas typ nowego instrumentu całkowicie zerwał z tradycją budownictwa organowego poprzednich epok – zarówno baroku, jak i romantyzmu:

W końcu tezy sformułowane w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. dotyczące budownictwa organowego obowiązywały aż do naszych czasów: opracowany wówczas typ organów barokowych, z ich wymuszonym „ukierunkowaniem na Północ”, przez długi czas stanowił jedyny ideał nowo budowanych instrumentów i uważany był za pozytywny kontrast w stosunku do organmistrzostwa romantycznego, ocenianego jako dekadentkie, co spowodowało, iż podczas prowadzenia prac konserwatorskich przy zabytkowych instrumentach romantycznych do dnia dzisiejszego w miejsce właściwej konserwacji i restauracji zazwyczaj przeprowadza się przebudowę lub nawet budowę od nowa, tym samym „ekspresyjny” świat dźwięków zostaje bez wahania zastąpiony „obiektywnym”. W ten sposób wielokrotnie wspańnię brzmienie organów romantycznych zostaje bezpowrotnie utracone⁴.

W Polsce, dzięki opóźnieniu asymilacji idei Ruchu Organowego, odnaleźć można wciąż olbrzymią liczbę organów romantycznych z oryginalnie zachowaną warstwą techniczną oraz nienaruszoną koncepcją brzmieniową.

W niniejszym artykule ten specyficzny rodzaj instrumentarium zostanie omówiony na przykładzie niewielkich organów znajdujących się w kościele pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie⁵, pochodzących z warsztatu Antoniego Szymańskiego. Najpierw jednak pokrótce zostanie dookreślone, czym charakteryzują się organy romantyczne.

ORGANY ROMANTYCZNE

Fundament leżący u podstaw ideałów brzmieniowych organów epoki romantyzmu, zarówno w odmianie francuskiej, jak i niemieckiej, opisał Roland Eberlein w swej *Historii organów*. Wskutek nowej praktyki registracyjnej w XIX w. „organy stały się instrumentem do obrazowania różnorodnej dynamiki”⁶ oraz naśladowania praktyki instrumentacji stosowanej w muzyce orkiestrowej tego stulecia – podstawowe brzmienie tworzyły smyczki, a w muzycznych kulminacjach dodawano do nich instrumenty dęte drewniane oraz mocne instrumenty dęte blaszane⁷. Nowy ideał brzmieniowy opierał się przez to na zwiększeniu liczby głosów o niskim stopaży w celu imitacji orkiestry.

Związane z tym zwiększone zapotrzebowanie na ilość wiatru organowego generowanego w miechach doprowadziło do stworzenia dwóch

konstrukcji: wiatrownicy rejestrowej z zaworami w formie stożków oraz traktury pneumatyczno-rurkowej⁸.

Zaletami wiatrowni stożkowej wynalezionej przez Eberharda Friedricha Walckera w pierwszej połowie XIX w. było – oprócz zlikwidowania problemu spadku ciśnienia przy dołączaniu większej liczby głosów o niskim stopażu – umożliwienie wykonawcy dynamicznej gry na organach oraz kontrola szerszego niż w przypadku wiatrownic tonowych zakresu otwarcia zaworów podłączonych mechanicznie do stołu gry.

Z uwagi na sprawiającą dyskomfort podczas gry zależność liczby załączonych registrów i ciężaru nacisku klawiszy, pod koniec XIX w. opracowano nowy typ traktury – w miejsce mechanicznego sprzęgu klawisza i zaworu uruchamiającego wlot powietrza do piszczałek zastosowano pneumatyczny przekaz impulsu grającego, całkowicie likwidując opór klawiszy i umożliwiając komponowanie dzieł o większych wymaganiach pod względem techniki gry na instrumencie.

Udoskonalenia te, będące pokłosiem rewolucji przemysłowej, pozwoliły na budowanie w instrumentach zestawów brzmieniowych imitujących orkiestrę symfoniczną. Paleta dysponowanych głosów o tym samym stopażu, różniących się jednak barwą i dynamiką, pod koniec XIX w. zaczęła przypominać paletę malarzką, w której poszczególne barwy w układzie horyzontalnym tworzyły nowe odcienie sonorystyczne poprzez uzupełnianie się tonów harmoniczných. Wyodrębnienie konkretnych tonów składowych w piszczałkach nastąpiło wskutek modyfikacji parametrów intonacyjnych piszczałek oraz zmiany ich konstrukcji w stosunku do epok wcześniejszych⁹.

JÓZEF, JAN, ANTONI SZYMAŃSCY

Wspomniane nowinki techniczne były dość szybko adaptowane przez polskich organmistrzów. Do tego grona należeli m.in. bracia Szymańscy, zaliczani do drugiego pokolenia tzw. szkoły warszawskiej: Jan (ur. 1864, zm. po 1909) oraz Antoni (ur. ok. 1870, zm. po 1923¹⁰), kontynuowali tradycje rzemieślnicze swego ojca, Józefa Szymańskiego (1828–1892), odznaczonego za swą działalność organmistrzowską złotym medalem na Wystawie Powszechnej w 1885 r. w Warszawie¹¹.

Po jego śmierci, młodszy z braci, Antoni, na dwa lata przeprowadził się do Płocka, pracując w fabryce Wacława Przybyłowicza¹². W 1895 r. starszy z braci – jako pierwszy polski organmistrz – zbudował instrument o trakturze pneumatycznej. W opisie ks. Edwarda Gumowskiego zamieszczonym w „Przeglądzie Katolickim” w 1898 r. odnaleźć można zalety nowej traktury, wśród których wymieniono stabilność regulacji niewrażliwej na zmiany mikroklimatyczne oraz brak opóźnienia:

Mechanizm pneumatyczny pod wieloma względami ma zupełną przewagę nad ligaturowym [...]. Wszystko tu zastępują rurki metalowe [...] Przesrzeń w prowadzeniu powietrza do piszczałek, bliska lub dalsza, nie robi żadnej różnicy w opóźnieniu, ale działa prawidłowo z chwilą naciśnięcia

**NAJSTARSZA
FABRYKA ORGANÓW
KOŚCIELNYCH**

**Antoniego ==
= Szymańskiego**

Prowadzona pod osobistym kierunkiem.

Firma egzystuje od 1861 r.

**Warszawa,
Chłodna 34.**

1. Reklama fabryki organów Antoniego Szymańskiego zamieszczona w „Przeglądzie Katolickim” w 1914 r. Źródło: *Reklama fabryki organów Antoniego Szymańskiego*, „Przegląd Katolicki: tygodnik poświęcony sprawom religijnym, społecznym i kulturalnym” 6 VI 1914, t. 52, nr 23, ACADEMICA – Cyfrowa wypożyczalnia międzybiblioteczna książek i czasopism naukowych, <https://academica.edu.pl/reading/readSingle?page=1&uid=51219626> [dostęp: 24.09.2025]

Advertisement for Antoni Szymański's organ workshop published in “Przegląd Katolicki” in 1914. Source: *Advertisement for Antoni Szymański's organ factory*, “Przegląd Katolicki: weekly magazine devoted to religious, social, and cultural issues” 6 VI 1914, vol. 52, no. 23, ACADEMICA – Digital interlibrary loan service for books and scientific journals, <https://academica.edu.pl/reading/readSingle?page=1&uid=51219626> [accessed: 24.09.2025]

klawisza. Manipulacja takiego wynalazku, gdzie przeważnie metal zastępuje drewnne części, jest obojętna na wszelkie zmiany atmosferyczne. Klawiatura, raz uregulowana, pozostaje zawsze w jednej mierze regularności¹³.

Jan wraz z Antonim utworzyli w Warszawie w 1901 r. spółkę pod nazwą „Bracia Szymańscy”, jednak rozwiązali ją już rok później¹⁴. Według Wiktora Łyżaka w 1914 r., z uwagi na zamieszczoną w „Przeglądzie Katolickim” reklamę warsztatu, Jan zaniechał działalności lub nie żył¹⁵.

Pracom Antoniego Szymańskiego nie poświęcono do tej pory osobnej monografii zawierającej spis wybudowanych instrumentów.

2. Organy piszczalkowe
A. Szymańskiego
w kościele pw. Wojciecha
BM w Uhowie, 2024.
Fot. F. Presseisen
**A. Szymański's pipe
organ in St. Adalbert's
Church in Uhowo, 2024.
Photo by F. Presseisen**

ORGANY SZYMAŃSKIEGO W UHOWIE

Do zachowanych organów piszczalkowych wybudowanych przez A. Szymańskiego należy instrument w kościele pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie. Organy ulokowano w centrum empyry organowej po zachodniej stronie świątyni.

Szafa organowa wzniesiona w stylu neogotyckim składa się z dwóch kondygnacji. Dolną stanowi płycinowa podbudowa, na której umieszczono prospekt składający się z pięciu części wydzielających pola piszczalkowe. Centralna oraz zewnętrzne zamknięte ostrymi łukami z ażurowymi wimpergami zdobionymi żabkami, flankowane przez wąskie wieżyczki z fialami zwieńczone kwiatonami.

Pomiędzy nimi znajdują się niższe segmenty z poziomymi naszczytnikami. Całość utrzymana w ciemnobrązowej kolorystyce.

W stole gry umieszczono tabliczkę znamionową pozwalającą na dokładne datowanie instrumentu: „Antoni Szymański | Warszawa | Chłodna 34 | Nr 272 | 1916”. Dyspozycja instrumentu przedstawia się następująco:

Tabela 1. Dyspozycja organów A. Szymańskiego w kościele pw. św. Wojciecha BM w Uhowie

Specification of the A. Szymański pipe organ in the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo

Manual C–F ³	Pedał C–d ¹
Burdon 8'	Subbas 16'
Salicet 8'	
Dolce 8'	
Flet dolce 8'	
Sal. Flet 8'	
Pryncypał 4'	

Źródło: oględziny własne w lipcu 2024 r.

Organy posiadają siedem głosów labialnych, utworzonych z realnych pięciu rzędów piszczałek, rozdysponowanych na dwie sekcje: manualową oraz pedałową, umieszczonych na wiatrownicach stożkowych, do których impuls z wolnostojącego stołu gry transmitowany jest za pomocą pneumatycznej traktury typu tłoczącego. Kontuar wyposażony w jeden manual o zakresie C–F³ (54 klawisze o standardowej kolorystyce nakładek klawiszy diatonicznych i chromatycznych) oraz klawiaturę pedałową (zakres C–d¹, 27 klawiszy), o pełnym zakresie wielkiej oktawy. Grający zwrócony jest twarzą w kierunku ołtarza.

Zasilanie w powietrze następuje wskutek generowania przez umieszczoną poza szafą organową elektryczną dmuchawę od strony zachodniej wiatru organowego transmitowanego przez wychodzący od strony zachodniej drewniany kanał podłączony do wtórnej przepustnicy, stabilizowanego za pomocą miecha umieszczonego wewnątrz instrumentu.

Nazwy głosów na włącznikach registrowych odpowiadają charakterystyce i konstrukcji piszczałek w większości umocowanych w ławeczkach:

1. BURDON 8' – piszczałki kryte drewniane osadzone bezpośrednio na kloku, bez ławeczek; półokrągłe labia, sygnatury tonowe na forsziągach, toczono szpunty. Część piszczałek nieoryginalnych, jednak zrekonstruowanych zgodnie ze wzorem oryginału;
2. SALICET 8' – piszczałki cylindryczne otwarte o wąskiej menzurze z wciskanymi półokrągłymi labiami; rdzenie ząbkowane sztancą, nad labium sygnatury tonowe i rejestrowe (litera S). Piszczałki noszą ślady

zalutowania oryginalnych wycięć okienek ekspresyjnych obok linii lutowania, po drugiej stronie linii umieszczone wtórne wycięcia oraz nieprecyzyjnie nawinięte ślimacznice;

3. DOLCE 8' – od d¹, piszczałki cylindryczne otwarte o wąskiej menzurze z wciskanymi labiami i rdzeniami ząbkowanymi sztancą, nad labiami sygnatury tonowe i rejestrowe (litera D). Piszczałki noszą ślady zalutowania wycięć okienek ekspresyjnych, sytuacja analogiczna do Salicetu;
4. FLET DOLCE 8' – C-cis¹ transmisja Burdonu, od d¹ transmisja Dolce;
5. SAL. FLET 8' – C-cis¹ transmisja Salicetu, od d¹ transmisja Burdonu;
6. PRYNCYPAL 4' – piszczałki cylindryczne otwarte z wciskanymi labiami i rdzeniami ząbkowanymi sztancą, nad labium sygnatury tonowe i rejestrowe (litera O jak oktawa). Piszczałki noszą identyczny sposób opracowania okienek ekspresyjnych;
7. SUBBAS 16' – piszczałki drewniane kryte z półokrągłymi labiami.

Sposób wykonania wielu piszczałek metalowych posiada typowe cechy budownictwa organowego epoki romantyzmu w postaci wyposażenia piszczałek w pomoce intonacyjne ułatwiające kształtowanie brzmienia przy zastosowaniu wąskiej menzury, dużego napięcia sztancowanych naciąg rdzeni, regulacji formantu brzmienia za pomocą okienek ekspresyjnych oraz korekty stroju za pomocą ślimacznicy.

Instrument wyposażono w połączenie pedałow, superoktawowe I/I oraz dwie kombinacje stałe (*p*, *f*), z mechanizmem tremolo i odłączonym rejestrem tympan, imitującym kotły. Cechy konstrukcyjne poszczególnych elementów wskazują na budownictwo przełomu XIX i XX w. W piszczałkach zauważalne ślady trwałych przestrojeń, natomiast warstwa brzmieniowa instrumentu tworzy homogeniczną całość, a organy regularnie używane są podczas sprawowanych w świątyni liturgii i nabożeństw.

Co warto jest podkreślić, dyspozycja głosów w uhowskich organach stanowi przykład unikatowego, ciekawego i przemyślanego zwiększenia możliwości brzmieniowych za pomocą transmisji wykorzystujących podział na rejestr basowy i dyszkantowy trzech głosów (Burdon, Salicet, Dolce), pozwalających na gradacje dynamiczne.

STAN INSTRUMENTU W 2024 R.

W momencie oględzin instrumentu przez autora niniejszego artykułu w lipcu 2024 r. instrument wykazywał wiele usterek technicznych: nieprecyzyjne działanie stożków niewracających na pozycje spoczynkowe, niezgodny ze sztuką organmistrzowską sposób wklejenia konduktów traktury gry podczas doraźnych remontów, brak odpowiedniej regulacji i stabilizacji wielu elementów technicznych, listew tonowych i grzebieni prowadzących. Część piszczałek leżała na wiatrownicy wyjęta z ławeczek.

Instrument charakteryzował się znacznym stanem rozstrojenia i relatywnie cichym wolumenem brzmienia części dyszkantowej 8-stopowego Burdonu. Jako przyczyny tego stanu rzeczy należy upatrywać zarówno znaczne porażenie

3. Zespół brzmieniowy organów A. Szymańskiego w kościele pw. św. Wojciecha BM w Uhowie, 2024.

Fot. F. Presseisen

Pipe material in A. Szymański's organ in St. Adalbert's Church in Uhowo, 2024.

Photo by F. Presseisen

piszczałek działaniem drewnojadów (widoczne otwory wylotowe i ślady żeru), jak też zablokowanie szpuntów piszczałek krytych. Miech uhowskich organów pracował nierówno, przechylając się na stronę południowo-zachodnią; podczas doraźnych prac naprawczych w przeszłości odłączono mechanizm awaryjnego zaworu upuszczającego powietrze w przypadku nadmiernego napełnienia miecha.

Na metalowych konduktach zauważono ustawione zbiorniki z wodą, mające na celu poprawę wilgotności w szafie organowej. Z biegiem czasu ich ciężar może przyczynić się do spłaszczenia konduktów oraz zmniejszenia ich drożności.

Organy są silnie zakurzone oraz porażone przez drewnojady. Noszą też ślady kilku remontów, z których część została wykonana w sposób fachowy (o czym świadczy sposób uzupełnienia brakujących piszczałek drewnianych), natomiast część w sposób daleki od profesjonalizmu¹⁶. Dalsze postępujące zakurzenie i zapylenie organów przyczyni się do pogorszenia ich brzmienia oraz utrudni przeprowadzanie korekt stroju przez zmianę parametrów intonacyjnych i wysokości brzmienia. Drewnojady mogą po pewnym czasie doprowadzić do zwiększenia nieszczelności, włącznie z wydrążeniem perforacji pomiędzy przegrodami registrowymi.

Warto przytoczyć tu stwierdzenie Martina Rosta z Baltisches Orgel Centrum (BOC) w Stralsundzie dotyczące często spotykanego współcześnie braku dbałości o instrumenty romantyczne:

W każdym razie daleko nam jeszcze do tego, aby traktować organy romantyczne, czyli instrumenty wybitnych budowniczych organów z przełomu XIX i XX wieku, jako nienaruszalne dzieła artystyczne, które można oceniać na podstawie równie dopracowanej, kompleksowej (a zatem również doskonałej) sztuki wykonawczej i ducha artystycznego, jak na przykład organy Schnitgera lub Silbermanna¹⁷.

Za przyczyny wewnętrzne postępującej degradacji instrumentu uznać należy przede wszystkim niewłaściwie przeprowadzone naprawy, urazy mechaniczne będące ich następstwem oraz czynniki biologiczne w postaci żeru owadów szkodników drewna. Skutki działania wymienionych czynników niszczących dotyczą praktycznie każdego elementu instrumentu. W wielu elementach drewnianych zauważalne otwory wylotowe drewnojadów oraz ślady ich żeru wskazują na osłabienie strukturalne drewna. Efektem nieprofesjonalnej próby napraw jest zastosowanie wtórnych uzupełnień konduktów traktury pneumatycznej wykonanych z materiału sztucznego.

ZALECANE KIERUNKI DZIAŁAŃ

Organy Szymańskiego w Uhowie prezentują – mimo skromnych rozmiarów – niezaprzeczalną wartość artystyczną, historyczną, będąc świadectwem dziedzictwa materialnego, niematerialnego, lokalnego oraz regionalnego. W interesie społecznym, ze względu na znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego regionu, leży zapewnienie warunków umożliwiających zachowanie tego obiektu dla

przyszłych pokoleń. Zasadne będzie przytoczenie postulatu Mariana Dorawy, inicjatora ochrony i konserwacji instrumentów w Polsce:

Zabytkowe instrumenty organowe wymagają szczególnej opieki i ochrony ze strony organisty jako bezpośredniego użytkownika, a przede wszystkim konserwatora zabytków, który powinien je włączyć do posiadanego rejestru zabytków ruchomych¹⁸.

Romantyczny charakter organów, stopień skomplikowania ich budowy wyklucza doraźne remonty bez kompleksowego podejścia w systemie warsztatowym zgodnie ze słowami organmistrza Christiana Schefflera: „Tylko kompleksowa renowacja instrumentu pneumatycznego ma naprawdę sens. Oprócz wspomnianych membran dotyczy to również całego stołu gry, wszystkich urządzeń pneumatycznych i dyspozycji”¹⁹.

Organy stanowią cenny zabytek polskiej myśli organmistrzowskiej początku XX w., z unikatowym rozwiązaniem transmisji części głosów, o wysokiej wartości brzmieniowej. Autor artykułu wyraża nadzieję, że w przyszłości instrument ten zostanie wpisany do rejestru zabytków, co umożliwi przeprowadzenie badań, właściwe udokumentowanie, a następnie wykonanie prac konserwatorskich i restauratorskich w celu zabezpieczenia i utrzymania organów Szymańskiego oraz ich otoczenia w jak najlepszym stanie. Umożliwi to – z uwagi na fakt, że muzyka stanowi integralną część liturgii – pełne funkcjonowanie podczas sprawowanych mszy św. oraz nabożeństw, korzystanie z nich w sposób zapewniający trwale zachowanie ich wartości, popularyzowanie ich brzmienia i upowszechnianie wiedzy o nich oraz ich znaczeniu dla lokalnej historii i kultury.

BIBLIOGRAFIA

- Dorawa M., *Potrzeba ochrony i konserwacji zabytkowych organów*, „Ochrona Zabytków” 1970, t. 23, nr 2.
- Eberlein R., *Historia organów*, przeł. zespół redakcyjny, Kraków 2024.
- Gołos J., *Warszawskie organy. Historia i zabytki*, t. 2, Warszawa 2023.
- Gumowski E., *Kościół i organy w Rokicie pod Warszawą*, „Przegląd Katolicki” 1898.
- Jabłoński K.A., *Wielki ruch budowlany w latach 1895–1914 w granicach obecnej archidiecezji białostockiej*, „Studia Teologiczne” 2002, t. 20.
- Kaufmann M.G., *Orgel und Nationalsozialismus. Die ideologische Vereinnahmung des Instrumentes im „Dritten Reich”*, Kleinblittersdorf 1997.
- Lubicz-Łapiński Ł., *Łapy i ich mieszkańcy. Zaścianki Łapińskich w XV–XVIII w.*, Białystok 2004.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: woj. białostockie, z. 3: pow. białostocki, red. K. Kolendo-Korczak, M. Zgliński, Warszawa 2016.
- Łyjak W.Z., *Organy na Mazowszu w diecezji Płockiej od 1818 do 1925 roku*, Płock 2008.
- Narodowy Instytut Dziedzictwa, *Koperta organowa Uhowo*, sygn. PDL 000 000 011 601, 1979, b.p.
- Presseisen F., *Zagadnienie dynamicznej interpretacji twórczości organowej Maxa Regera w kontekście charakterystyki brzmieniowej późnoromantycznych instrumentów oraz współcześnie budowanych organów*, „Pro Musica Sacra” 2016, t. 14.

Restaurierung pneumatischer Orgeln. Bericht über die Tagung der Internationalen Arbeitsgemeinschaft für Orgeldokumentation in Berlin am 6. August 1993, Hrsg. U. Pape, Berlin 1995.

Rost M., *Spätromantische Orgeln als Schlüssel für das Verständnis des Orgelrepertoires der Zeit um 1900 und seiner Interpreten*, [w:] *Restaurierung pneumatischer Orgeln. Bericht über die Tagung der Internationalen Arbeitsgemeinschaft für Orgeldokumentation in Berlin am 6. August 1993*, Hrsg. U. Pape, Berlin 1995.

Scheffler Ch., *Restaurierung pneumatischer Instrumente – Probleme und Erfahrungen*, [w:] *Restaurierung pneumatischer Orgeln. Bericht über die Tagung der Internationalen Arbeitsgemeinschaft für Orgeldokumentation in Berlin am 6. August 1993*, Hrsg. U. Pape, Berlin 1995.

PRZYPISY

¹ Założenia przedstawione w dokumencie *Kirchenmusik in dritten Reich*, „Zeitschrift für Musik” 1933, t. 100, s. 599. Zob. M.G. Kaufmann, *Orgel und Nationalsozialismus. Die ideologische Vereinnahmung des Instrumentes im „Dritten Reich”*, Kleinblittersdorf 1997, s. 61–62.

² Tłum. własne. W oryg.: „Nach dem zweiten Weltkrieg wurden im Zuge der Orgelreform pneumatische Orgeln oft beseitigt, zu oft auch dann, wenn sie technisch völlig in Ordnung waren”. U. Pape, *Vorwort*, [w:] *Restaurierung pneumatischer Orgeln. Bericht über die Tagung der Internationalen Arbeitsgemeinschaft für Orgeldokumentation in Berlin am 6. August 1993*, Hrsg. U. Pape, Berlin 1995, s. 7.

³ W oryg.: *Orgel-Arbeitsgemeinschaft der Hitlerjugend*. M.G. Kaufmann, *Orgel...*, s. 126–135.

⁴ Tłum. własne. W oryg.: „Schließlich galten die in den 1920er und 1930er Jahren in Bezug auf den Orgelbau aufgestellten Thesen bis in unsere Tage hinein: So war de damals entwickelte Typus der barockisierenden Orgel mit seinen zwanghaft «aufgenordeten» Dispositionen über lange Zeit hinweg das alleinige Ideal für Orgelneubauten und bewirkte als gleichsam positives Gegenbild zu dem als dekadent bewerteten romantischen Orgelbau, daß bei Instandsetzungen und Reparaturen der Instrumente aus der Epoche der Romantik bis in unsere Tage anstelle der sachgemäßen Restaurierung in der Regel ein Umbau oder gar Neubau stattfindet und damit die «expressive» zu Gunsten der «objektiven» Klangwelt bedenkenlos getilgt wird. Die vielfach grandiosen Klangbilder romantischer Orgeln gingen und gehen auf diese Weise unwiederbringlich verloren”. Tamże, s. 317.

⁵ Zob. K.A. Jabłoński, *Wielki ruch budowlany w latach 1895–1914 w granicach obecnej archidiecezji białostockiej*, „Studia Teologiczne” 2002, t. 20, s. 468–469; Ł. Lubicz-Łapiński, *Łapy i ich mieszkańcy. Zasiłki Łapińskich w XV–XVIII w.*, Białystok 2004.

⁶ R. Eberlein, *Historia organów*, Kraków 2024, s. 339.

⁷ Tamże, s. 367–368.

⁸ Autor artykułu świadomie pomija mechanizm dżwigni Barkera jako budowany i zachowany na terenie Polski w marginalnym stopniu.

⁹ Piszczalki wyposażono w nowe pomoce intonacyjne w postaci wycięć ekspresyjnych, rolek i wałków, bródek oraz dostoików w formie ślimacznic. Zestawienie cech romantycznego stylu niemieckiego budownictwa organowego w latach 1840–1933 ze współczesnym stylem budownictwa po 1933 r. ukazano w artykule poświęconym związkom organów późnoromantycznych z twórczością organową Maxa Regera. Zob. F. Presseisen, *Zagadnienie dynamicznej interpretacji twórczości organowej Maxa Regera w kontekście charakterystyki brzmieniowej późnoromantycznych instrumentów oraz współczesnie budowanych organów*, „Pro Musica Sacra” 2016, t. 14, s. 138.

¹⁰ J. Gołos, *Warszawskie organy. Historia i zabytki*, t. 2, Warszawa 2023, s. 240.

¹¹ J. Szymański uważany był za jednego z najlepszych ówczesnych organmistrzów, potwierdzały to opinie Karola Augusta Freyera (1801–1883) oraz organmistrza Jana Śliwińskiego (1844–1903). Tamże, s. 241.

¹² W.Z. Łyjak, *Organy na Mazowszu w diecezji Płockiej od 1818 do 1925 roku*, Płock 2008, s. 177–178; 251–252.

- ¹³ E. Gumowski, *Kościół i organy w Rokitnie pod Warszawą*, „Przegląd Katolicki” 1898, s. 570, cyt. za: tamże, s. 253.
- ¹⁴ Świadczy o tym zawiadomienie w czasopiśmie „Śpiew Kościelny” nr 19 i 20 z 1902 r. Nazwę spółki określono jako „FABRYKA ORGANÓW KOŚCIELNYCH istniejąca od r. 1861, odznaczona medalem Złotym na Wystawie Powszechnej Warszawskiej r. 1885”. W.Z. Łyjak, *Organy...*, s. 256.
- ¹⁵ Tamże, s. 260.
- ¹⁶ Świadczą o tym m.in. rozerwanie tylnej ściany jednej z puszczalek drewnianych przez zastosowanie zbyt długich wkrętów mocujących forszlągi, chaotycznie nawinięte rolki strojeniowe, zastosowanie niewłaściwych materiałów przyczyniających się do utrudnionych prac w przyszłości oraz słyszalnych już teraz nieszczelności w systemie zaopatrzenia w powietrze.
- ¹⁷ Tłum. własne. W oryg.: „Wir sind jedenfalls noch weit entfernt davon, die romantische Orgel, also die Instrumente der hervorragenden Orgelbauer des ausgehenden 19. und beginnenden 20. Jahrhunderts, als unantastbare Gesamtkunstwerke, denen eine ebenso abgerundete, vollständige (und demnach auch vollkommene), der Musizierpraxis entsprechende und von künstlerischem Geist getragene Konzeption zugrunde liegt wie etwa einer Orgel Schnitzers oder Silbermanns, zu bewerten”. M. Rost, *Spätromantische Orgeln als Schlüssel für das Verständnis des Orgelrepertoires der Zeit um 1900 und seiner Interpreten*, [w:] *Restaurierung pneumatischer Orgeln...*, s. 27.
- ¹⁸ M. Dorawa, *Potrzeba ochrony i konserwacji zabytkowych organów*, „Ochrona Zabytków” 1970, t. 23, nr 2, s. 126.
- ¹⁹ Tłum. własne. W oryg.: „Nur eine umfassende Restaurierung eines pneumatischen Instrumentes ist wirklich sinnvoll. Das betrifft also neben den erwähnten Membranen auch den gesamten Spieltisch, alle pneumatischen Apparate und die Disposition”. Ch. Scheffler, *Restaurierung pneumatischer Instrumente – Probleme und Erfahrungen*, [w:] *Restaurierung pneumatischer Orgeln...*, s. 40.

RESTORATION PROBLEMATIC OF LATE ROMANTIC INSTRUMENTS ON THE EXAMPLE OF ANTONI SZYMAŃSKI’S PIPE ORGAN OPUS 272 FROM 1916 IN ST. ADALBERT’S CHURCH IN UHOWO: CURRENT CONDITION, POSSIBLE COURSES OF ACTION

The article discusses the issues related to the contemporary approach to the conservation of late Romantic pipe organs, using the example of an instrument built by Antoni Szymański (opus 272) in 1916, located in the Church of St. Adalbert (St. Wojciech), Bishop and Martyr, in Uhowo. The article presents the current technical condition of the instrument, its unique construction, and proposed conservation measures aimed at preserving the organ-building and sound heritage of this historical instrument.

MAGDALENA PONIKOWSKA-PRESSEISEN
Dbam o sztukę Magdalena Ponikowska-Pressseisen

Realizacja prac konserwatorskich przy wybranych zabytkach znajdujących się w kościele pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie, przeprowadzonych w latach 2024–2025

Słowa kluczowe: Uhowo, konserwacja, obraz, rzeźba, ambona
Key words: Uhowo, conservation, painting, sculpture, pulpit

WSTĘP

Historia parafii pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika jest głęboko zakorzeniona w dziejach miejscowości, sięgających początków XVI w¹. Pierwsza wzmianka o Uhowie pojawia się w dokumencie fundacyjnym wystawionym dla parafii Suraż w 1501 r. przez Wielkiego Księcia Litewskiego, późniejszego króla Polski i Litwy, Aleksandra Jagiellończyka (1461–1506). Z pisma tego wynika, że ojciec Aleksandra, król Kazimierz IV Jagiellończyk (1447–1492), wydzielił z dóbr królewskich wieś Uhowo i nadał ją proboszczowi suraskiemu. Odtąd Uhowo stało się wsią plebańską, stanowiącą część uposażenia parafii w Surażu.

W pierwszej połowie XVI w. wzniesiono w Uhowie drewnianą kaplicę, obsługiwaną przez wikariuszy z Suraża. W latach 1653 i 1662 kaplica pełniła czasowo funkcję kościoła parafialnego, gdyż z powodu zarazy panującej w Surażu przeniesiono do niej wszystkie nabożeństwa wraz z udzielaniem sakramentów świętych.

W 1750 r. rozpoczęto budowę drugiej, większej, drewnianej kaplicy, którą poświęcono trzy lata później. Wtedy też rozpoczęto rejestrację udzielanych sakramentów w osobnych księgach metrycznych w Uhowie, przez co kaplica uhowska stała się filią parafii suraskiej.

W 1904 r. parafianie podjęli starania o uzyskanie pozwolenia na budowę nowej świątyni. Prace budowlane zostały jednak wstrzymane przez wybuch

I wojny światowej. Po zakończeniu działań wojennych kontynuowano budowę kościoła, który został wzniesiony w stylu neogotyckim. Świątynię z cegły, nietynkowaną i osadzoną na fundamencie z kamienia ciosanego, ukończono i poświęcono w 1919 r. W roku 1997 kościół wpisano do rejestru zabytków, a od 2023 r. ochroną objęto również jego wyposażenie².

W latach 2009–2014 przeprowadzono w kościele prace remontowe, m.in. osuszono mury i wykonano nową elewację. Wtedy też pomalowano wnętrze świątyni.

W ramach Rządowego Funduszu Polski Ład na podstawie Promesy Dofinansowania Inwestycji z Rządowego Programu Odbudowy Zabytków otrzymanej z Banku Gospodarstwa Krajowego, beneficjentem dotacji została Gmina Łapy, co umożliwiło w latach 2024–2025 przeprowadzanie przez autorkę niniejszego artykułu prac konserwatorskich opisanych w dalszej części.

RZEŻBA CHRYSTUSA UKRZYŻOWANEGO

Historia rzeźby datowanej na połowę XVIII w. nie jest znana, wiadomo jednak, że znajdowała się wcześniej w kaplicy, która w przeszłości stała w miejscu kościoła. Ze starej karty zabytku wynika też, że w momencie jej sporządzania, czyli w roku 1982, obiekt umieszczony był bezpośrednio nad ołtarzem głównym³. Obecnie znajduje się pod łukiem tęczowym. Brakuje informacji na temat istniejących dokumentacji dot. prowadzonych w przeszłości napraw przy rzeźbie, jednak podczas prac konserwatorskich udało się stwierdzić obecność w sumie sześciu przemalowań oryginalnej polichromii, co wskazuje, że co najmniej tyle ingerencji odbyło się przy tym zabytku. Podczas ostatniego remontu kościoła zastąpiono też przynależący do figury drewniany krzyż nowym.

Rzeźbę wykonaną z polichromowanego i złożonego drewna, umieszczono na drewnianym krzyżu. Półnagie ciało Chrystusa, o wymiarach zbliżonych do naturalnych, rozpięte jest na uniesionych i wyprostowanych ramionach, z nogami ugiętymi w kolanach. Jego głowa z rozpuszczonymi ciemnobrązowymi włosami nakryta koroną cierniową jest opuszczona, pochylona na prawy bark. Twarz o łagodnych rysach, z zarostem i wyraźnymi półkolistymi brwiami. Karnacja jasna, z ranami na dłoniach, stopach oraz boku, z którego wypływa duża struga krwi. Biodra przepasane złożonym perizonium.

Stan zachowania rzeźby przed podjęciem prac konserwatorskich był zły, przede wszystkim z uwagi na liczne przekształcenia, którym była ona poddawana w przeszłości. Wielokrotne niefachowe naprawy, polegające głównie na nieudolnym przemalowywaniu, oszpeciły obiekt. Liczne nawarstwienia farby zmieniły kolorystykę, oprócz tego spowodowały powstanie grubej skorupy, która zniekształciła charakter rzeźby, co negatywnie wpłynęło na jej odbiór wizualny. Perizonium, pokryte wątpliwej jakości farbą w kolorze miedzianym, było niekompletne – brakowało sporego kawałka rzeźbionego elementu.

Obiekt był też mocno zabrudzony, zakurzony, pokryty pajęczynami. Występowały liczne uszkodzenia mechaniczne w postaci obić, wgnieceń oraz przetarć. Po zdjęciu przemalowań uwidoczniły się spore ubytki pierwotnej polichromii, a także spękania i rozklejenia poszczególnych elementów rzeźby. Drewno

1. Rzeźba *Chrystus Ukrzyżowany* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan przed pracami konserwatorskimi – po demontażu i przewiezieniu do pracowni konserwatorskiej.

Fot. M. Ponikowska-Pressen

Sculpture of Christ Crucified from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition prior to conservation work – after dismantling and transport to the conservation workshop. Photo by M. Ponikowska-Pressen

2. Rzeźba *Chrystus Ukrzyżowany* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – odkrywka i sonda stratygraficzna.
Fot. M. Ponikowska-Preseisen
Sculpture of Christ Crucified from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – stratigraphic test and probe.
Photo by M. Ponikowska-Preseisen

3. Rzeźba *Chrystus Ukrzyżowany* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – usuwanie nawarstwień. Fot. M. Ponikowska-Preseisen
Sculpture of Christ Crucified from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – removal of layers. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

miejscami było bardzo osłabione żerowaniem owadów szkodników drewna – na jego powierzchni widoczne były liczne otwory wylotowe.

Prace rozpoczęto od badań pozwalających ustalić budowę obiektu, wykonano sondy stratygraficzne oraz odkrywki, a następnie próby zdejmowania nawarstwień przy użyciu różnych rozpuszczalników i preparatów, jednak najskuteczniejszą i najbardziej bezpieczną dla pierwotnej polichromii metodą okazało się powolne oczyszczanie mechaniczne przy użyciu skalpela⁴. Z powodu zaobserwowania licznych śladów żerowania owadów szkodników drewna, po zdjęciu nawarstwień konieczna była dezynsekcja obiektu⁵.

Podczas usuwania przemalowań uwidoczniły się także liczne rozklejenia na łączeniach poszczególnych kawałków drewna, z których zbudowana jest rzeźba, co wymagało ich ponownego sklejenia. Osłabioną strukturę drewna oprócz tego wzmocniono poprzez impregnację roztworem Paraloidu B-72 w etanolu.

Kolejnym krokiem było wykonanie uzupełnień ubytków drewna, a zwłaszcza rekonstrukcji dużego fragmentu perizonium. Z kawałka drewna

4. Rzeźba *Chrystus Ukrzyżowany* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – impregnacja wzmacniająca strukturę drewna.

Fot. M. Ponikowska-Preseisen

Sculpture of Christ Crucified from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – impregnation to strengthen the wood structure.

Photo by M. Ponikowska-Preseisen

5. Rzeźba *Chrystus Ukrzyżowany* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – rekonstrukcja brakującego fragmentu perizonium.

Fot. M. Ponikowska-Preseisen

Sculpture of Christ Crucified from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – reconstruction of the missing fragment of the perizoma. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

6. Rzeźba *Chrystus Ukrzyżowany* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – retusz warstwy malarskiej. Fot. M. Ponikowska-Preseisen

Sculpture of Christ Crucified from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – retouching of the paint layer.

Photo by M. Ponikowska-Preseisen

7. Rzeźba *Chrystus Ukrzyżowany* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan po zakończeniu prac konserwatorskich.
Fot. M. Ponikowska-Pressseisen
Sculpture of Christ Crucified from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition after completion of conservation work. Photo by M. Ponikowska-Pressseisen

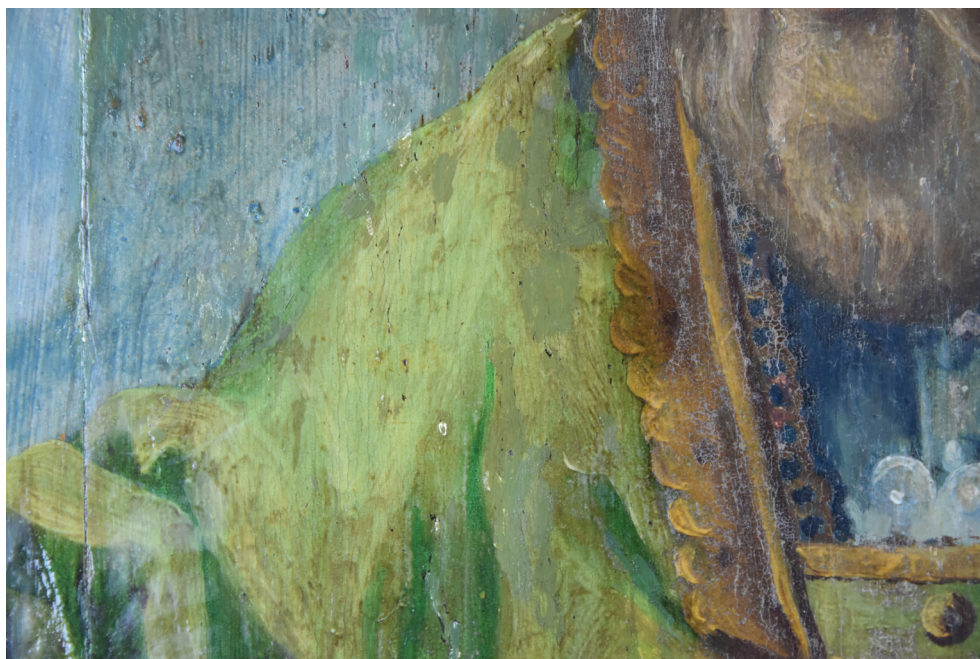
lipowego wyrzeźbiono brakujący element, nawiązujący charakterem i układem do zachowanej części, które następnie pokryto złoceniem w technice szlachetnej na pulment, zachowując rozróżnienie na partie błyszczące i matowe⁶. Ubytki gruntu na karnacji Chrystusa uzupełniono zaprawą kredowo-kleją oraz masą Modostuc, polichromię pokryto pośrednim werniksem ketonowym, wykonano retusze przy użyciu farb na bazie żywic alkidowych oraz ketonowych, a na koniec zabezpieczono werniksem ketonowym o satynowym wykończeniu.

Równoległe do prowadzonych prac przy rzeźbie *Chrystusa Ukrzyżowanego* wykonano konserwację czterech obrazów, z czego dwa z nich znajdowały się w ołtarzach bocznych.

OBRAZ ŚWIĘTY WOJCIECH

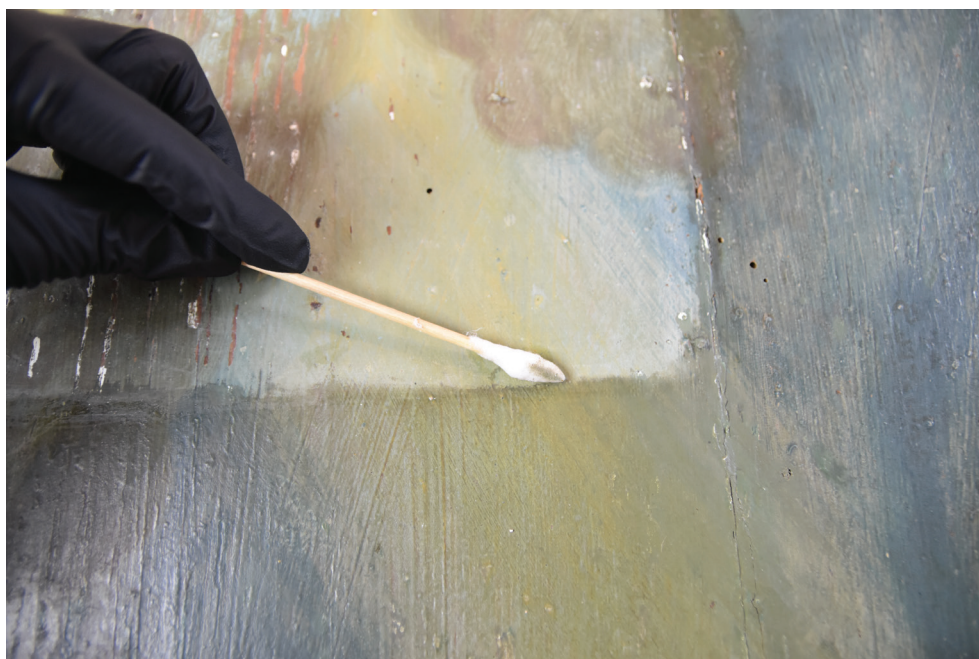
Obraz z przedstawieniem św. Wojciecha znajdujący się w lewym ołtarzu bocznym powstał prawdopodobnie w drugiej połowie wieku XVIII⁷. Namalowano go w technice olejnej na podobrazii drewnianym, składającym się z trzech sklejonnych desek z drewna liściastego, heblowanego ręcznie. Ma kształt pionowego prostokąta ze ściętymi górnymi narożnikami. Obraz w przeszłości poddawany był naprawom co najmniej dwa razy⁸.

Postać świętego stanowi centrum kompozycji, ujęta jest w całości, frontalnie, w pozycji kroczącej. Biskupa ukazano jako starszego mężczyznę z siwą brodą, ubranego w szaty liturgiczne – szaroniebieską sutannę i białą albę. Okryty jest spiętą na piersi jasnozieloną kapą ze złocistą podszewką oraz haftowaną złotą lamówką. Na szyi ma złoty krzyż na łańcuchu. Stula znajdująca się na jego ramionach oraz mitra są w kolorystyce i zdobieniach analogicznych do kapy. Święty trzyma w lewej ręce pastorał, wiosło oraz włócznię, drugą rękę wznosi w geście błogosławieństwa. Biskupa przedstawiono jako stojącego na ziemi na tle nieba z ciemnymi obłokami. Z lewego górnego rogu pola obrazowego padają jasne promienie światła.

8. Obraz *Święty Wojciech* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan przed pracami konserwatorskimi – zbliżenie na lico, widoczne ubytki i zmienione kolorystycznie stare retusze. Fot. M. Ponikowska-Pressseisen

Painting of St. Adalbert from the Church of St. Adalbert the Bishop and Martyr in Uhowo – condition before conservation work – close-up of the surface, visible losses and old retouching.
Photo by M. Ponikowska-Pressseisen

9. Obraz *Święty Wojciech* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – próby oczyszczania warstwy malarskiej. Fot.

M. Ponikowska-Pressseisen

Painting of Saint Adalbert from the Church of Saint Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – attempts to clean the paint layer. Photo by

M. Ponikowska-Pressseisen

Warstwa malarska jest bardzo cienka, z prześwitującym miejscami gruntem. Sposób malowania dość swobodny, z widocznymi pociągnięciami pędzla. W strukturze farby zauważalne liczne grudki i zgrubienia, spowodowane najprawdopodobniej zanieczyszczeniami.

Stan obrazu przed podjęciem prac konserwatorskich w 2024 r. był zły pod względem wizualnym, ale dość stabilny pod kątem technicznym. Obraz był przede wszystkim mocno zabrudzony i pociemniały, pokryty bardzo grubą warstwą masy woskowo-żywicznej oraz pożółkłego werniksu. Uzupełnienia warstwy malarskiej wykonane podczas wcześniejszych prac konserwatorskich w miarę upływu lat zmieniły swoją barwę i mocno odróżniały się od oryginału, natomiast kity nie spełniały swojej funkcji we właściwy sposób, podczas zdejmowania przemalowań zaczęły się odpajać i wykruszać. Przez liczne nawarstwienia na licu obrazu, które zmieniły się na skutek starzenia się materiałów, jego kolorystyka była bardzo niekształcona, a odbiór wizualny zaburzony.

Odwrocie oraz brzegi drewnianego podobrazia były pokryte bardzo grubą warstwą pociemniałej, niemal czarnej masy woskowo-żywicznej. W kilku miejscach, w górnej części obrazu, zaobserwowano w drewnie świeże otwory wylotowe spowodowane żerowaniem owadów szkodników drewna. Obecnych było także

10. Obraz *Święty Wojciech* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – zbliżenie na lico po oczyszczaniu, widoczne liczne ubytki warstwy malarskiej i gruntu. Fot. M. Ponikowska-Preseisen

Painting of Saint Adalbert from the Church of Saint Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – close-up of the surface after cleaning, numerous losses of the paint layer and ground visible.

Photo by M. Ponikowska-Preseisen

11. Obraz *Święty Wojciech* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – odwrocie w trakcie oczyszczania.

Fot. M. Ponikowska-Preseisen

Painting of Saint Adalbert from the Church of Saint Adalbert the Bishop and Martyr in Uhowo – condition during conservation work – reverse side during cleaning.

Photo by M. Ponikowska-Preseisen

kilka ubytków drewna na skutek uszkodzeń mechanicznych. Podobrazie natomiast było w dobrym stanie technicznym, nie posiadało pęknięć, rozklejeń ani deformacji, co potwierdza jakość wykonanych w przeszłości prac konserwatorskich.

Prace rozpoczęto od wykonania prób oczyszczania lica. Po przetestowaniu kilku metod, najlepszym sposobem usuwania pociemniałego werniksu, zanieczyszczeń i nadmiaru masy woskowo-żywicznej okazało się zastosowanie mieszaniny etanolu i terpentyny w różnych stężeniach. Nawarstwienia o większej grubości należało jednak wcześniej ścieńczyć za pomocą skalpela. Do usuwania starych, pociemniałych retuszy oraz przemałowań wybrano Contrad 2000 w różnych stężeniach oraz dimetyloformamid.

12. Obraz *Święty Wojciech* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – lico po wykonaniu uzupełnień ubytków zaprawy.

Fot. M. Ponikowska-Preseisen

Painting of Saint Adalbert from the Church of Saint Adalbert the Bishop and Martyr in Uhowo – condition during conservation work – painted surface after filling in ground layer losses. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

13. Obraz *Święty Wojciech* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan po zakończeniu prac konserwatorskich.

Fot. M. Ponikowska-Preseisen

Painting of St. Adalbert from the Church of St. Adalbert Bishop and Martyr in Uhowo – condition after completion of conservation work. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

Po wykonaniu prób oczyszczania lica przystąpiono do mechanicznego oczyszczenia odwrocia oraz boków podobrazia za pomocą skalpela. Usunięto w ten sposób duży nadmiar bardzo pociemniałej i zabrudzonej masy woskowo-żywicznej. Drewno poddano dezynsekcji przy użyciu preparatu z permetryną oraz impregnacji wzmacniającej strukturę drewna żywicą Paraloid B-72 rozpuszczoną w etanolu. Braki w drewnie uzupełniono podbarwioną w masie żywicą epoksydową Axson SC 258. Kolejnym krokiem było oczyszczenie lica obrazu wybranymi wcześniej metodami przy jednoczesnym usuwaniu wadliwych i niespełniających już swojej funkcji uzupełnień warstwy zaprawy. Następnie wykonano uzupełnienia ubytków zapraw przy użyciu masy Modostuc. Lico zabezpieczono pośrednim werniksem ketonowym, po czym przystąpiono do wykonywania retuszy warstwy malarskiej metodą naśladowczą przy użyciu farb na bazie żywicy ketonowej. Po wykonaniu uzupełnień obraz zabezpieczono ketonowym satynowym werniksem końcowym.

OBRAZ MATKA BOŻA ŚNIEŻNA

Obraz znajdujący się w prawym ołtarzu bocznym powstał prawdopodobnie w drugiej połowie XVIII w. Ma kształt pionowego prostokąta od góry zamkniętego półkoliście. Wykonany w technice olejno-żywicznej na płótnie lnianym, naciągniętym na drewniane krosna. W trakcie prac konserwatorskich wykonanych w 1984 r. został wzmocniony dublażem⁹.

Obraz przedstawia Matkę Bożą ujętą do pasa, trzymającą na lewym ramieniu małego Jezusa, z dłońmi skrzyżowanymi na Jego kolanach. Maryja jest ubrana w czerwoną suknię, głowę i ramiona okryte ma błękitnym płaszczem z białą podszewką, na którym wyhaftowano delikatny krzyż umiejscowiony nad czołem. Dzieciątka odziane w różową tunikę i skórzane sandały, w lewej ręce trzyma księgę, prawą unosi w geście błogosławieństwa. Za głowami postaci znajdują się świetliste nimby z dekoracyjnym ząbkowaniem. Tło płaskie, w odcieniach szarości, zieleni i błękitu.

14. Obraz *Matka Boża Śnieżna* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan przed pracami konserwatorskimi – fragment obrazu. Fot. M. Ponikowska-Preseisen
Painting of Our Lady of the Snows from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition before conservation work – close-up of the painted surface. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

15. Obraz *Matka Boża Śnieżna* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – oczyszczanie lica. Fot. M. Ponikowska-Preseisen
Painting of Our Lady of the Snows from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – cleaning of the painted surface. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

Stan techniczny obrazu przed podjęciem prac konserwatorskich w 2024 r. był stabilny, a część zabiegów przeprowadzonych w roku 1984 nadal spełniała swoją funkcję. Dublaż z płótna lnianego, mimo iż wykonany w praktycznie niestosowanej już współcześnie technice na masę woskowo-żywiczną, nadal poprawnie wzmacniał i stabilizował obraz, nie wymagał więc modyfikacji i wymiany. Problem stanowiła jednak zbyt duża ilość masy użyta do jego wykonania – przesycała ona całą strukturę obrazu i spowodowała mocne usztywnienie płótna, przyczyniając się do jego zbyt dużego obciążenia oraz jednocześnie do utraty możliwości naturalnej pracy, a także sprawiło powstanie zagrożenia pęknięcia. Duży nadmiar masy znajdował się na odwrocie obrazu, które było bardzo mocno pociemniałe, zabrudzone, pokryte pajęczynami i kurzem. Masa woskowo-żywiczna była obecna również na licu obrazu, miejscami tworząc nieestetyczne zgrubienia, zacieki i nierówności. Na powierzchni obrazu widoczne były też drobne spękania, rysy, ubytki warstwy malarskiej oraz gruntu, częściowe odspojenia wykonanych dawniej uzupełnień zaprawy, a także kilkucentymetrowa dziura w płótnie umiejscowiona pod stopą Chrystusa. Lico obrazu było ponadto mocno zabrudzone, a pod pożółkłym werniksem uwidoczniły się zmienione kolorystycznie i pociemniałe dawne retusze oraz miejscowe przemalowania kompozycji, co znacząco zaburzało odbiór wizualny dzieła. Wizerunek Matki Bożej został wtórnie ozdobiony złotym

16. Obraz *Matka Boża Śnieżna* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – oczyszczanie lica.
Fot. M. Ponikowska-Preseisen

Painting of Our Lady of the Snows from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – cleaning of the painted surface.
Photo by M. Ponikowska-Preseisen

17. Obraz *Matka Boża Śnieżna* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan po zakończeniu prac konserwatorskich.
Fot. M. Ponikowska-Preseisen

Painting of Our Lady of the Snows from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition after conservation work.
Photo by M. Ponikowska-Preseisen

naszyjnikiem, który został zamocowany do płótna za pomocą szpilek, dziurawiąc obraz. Krosna, na które naciągnięto obraz, również pokryto w przeszłości masą woskowo-żywiczną, tworzącą zacieki i zgrubienia. Drewno było bardzo zabrudzone, posiadało wiele plam i zanieczyszczeń. Jego strukturę osłabiło żerowanie owadów szkodników drewna, o czym świadczyły liczne otwory wylotowe znajdujące się na jego powierzchni. Budowa technologiczna oryginalnych krosien nie była poprawna – przede wszystkim nie dała możliwości rozklinowania w celu mocniejszego naprężenia obwisłego płótna. Oprócz tego krosna nie posiadały faz, przez co ich krawędzie odznaczały się na licu obrazu.

Stan techniczny obiektu był stabilny, co wynika z dobrze przeprowadzonej konserwacji, od której upłynęło już 40 lat. Wiele czynników wpłynęło jednak na negatywny odbiór wizualny obrazu, więc podjęcie nowych prac konserwatorskich stało się koniecznością.

Po wnikliwej obserwacji i ocenie stanu zachowania odstąpiono od zdjęcia obrazu z krosien i późniejszego wklejenia pasów brzeżnych (krajek), dlatego od razu przystąpiono do wykonania prób oczyszczania lica¹⁰. Najskuteczniejszą metodą usuwania pociemniałego werniksu, zanieczyszczeń i nadmiaru masy woskowo-żywicznej było zastosowanie mieszaniny etanolu i terpentyny w różnych stężeniach.

W ten sam sposób udało się oczyścić obraz z większości starych, pociemniałych retuszy i przemalowań¹¹. W tym czasie usunięto wszelkie wadliwe i niespełniające już swojej funkcji uzupełnienia warstwy zaprawy.

Następnym krokiem było mechaniczne oczyszczanie odwrocia za pomocą skalpela. Czynność ta musiała zostać wykonana bardzo starannie i uważnie, by nie doprowadzić do przebicia czy wgniecenia płótna naciągniętego na krosna. Usunięto w ten sposób liczne zanieczyszczenia oraz duży nadmiar masy woskowo-żywicznej, dzięki czemu obraz został znacznie odciążony, uzyskał elastyczność i możliwość pracy.

Kolejnym krokiem było oczyszczenie krosien z wosku i zanieczyszczeń przy użyciu skalpeli oraz mieszaniny alkoholu i terpentyny. Drewno poddano dezynsekcji preparatem na bazie permetryny oraz impregnacji wzmacniającej roztworem Paraloidu B-72 w etanolu, a większe ubytki uzupełniono podbarwioną żywicą epoksydową Axson SC 258.

Uzupełnienia ubytków zapraw wykonano przy użyciu masy Modostuc. Lico zabezpieczono werniksem damarowym, po czym przystąpiono do wykonywania retuszy warstwy malarskiej metodą naśladowczą przy użyciu farb na bazie żywicy ketonowej. Po wykonaniu uzupełnień obraz zabezpieczono ketonowym satynowym werniksem końcowym.

Po zakończeniu prac obraz został zamontowany w ołtarzu, a złoty naszyjnik umieszczono obok, razem z innymi wotami.

OBRAZ MATKA BOŻA PRZED TRÓJCĄ ŚWIĘTĄ

Obraz znajduje się na ścianie północnej, przy lewym ołtarzu bocznym. Powstał prawdopodobnie w trzeciej ćwierci XVIII w., ma kształt pionowego prostokąta, wykonany został w technice olejno-żywicznej na płótnie lnianym, naciągniętym na drewniane krosna¹². Obraz oprawiony jest w drewnianą, profilowaną ramę w kolorze ciemnobrązowym.

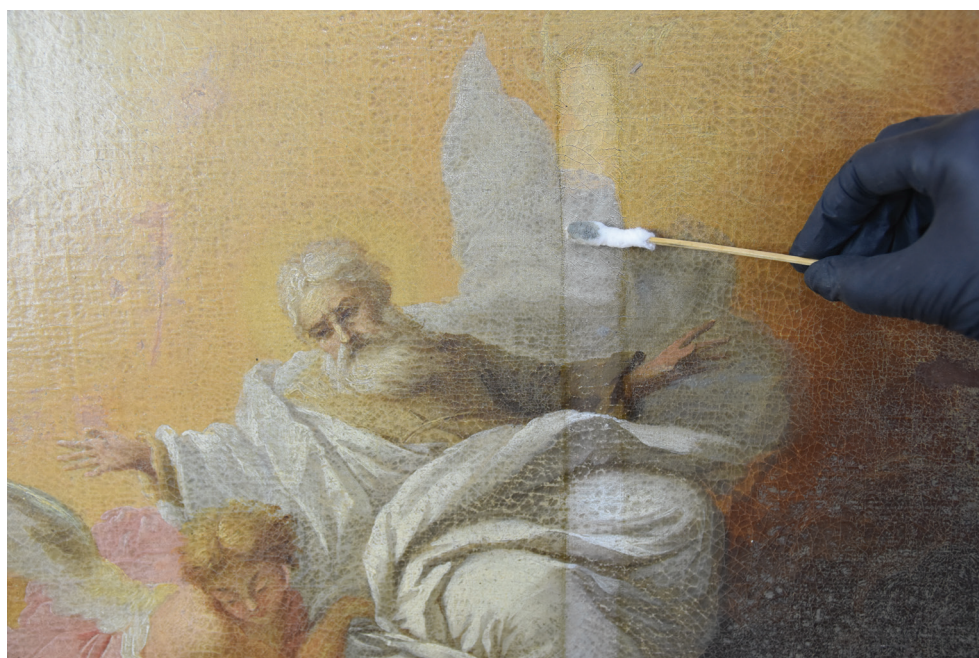
Przedstawia wielofiguralną scenę – Matkę Bożą przed Trójcą Świętą, jednak w przeszłości motyw ikonograficzny określany był jako „Chrystus Zmartwychwstały” lub „Matka Boża Wniebowzięta”¹³.

Na tle skłębionych, brunatnoszarych i ugrowych obłoków oraz błękitnego nieba przedstawiona została grupa postaci. Z lewej strony obrazu, w dolnej części, znajduje się półnagi Chrystus Zmartwychwstały. Stoi w lekkim kontraście, z otwartymi ramionami, prawą ręką trzyma wysoki krzyż, lewą ma delikatnie uniesioną, skierowaną do tyłu. Odziany jest w białe perizonium i rozwianą, czerwoną szatę. Jego lekko wzniesioną ku górze głowę okala promienisty nimb, wzrok skierowany ma na siedzącą na obłoku postać Boga Ojca. U Jego stóp

18. Obraz *Matka Boża przed Trójcą Świętą* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan przed pracami konserwatorskimi – zbliżenie na lico, widoczne zmienione kolorystycznie stare retusze. Fot. M. Ponikowska-Preseisen

Painting of the Mother of God before the Holy Trinity from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition before conservation work – close-up of the painted surface, showing old retouching. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

19. Obraz *Matka Boża przed Trójcą Świętą* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – próby oczyszczania lica. Fot. M. Ponikowska-Preseisen

Painting of the Mother of God before the Holy Trinity from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – attempts to clean the surface. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

20. Obraz *Matka Boża przed Trójcą Świętą* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – oczyszczanie lica.
Fot. M. Ponikowska-Preseisen
Painting of the Mother of God before the Holy Trinity from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – cleaning of the surface.
Photo by M. Ponikowska-Preseisen

unoszą się anioł w pozycji klęczącej, który podtrzymuje od dołu krzyż. Ubrany jest w białą tunikę i błękitny płaszcz, pióra na jego skrzydłach mają te same kolory. Bóg Ojciec, znajdujący się w górnej części kompozycji, ukazany został jako starzec z siwą brodą, przedstawiony w pozycji półleżącej z rozłożonymi na boki ramionami, z sylwetką i wzrokiem zwróconym w kierunku Syna. Odziany jest w ugrupowaną szatę i biały płaszcz rozwiany do tyłu. U Jego prawego boku, na wysokości kolan, leży na brzuchu, podparty na łokciach, ubrany w różową tunikę anioł z biało-ugrowymi skrzydłami, z twarzą skierowaną na dół. Poniżej, w prawej dolnej części obrazu znajduje się Matka Boża, w pozycji klęczącej, modlitewnej, z pochyloną głową i rękoma skrzyżowanymi na klatce piersiowej. Ubrana jest w jasnoróżową suknię, błękitny płaszcz oraz złocistą chustę. W górnej części kompozycji przedstawiony został Duch Święty w formie białej gołębiczy, którą rozświetla jasna poświata. Całość utrzymana jest w jasnej, pastelowej kolorystyce, barwy są żywe, świetliste.

21. Obraz *Matka Boża przed Trójcą Świętą* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – oczyszczanie odwrocia z nadmiaru masy woskowo-żywicznej. Fot. M. Ponikowska-Preseisen

Painting of the Mother of God before the Holy Trinity from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – cleaning the reverse side of excess wax and resin. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

Stan techniczny obrazu przed rozpoczęciem prac konserwatorskich w 2024 r. był stabilny, jednak zły po kątem wizualnym. Obraz był przede wszystkim mocno zabrudzony i pociemniały, pokryty grubą warstwą pożółkłego, miejscami oślepłego werniksu. Uzupełnienia warstwy malarskiej wykonane podczas wcześniejszych prac wraz z upływem czasu zmieniły swoją barwę i mocno odróżniały się od oryginału, tworząc nieestetyczne, ciemne plamy. Uzupełnienia gruntu położone były nierówno, odznaczały się na licu, miejscami się odpajały. Na powierzchni obrazu widoczne były też drobne spękania, zadrapania oraz ubytki gruntu i warstwy malarskiej. Odwrocie obrazu pokryte było bardzo grubą warstwą masy dublażowej, która była pociemniała i zabrudzona, a ponadto zbędnie obciążała płótno.

Płótno obrazu było luźne, obwisłe, słabo naciągnięte. Krosna były wtórne – zostały zamienione na nowe podczas prac konserwatorskich w 1984 r. Nie były one jednak wykonane poprawnie pod kątem technologicznym – uniemożliwiały rozklinowanie, a także nie posiadały faz, przez co ich wewnętrzne krawędzie odznaczały się na licu obrazu. Były oprócz tego bardzo słabej jakości, zbyt cienkie, wiotkie i niestabilne.

Rama przynależąca do obrazu posiadała drobne przetarcia, zadrapania i ubytki, a na jej powierzchni widoczne były otwory wylotowe spowodowane żerowaniem owadów szkodników drewna.

22. Obraz *Matka Boża przed Trójcą Świętą* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan po zakończeniu prac konserwatorskich. Fot. M. Ponikowska-Pressseisen
Painting of the Mother of God before the Holy Trinity from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition after completion of conservation work. Photo by M. Ponikowska-Pressseisen

Po oczyszczeniu z luźnych zanieczyszczeń, kurzu i pajęczyn obraz wyjęto z ramy, oceniono stan zachowania i wykonano próby oczyszczania oraz zdejmowania nawarstwień. Po opracowaniu najskuteczniejszej metody przystąpiono do właściwego oczyszczania. Zanieczyszczenia, pożółkły werniks oraz pociemniałe retusze zostały stopniowo usunięte przy zastosowaniu mieszaniny etanolu i terpentyny w różnych stężeniach, a miejscowo przy użyciu środków takich, jak Contrad 2000 w różnych stężeniach oraz dimetyloformamid. W tym czasie usuwane były wszelkie wadliwe i niespełniające już swojej funkcji uzupełnienia warstwy zaprawy.

Kolejnym krokiem było zdjęcie obrazu z krosien, które z uwagi na zły stan techniczny oraz wady technologiczne zdecydowano zastąpić nowymi. Odwrocie obrazu zostało oczyszczone z nadmiaru wosku oraz zanieczyszczeń mechanicznie, za pomocą skalpela. Następnie wykonano pasy brzeżne – odpowiednio docięte kawałki płótna lnianego poddano dekatyzacji i zaimpregnowano roztworem żywicy Paraloid B-72 w etanolu, po czym wklejono je przy użyciu Bevy 371 Film, a miejsce

styku wzmocniono klejeniem z Bevy D-8-S. Następnie uzupełniono ubytki zaprawy przy użyciu masy Modostuc.

Krosna, wykonane przez stolarza na wymiar, z poprzeczką stabilizującą oraz klinami, zostały prewencyjnie powleczone środkiem owadobójczym oraz zaimpregnowane roztworem żywicy Paraloid B-72 w etanolu. Obraz został na nie naciągnięty i rozklinowany.

Lico obrazu zabezpieczono werniksem damarowym, po czym przystąpiono do wykonania retuszy warstwy malarskiej metodą naśladowczą przy użyciu farb ketonowych. Na koniec obraz pokryto ketonowym werniksem o satynowym wykończeniu.

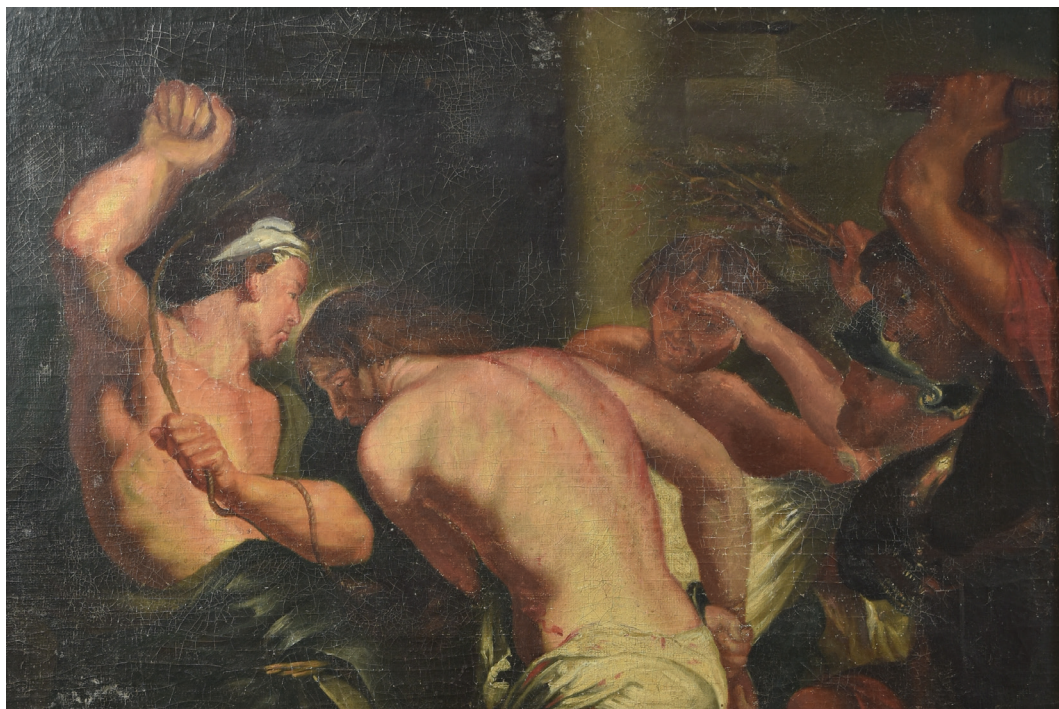
Równocześnie do prac przy obrazie, wykonano konserwację ramy. Została ona delikatnie oczyszczona, poddana dezynsekcji, ubytki uzupełniono podbarwioną masą z żywicy epoksydowej Axson SC 258, a następnie całość zabezpieczono woskiem.

OBRAZ *BICZOWANIE CHRYSTUSA*

Obraz znajdujący się na ścianie południowej, przy prawym ołtarzu bocznym, powstał prawdopodobnie w XIX w. jako wierna kopia obrazu Petera Paula Rubensa z 1617 r., znajdującego się w kościele pw. św. Pawła w Antwerpii¹⁴. Ma kształt pionowego prostokąta, wykonany został w technice olejno-żywicznej na płótnie lnianym, naciągniętym na drewniane krosna. W trakcie prac konserwatorskich wykonanych w 1985 r. wzmocniono go dublażem¹⁵. Obraz oprawiony jest w drewnianą, profilowaną ramę w kolorze ciemnobrązowym.

Obraz przedstawia scenę Biczowania Chrystusa. Jest to wielofiguralna kompozycja, zwarta, dynamiczna, wypełniająca całe pole obrazowe. Za wyjątkiem karnacji, utrzymany jest w ciemnej tonacji, z mocnym modelunkiem światłocieniowym. Na pierwszym planie, w centralnej części przedstawiony został półnagi Chrystus przywiązany do gładkiej, ugrzewej kolumny. Odwrócony jest tyłem do widza, Jego sylwetka jest wykręcona i pochylona, nogi ugięte. Za Jego opuszczoną głową widoczna jest jasna poświata, włosy ma długie, ciemnobrązowe. Jego ciało, z widocznymi śladami biczowania, przepasane jest białym perizonium. Na przeciwko Jezusa znajduje się młody mężczyzna, w dynamicznej pozie. Jego półnagie ciało odchylone jest do tyłu, sylwetka ukazana jest w mocnym kontraście, z wysuniętą do przodu nogą oraz uniesioną ręką. Odziany jest w ciemnozieloną przepaskę, na głowie ma niebieską opaskę. W dłoniach trzyma sznur i wymierza cios w kierunku Chrystusa. Pozostałe postacie, zgrupowane po prawej stronie obrazu, wyłaniają się z mroku, z narzędziami tortur w uniesionych rękach. Wśród nich widoczny jest ciemnoskóry mężczyzna ubrany w czerwoną tunikę i pancerz, z psem przy nogach. Za nim widoczna głowa mężczyzny w hełmie oraz młodzieniec z dłonią przy skroni.

Stan obiektu przed rozpoczęciem prac konserwatorskich był zły zarówno pod względem technicznym, jak i estetycznym. Krosno, na które naciągnięto płócienne podobrazie, miało wady konstrukcyjne, było uszkodzone i niestabilne. Drewno było osłabione, w dolnej części lekko spróchniałe, z widocznymi

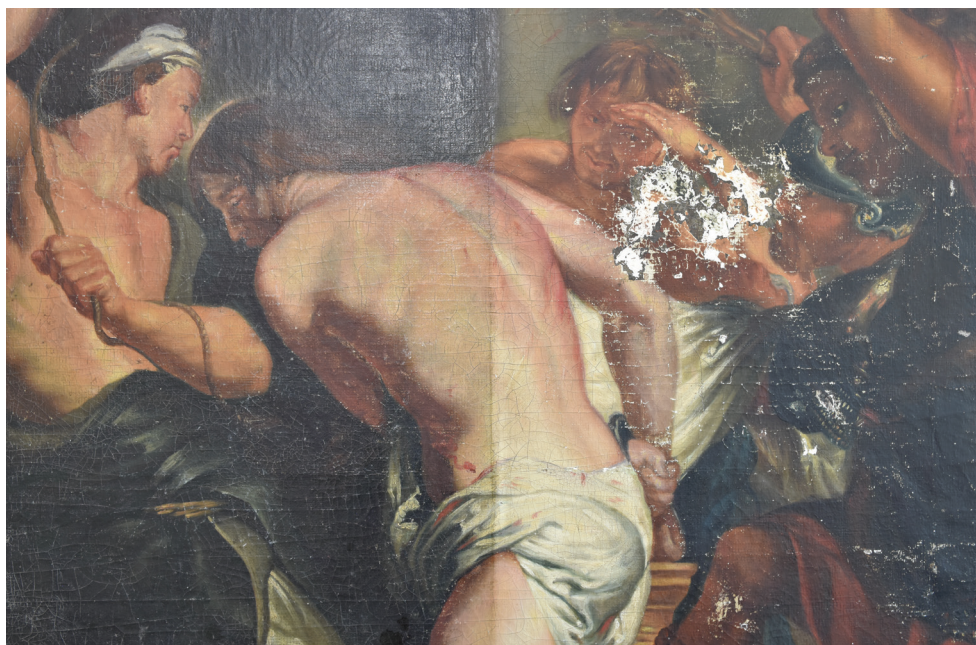
23. Obraz *Biczowanie Chrystusa z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie* – stan przed pracami konserwatorskimi – zbliżenie na lico, widoczne spękania, ubytki oraz zmienione kolorystycznie stare retusze. Fot. M. Ponikowska-Preseisen

The painting *The Flagellation of Christ from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo* – condition prior to conservation work – close-up of the surface, visible craquelure, losses, and old retouching. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

spękaniem oraz otworami wylotowymi po żerowaniu owadów szkodników drewna. Oprócz tego krosna nie posiadały faz, przez co ich wewnętrzne krawędzie odznaczyły się na lico obrazu. Płótno dublujące odpajało się, było bardzo sztywne, brudne, ze zgrubieniami twardej i kruchej masy woskowo-żywicznej.

Podobrazie było słabo naciągnięte, sfalowane i lekko zapadnięte. W trakcie prac konserwatorskich uwidoczniły się liczne ubytki oryginalnego płótna w postaci dziur i przedarć. Zaprawa oraz warstwa malarska spękane niemal na całej powierzchni, miejscami występowały ubytki i drobne wykruszenia. Stare uzupełnienia zaprawy odznaczały się na lico, były nierówne i zapadnięte. Retusze wraz z upływem czasu zmieniły swoją barwę i odróżniały się od oryginału, tworząc nieestetyczne plamy. Uwagę zwracały nieudolne rekonstrukcje – zwłaszcza w obrębie karnacji. Lico obrazu było mocno zabrudzone, zakurzone i pociemniałe, pokryte warstwą pożółkłego, osłepłego werniksu, oraz masy woskowo-żywicznej, tworzącej nieestetyczne zgrubienia na jego powierzchni.

Po zapoznaniu się ze stanem zachowania oraz już w trakcie prac konserwatorskich podjęto decyzję o wykonaniu nowego dublażu, gdyż poprzedni – który był już drugim z kolei – nie spełniał prawidłowo swojej funkcji. Z uwagi na zły

24. Obraz *Biczowanie Chrystusa* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – oczyszczanie lica. Fot. M. Ponikowska-Preseisen
The painting *The Flagellation of Christ from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo* – condition during conservation work – cleaning of the surface. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

25. Obraz *Biczowanie Chrystusa* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – lico po oczyszczeniu i rozdublowaniu, widoczne ubytki płótna. Fot. M. Ponikowska-Preseisen
The painting *The Flagellation of Christ from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo* – condition during conservation work – surface after cleaning and relining, visible losses of canvas. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

26. Obraz *Biczowanie Chrystusa* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – zbliżenie na lico po uzupełnieniu ubytków płótna. Fot.

M. Ponikowska-Preseisen

The painting *The Flagellation of Christ* from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – close-up of the surface after filling in the gaps in the canvas. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

27. *Biczowanie Chrystusa* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – uzupełnianie ubytków zaprawy. Fot. M. Ponikowska-Preseisen

The painting *The Flagellation of Christ* from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – filling in ground layer losses. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

28. Obraz *Biczowanie Chrystusa* z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan po zakończeniu prac konserwatorskich.

Fot. M. Ponikowska-Preseisen
The painting *The Flagellation of Christ* from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition after completion of conservation work. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

stan oraz niską jakość techniczną i technologiczną zdecydowano się również na wymianę krosien na nowe. Zabiegi te były niezbędne do przeprowadzenia prac konserwatorskich w sposób prawidłowy¹⁶.

Prace przy obrazie obejmowały oczyszczanie lica z zanieczyszczeń, pożółkłego werniksu oraz pociemniałych retuszy, usunięcie wszelkich wadliwych i niepełniających już swojej funkcji uzupełnień warstwy zaprawy.

Kolejnym krokiem było usunięcie starego, wadliwego dublażu. Rozdublowanie odbywało się poprzez delikatne podważanie i stopniowe odrywanie płótna po uprzednim, lekkim podgrzewaniu masy woskowo-żywicznej. Po usunięciu płótna dublującego odwrócie obrazu starannie oczyszczono z pozostałości twardej masy oraz zanieczyszczeń. Podczas prac uwidoczniły się liczne ubytki płóciennego podobrazia w postaci dziur oraz przedarć. Uzupełniono je płótnem lnianym o odpowiednio dobranej grubości, uprzednio zdekaturyzowanym i przeklejonym roztworem żywicy Paraloid B-72 w etanolu. Protezy wklejono przy użyciu Vinavilu NPC, a ubytki warstwy zaprawy uzupełniono masą Modostuc.

Proces dublowania odbył się na stole niskociśnieniowym, licem w górę. Klejenie przy krawędziach oryginalnego płótna dodatkowo wzmocniono. Po zdublowaniu obraz naciągnięto na nowe krosna, które wcześniej zostały prewencyjnie powleczone środkiem owadobójczym.

Lico obrazu zabezpieczono werniksem damarowym, po czym przystąpiono do wykonania retuszy warstwy malarskiej metodą naśladowczą przy użyciu farb ketonowych i olejnych. Na koniec obraz pokryto ketonowym werniksem o satynowym wykończeniu.

AMBONA

Drewniana ambona w stylu neogotyckim, usytuowana przy filarze północnej ściany kościoła, powstała prawdopodobnie około 1916 r. Dostępna od strony prezbiterium poprzez schody z balustradą. Kosz ambony podwieszony, ośmioboczny, na obrzeżach profilowany i gzymśowany. Ścianki z płycinami wypełnionymi złożonymi, zamkniętymi ostrołukowo, maswerkowymi ornamentami. Kosz od dołu zdobiony ażurową arkadą w formie trójliścia oraz rozetą, zaplecek prosty, wąski, z płyciną z dekoracją maswerkową. Balustrada zintegrowana z całością stylistycznie, z ażurowymi przesłami o motywie analogicznym do pozostałych części ambony. Nad koszem umieszczony baldachim, profilowany i gzymśowany, z ażurową koroną zwieńczającą w postaci wysokich, smukłych sterczyn połączonych łukami. Krawędź baldachimu od dołu zdobi snycerski lambrekin, współgrający z pozostałą dekoracją, w podniebiu baldachimu srebrzona gołębicą Ducha Świętego. Na szczycie baldachimu krzyż z ramionami zakończonymi trójliściem. Cała powierzchnia ambony dekorowana mazerunkiem imitującym drewno, w płycinach o kolorze ciemnoczerwonym. Elementy snycerskie złożone.

Przed podjęciem prac konserwatorskich w 2024 r. stan zachowania obiektu był zły, co stanowiło efekt przede wszystkim naturalnych procesów, takich jak starzenie się materiałów, ale także błędów technologicznych powstałych podczas wykonywania dekoracji malarskiej ambony. Mazerunek zdobiący ambonę był w złym

29. Ambona z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan przed pracami konserwatorskimi. Fot. M. Ponikowska-Preseisen

Pulpit from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition prior to conservation work. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

stanie, na całej powierzchni występowały zabielenia, zażółcenia, tworzące nieestetyczną, matową skorupę. Oprócz tego w jego strukturze obecne były różne zacieki, zanieczyszczenia, grudki, co również pogarszało odbiór wizualny. Problemy te spowodowane były najprawdopodobniej techniką, dość niechlujnym sposobem wykonania i błędami technologicznymi. Defekty te nie były powierzchniowe, były obecne w strukturze, całej głębokości warstwy mazerunku. Ponadto na całej powierzchni ambony widoczne były liczne otwory po żerowaniu owadzych szkodników drewna, a także ślady po wbijaniu gwoździ czy pinezek. Występowały również ubytki, obicia, zarysowania oraz braki w ornamentach. Dodatkowo ambonę szpeciły zamocowane elementy instalacji elektrycznej i oświetlenia.

Początkowy program prac zakładał usunięcie przemalowań i odsłonięcie pierwotnej polichromii. Po bliższych oględzinach i wykonaniu odkrywek okazało się jednak, że nie istniały żadne przemalowania, więc program prac musiał zostać zmodyfikowany, a prace ukierunkowano na konserwację zastanej, oryginalnej warstwy, wykonanej w technice mazerunku¹⁷.

Prace rozpoczęto od demontażu baldachimu oraz elementów, które można było przewieźć do pracowni konserwatorskiej, prace przy głównej części ambony wykonano w kościele. W pierwszej kolejności usunięto elementy wtórne, gwoździe, kable, elementy instalacji elektrycznej. Po odkurzeniu i oczyszczeniu z powierzchniowych zabrudzeń przystąpiono do dezynsekcji, wykonano ją poprzez powlekanie oraz iniekcje przy użyciu preparatu z permetryną. Wykonano wiele prób w poszukiwaniu metody, która pozwoliłaby zneutralizować zabielenia oraz uszlachetnić i uczytelnić dekorację malarską. Najlepszy efekt uzyskano poprzez delikatne zeszlifowanie warstwy lakieru papierem ściernym oraz metalową watą, a następnie pokrycie jej werniksami, które na nowo wysycąły mazerunek.

Program zakładał wykonanie nowych złocień, dlatego imitacje wykonane w technice nieszlachetnej zostały usunięte przy użyciu skalpeli oraz papieru ściernego. Po procesie szlifowania powierzchni ambony oraz usuwania imitacji złocień wykonano impregnację wzmacniającą strukturę drewna roztworem Paraloidu B-72 w etanolu. Przeprowadzono wszelkie naprawy stolarskie, klejenia oraz uzupełnienia brakujących elementów, w tym dekoracji snycerskiej. Większe ubytki zrekonstruowano w drewnie, mniejsze przy użyciu podbarwionej żywicy epoksydowej Axson SC 258 oraz masy Modostuc. Partie przeznaczone do złocenia zostały pokryte nowymi zaprawami, odpowiednio opracowanymi poprzez szlifowanie. Nowe złocenia wykonano za pomocą złota płatkowego przy użyciu systemu Instacoll Kölner. Wewnątrz kosza ambony wykonano imitację złocień przy użyciu pasty retuszerskiej w kolorze zbliżonym do płatków złota. Powierzchnia ambony pokryta mazerunkami została kilkakrotnie powleczone błyszczącym werniksem ketonowym, który wysycił i uczytelnił malaturę. Następnie wykonano retusze przy użyciu farb alkidowych oraz ketonowych, a na koniec całość zabezpieczono werniksem ketonowym o satynowym wykończeniu. Schody oraz powierzchnia pod schodami została pomalowana farbami olejno-alkidowymi. Metalowa gołębicą Ducha Świętego zdobiąca podniebie baldachimu została oczyszczona i pokryta farbą akrylową Schmincke w kolorze srebrnym. Po zakończeniu prac baldachim został przetransportowany do kościoła i zamontowany na swoim miejscu nad amboną.

30. Ambona z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – przed pracami konserwatorskimi – zbliżenie na spękania oraz ubytki. Fot. M. Ponikowska-Preseisen
Pulpit from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – before conservation work – close-up of cracks and losses. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

31. Ambona z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan przed pracami konserwatorskimi – widok na uszkodzenia snycerki. Fot. M. Ponikowska-Preseisen
Pulpit from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition prior to conservation work – view of damage to the woodcarving. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

32. Ambona z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan przed pracami konserwatorskimi – zbliżenia na zabielenia mazerunku. Fot. M. Ponikowska-Preseisen
Pulpit from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition prior to conservation work – close-ups of whitening of the wood grain imitation. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

33. Ambona z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – dezynsekcja. Fot. M. Ponikowska-Preseisen
Pulpit from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – disinfestation. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

34. Ambona z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – opracowywanie powierzchni. Fot. M. Ponikowska-Preseisen
Pulpit from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – surface preparation/treatment. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

35. Ambona z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – uzupełnianie ubytków drewna i zaprawy.

Fot. M. Ponikowska-Preseisen

Pulpit from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – filling in losses in the wood and preparation layer. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

36. Ambona z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – rozeta po wykonaniu nowego złączenia. Fot. M. Ponikowska-Preseisen

Pulpit from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – rosette after new gilding. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

37. Ambona z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – widok na nowe złączenia.

Fot. M. Ponikowska-Preseisen

Pulpit from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – view of new gilding. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

38. Ambona z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan w trakcie prac konserwatorskich – uzupełnianie ubytków warstwy malarskiej.

Fot. M. Ponikowska-Preseisen

Pulpit from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition during conservation work – filling in losses in the paint layer. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

38. Ambona z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie – stan po zakończeniu prac konserwatorskich. Fot. M. Ponikowska-Preseisen
Pulpit from the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo – condition after conservation work. Photo by M. Ponikowska-Preseisen

PODSUMOWANIE

Prace konserwatorsko-restauratorskie zrealizowane w latach 2024–2025 objęły różnorodne obiekty stanowiące wyposażenie kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie. Każdy z zabytków wymagał indywidualnego podejścia, uwzględniającego jego technikę wykonania, stan zachowania oraz wcześniejsze ingerencje. Prace umożliwiły zarówno przywrócenie wartości technicznych i estetyczno-plastycznych, jak i ich zabezpieczenie. Podjęte działania ukazują, że dbałość o substancję zabytkową ma kluczowe znaczenie dla ochrony dziedzictwa lokalnego i tożsamości kulturowej.

Podkreślenia wymagają dwa aspekty: za wyjątkowe należy uznać zarówno zaangażowanie księdza Krzysztofa Hermana, proboszcza, który żywo interesował się wszystkimi etapami prac, jak i jakość współpracy z Podlaskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków i błyskawiczne odpowiedzi na wszelkie kierowane w stronę urzędników pytania dot. przeprowadzanych prac.

BIBLIOGRAFIA

- Jabłoński K.A., *Wielki ruch budowlany w latach 1895–1914 w granicach obecnej archidiecezji białostockiej*, „Studia Teologiczne” 2002, t. 20.
- Lubicz-Łapiński Ł., *Łapy i ich mieszkańcy. Zaścianki Łapińskich w XV–XVIII w.*, Białystok 2004.
- Olechnowicz M., *Ludzie piszą historię Uhowa*, „Kurier Poranny”, 2008, <https://poranny.pl/ludzie-pisza-historie-uhowa/ar/5172034>.
- Parafia pw. św. Wojciecha B.M., Centrum Informacji i Środków Społecznego Przekazu Archidiecezji Białostockiej, <https://archibial.pl/parafie/info/57-sw-wojciecha-bm-uhowo/>.
- Ponikowska-Preseisen M., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich. Ambona w kościele pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie*, gmina Łapy, Kraków 2025.
- Ponikowska-Preseisen M., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich. Obraz „Biczowanie Chrystusa” z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie*, gmina Łapy, Kraków 2024.
- Ponikowska-Preseisen M., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich. Obraz „Matka Boża przed Trójcą Świętą” z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie*, gmina Łapy, Kraków 2025.
- Ponikowska-Preseisen M., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich. Obraz „Matka Boża Śnieżna” z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie*, gmina Łapy, Kraków 2024.
- Ponikowska-Preseisen M., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich. Obraz „Św. Wojciech” z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie*, gmina Łapy, Kraków 2024.
- PWKZ w Białymstoku, *Dokumentacja konserwatorska 6-ciu obrazów sztalugowych z kościoła parafialnego p.w. Św. Wojciecha w Uhowie: 1. Obraz na desce p.t. „Święty Wojciech”, 4252*, Białystok 1985.

- PWKZ w Białymstoku, Dokumentacja konserwatorska 6-ciu obrazów sztalugowych z kościoła parafialnego p.w. Św. Wojciecha w Uhowie: 2. Obraz olejny na płótnie p.t. „Matka Boska z Dzieciątkiem”, Białystok 1985.
- PWKZ w Białymstoku, Dokumentacja konserwatorska 6-ciu obrazów sztalugowych z kościoła parafialnego p.w. Św. Wojciecha w Uhowie: 3. Obraz olejny na płótnie p.t. „Biczowanie”, Białystok 1985.
- PWKZ w Białymstoku, Dokumentacja konserwatorska 6-ciu obrazów sztalugowych z kościoła parafialnego p.w. Św. Wojciecha w Uhowie: 6. Obraz olejny na płótnie p.t. „Zmartwychwstanie”, Białystok 1985.
- PWKZ w Białymstoku, Karta ewidencyjna zabytku ruchomego – Uhowo – Ambona, sygn. 12010, Białystok 1986.
- PWKZ w Białymstoku, Decyzja w sprawie wpisania zabytku ruchomego do rejestru zabytków R.5140.293.2023.AB, Białystok 2023.
- PWKZ w Białymstoku, Karta ewidencyjna zabytku ruchomego – Uhowo – Obraz – Biczowanie, sygn. 4088, Białystok 1986.
- PWKZ w Białymstoku, Karta ewidencyjna zabytku ruchomego – Uhowo – Obraz – Chrystus Zmartwychwstały, sygn. 4086, Białystok 1986.
- PWKZ w Białymstoku, Karta ewidencyjna zabytku ruchomego – Uhowo – Obraz – M. Boska Wniebowzięta, Białystok 1982.
- PWKZ w Białymstoku, Karta ewidencyjna zabytku ruchomego – Uhowo – Rzeźba Chrystus Ukrzyżowany, Białystok 1982.
- PWKZ w Białymstoku, Karta ewidencyjna zabytku ruchomego – Uhowo – Rzeźba Chrystus Ukrzyżowany, sygn. 12013, Białystok 2023.
- PWKZ w Białymstoku, Protokół z komisji dotyczącej ambony z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie z dnia 17 września 2024 r., Uhowo 2024.
- Sokołowski D., Historia parafii, <https://parafiauhowo.pl/przykladowa-strona/>.
- Stawecki K., Program prac konserwatorskich na wykonanie konserwacji ambony znajdującej się w kościele parafialnym p.w. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie, Białystok 2023.
- Stawecki K., Program prac konserwatorskich na wykonanie konserwacji obrazu olejnego „Biczowanie Chrystusa” (nr ew. 4088) z kościoła parafialnego pw. św. Wojciecha w Uhowie, Białystok 2023.
- Stawecki K., Program prac konserwatorskich na wykonanie konserwacji obrazu olejnego „Matka Boża Śnieżna” z kościoła parafialnego pw. św. Wojciecha w Uhowie, Białystok 2023.
- Śladami Rubensa – jego spuścizna w Antwerpii, <https://www.belgiazwiedzenie.com/blog/sladamirubensa-jego-spuscizna-w-antwerpii>.
- Wykaz zabytków wpisanych do rejestru zabytków w Województwie Podlaskim, Narodowy Instytut Dziedzictwa, https://nid.pl/wp-content/uploads/2025/07/PDL-rej_9.07.2025.pdf.

PRZYPISY

- ¹ Historię parafii opisano na podstawie następujących źródeł: K.A. Jabłoński, *Wielki ruch budowlany w latach 1895–1914 w granicach obecnej archidiecezji białostockiej*, „Studia Teologiczne” 2002, t. 20, s. 468–469; *Parafia p.w. św. Wojciecha B.M.*, Centrum Informacji i Środków Społecznego Przekazu Archidiecezji Białostockiej, <https://archibial.pl/parafie/info/57-sw-wojciecha-bm-uhowo/> [dostęp: 30.08.2025]; D. Sokołowski, *Historia parafii*, <https://parafiauhowo.pl/przykladowa-strona/> [dostęp: 30.08.2025]; M. Olechnowicz, *Ludzie piszą historię Uhowa*, „Kurier Poranny” 2008, <https://poranny.pl/ludzie-pisza-historie-uhowa/ar/5172034> [dostęp: 30.08.2025]; Ł. Lubicz-Łapiński, *Łapy i ich mieszkańcy. Zaścianki Łapińskich w XV–XVIII w.*, Białystok 2004.
- ² *Wykaz zabytków wpisanych do rejestru zabytków w Województwie Podlaskim*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, https://nid.pl/wp-content/uploads/2025/07/PDL-rej_9.07.2025.pdf [dostęp: 30.08.2025].
- ³ Podlaski Wojewódzki Konserwator Zabytków (dalej: PWZK), *Karta ewidencyjna zabytku ruchomego – Uhowo – Rzeźba Chrystus Ukrzyżowany*, Białystok 1982.
- ⁴ Próby wykonano przy użyciu mieszanek o różnych stężeniach, m.in. terpentyny, etanolu, acetonu, DMF, DMSO, Contrad 2000, V33.
- ⁵ Przy użyciu preparatu z permetryną Hylotox Q Altax.
- ⁶ Użyto złota płatkowego o próbie 23 $\frac{3}{4}$ karata.
- ⁷ Historia oraz pochodzenie wszystkich opisywanych w artykule obrazów nie są znane, jednak z przekazu ks. Krzysztofa Hermana, proboszcza parafii, wynika, że obrazy były na wyposażeniu kaplicy znajdującej się w przeszłości w miejscu kościoła.
- ⁸ PWKZ w Białymstoku, *Dokumentacja konserwatorska 6-ciu obrazów sztalugowych z kościoła parafialnego p.w. św. Wojciecha w Uhowie: 1. Obraz na desce p.t. „Święty Wojciech”*, Białystok 1985, s. 1.
- ⁹ Obraz w przeszłości poddawany był naprawom co najmniej dwa razy. W 1984 r. prace konserwatorskie wykonała Alicja Walewska. W sporządzonej przez siebie dokumentacji wspomina o „usuwaniu starych kitów oraz przemałowaniu”, co wskazuje, że prace przy obiekcie odbywały się już wcześniej. PWKZ w Białymstoku, *Dokumentacja konserwatorska 6-ciu obrazów sztalugowych z kościoła parafialnego p.w. św. Wojciecha w Uhowie: 2. Obraz olejny na płótnie p.t. „Matka Boska z Dzieciątkiem”*, Białystok 1985, s. 1.
- ¹⁰ Decyzję podjęto ze względu na dobry stan techniczny wykonanego w przeszłości dublażu i kondycję płótna – brak sfalowań i deformacji wymagających prasowania. Wklejenie pasów brzeżnych byłoby też niemożliwe z uwagi na grubość podobrazia składającego się już z dwóch warstw płótna – wklejenie kolejnej warstwy spowodowałoby zbyt duży wzrost grubości. Z kolei nabicie obrazu bez wklejenia krajek byłoby niemożliwe ze względu na brak zapasu płótna na brzegach – został on usunięty podczas poprzedniej konserwacji (prawdopodobnie ze względów estetycznych). Program prac konserwatorskich autorstwa Krzysztofa Staweckiego zakładał zdjęcie obrazu z krosien i wklejenie krajek. Por. K. Stawecki, *Program prac konserwatorskich na wykonanie konserwacji obrazu olejnego „Matka Boża Śnieżna” z kościoła parafialnego pw. św. Wojciecha w Uhowie*, Białystok 2023, s. 1–2.
- ¹¹ Najbardziej uporczywie nawarstwienia usunięte zostały przy użyciu środków takich jak Contrad 2000 w różnych stężeniach oraz dimetyloformamid.
- ¹² Obraz w przeszłości poddawany był naprawom co najmniej dwa razy. W 1984 r. prace konserwatorskie wykonała pani mgr Alicja Walewska. W sporządzonej przez siebie dokumentacji wspomina o usunięciu wtórnych pasów płótna i powrocie do pierwotnej formy kompozycji, co wskazuje, że prace przy obiekcie odbywały się już wcześniej. PWKZ w Białymstoku, *Dokumentacja konserwatorska 6-ciu obrazów sztalugowych z kościoła parafialnego p.w. św. Wojciecha w Uhowie: 6. Obraz olejny na płótnie p.t. „Zmartwychwstanie”*, Białystok 1985, s. 4.
- ¹³ PWKZ w Białymstoku, *Karta ewidencyjna zabytku ruchomego – Uhowo – Obraz – M. Boska Wniebowzięta*, Białystok 1982; PWKZ w Białymstoku, *Karta ewidencyjna zabytku ruchomego – Uhowo – Obraz – Chrystus Zmartwychwstały*, sygn. 4086, Białystok 1986.
- ¹⁴ *Śladami Rubensa – jego spuścizna w Antwerpii*, <https://www.belgiazwiedzanie.com/blog/sladamirubensa-jego-spuszczizna-w-antwerpii> [dostęp: 5.09.2025].
- ¹⁵ PWKZ w Białymstoku, *Dokumentacja konserwatorska 6-ciu obrazów sztalugowych z kościoła parafialnego p.w. św. Wojciecha w Uhowie: 3. Obraz olejny na płótnie p.t. „Biczowanie”*, Białystok 1985, s. 2.

- ¹⁶ Program prac konserwatorskich autorstwa Krzysztofa Staweckiego nie zakładał wykonania dublażu oraz wymiany krosien na nowe. K. Stawecki, *Program prac konserwatorskich na wykonanie konserwacji obrazu olejnego „Biczowanie Chrystusa” (nr ew. 4088) z kościoła parafialnego pw. św. Wojciecha w Uhowie*, Białystok 2023, s. 1–2.
- ¹⁷ Por. K. Stawecki, *Program prac konserwatorskich na wykonanie konserwacji ambony znajdującej się w kościele parafialnym p.w. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie*, Białystok 2023, s. 1–2; PWKZ w Białymstoku, *Protokół z komisji dotyczącej ambony z kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Uhowie z dnia 17 września 2024 r.*, Uhowo 2024, s. 1–2.

**CONSERVATION WORK ON SELECTED MONUMENTS
LOCATED IN THE CHURCH OF ST. ADALBERT, BISHOP AND MARTYR,
IN UHOWO, REALIZED IN 2024–2025**

The article discusses the conservation and restoration work carried out in 2024–2025 on the monuments constituting the furnishings of the Church of St. Adalbert, Bishop and Martyr, in Uhowo, which was accomplished thanks to funding from the Government Monuments Reconstruction Programme. The course of work on the sculpture of Christ Crucified, four paintings (St. Adalbert, Our Lady of the Snows, Our Lady before the Holy Trinity, The Flagellation of Christ) and the pulpit is described in detail. The measures taken not only improved the technical and visual condition of the objects, but also secured them for the future. The author emphasizes the importance of caring for local heritage, pointing to the positive role of the parish priest's involvement and efficient cooperation with the Conservation Office.

KRZYSZTOF STAWECKI

dplomowany konserwator malarstwa i rzeźby polichromowanej

Prace konserwatorskie w latach 2022–2025 w kościołach pw. Świętej Trójcy w Juchnowcu Kościelnym oraz Bożego Ciała w Suraziu jako przykład kompleksowej konserwacji obiektu zabytkowego¹

Słowa kluczowe: konserwacja, zabytki, polichromie, obrazy, rzeźby, Suraz, Juchnowiec Kościelny

Key words: conservation, monuments, polychromes, paintings, sculptures, Suraz, Juchnowiec Kościelny

KONSERWACJA ZABYTKÓW W KOŚCIELE PW. ŚWIĘTEJ TRÓJCY W JUCHNOWCU KOŚCIELNYM²

Projekt świątyni juchnowieckiej sporządzony został ok. 1764 r. z inicjatywy ks. proboszcza Jozafata Wołlosewicza. Budowa kościoła w Juchnowcu przeciągnęła się aż do lat dziewięćdziesiątych XVIII w. W trakcie prac zmieniono architekturę górnych partii wnętrza budowli, zamieniając sklepienie kolebkowe z lunetami (jak w Choroszczy) na strop zwierciadlany. Przyczyną mogły być trudności techniczne w założeniu sklepienia (nawa świątyni w Juchnowcu jest szersza od nawy w Choroszczy) lub nowe, klasycyzujące już gusty. Również wyposażenie kościoła (ołtarz główny, ambona, chrzcielnica, prospekt organowy), wykonane w latach ok. 1801–1804, jest odmienne – prezentuje ono bowiem już nie barok (jak w Choroszczy), lecz panujący w owym czasie klasycyzm. Obrazy w ołtarzach, częściowo przeniesione z wcześniejszego, drewnianego kościoła, częściowo zaś nowe (namalowane być może przez białostockiego malarza dworskiego, Augustyna Mirysa), zaliczyć należy jeszcze do baroku. Malowideł ściennych, przewidzianych z całą pewnością w pierwotnym projekcie kościoła, już nie wykonano. Z czasem, w XIX i XX w., w kościele juchnowieckim dokonywano kolejnych zmian.

1. Juchnowiec. Chrzcielnica, stan przed konserwacją.
Fot. Krzysztof Stawcki
**Juchnowiec. Baptismal font, condition before
conservation. Photo by Krzysztof Stawcki**

2. Juchnowiec. Chrzcielnica, stan po konserwacji.
Fot. Krzysztof Stawcki
**Juchnowiec. Baptismal font, condition after
conservation. Photo by Krzysztof Stawcki**

Podczas gruntownego remontu świątyni, ok. 1970 r., postanowiono w miarę możliwości przywrócić jej stan z czasów powstania. Odnowiono elementy stałego wyposażenia (jednak nie w ich pierwotnej kolorystyce) oraz usunięto późniejsze nastawy ołtarzy bocznych, łącznie z odsłonięciem zamurowanych w tym czasie, eliptycznych okien w niszach. Wystrój kościoła uzupełniono o malowidła sklepienne i ściennie, których realizacji zaniechano w końcu XVIII stulecia. Wykonał je artysta malarz Józef Łotowski, autor wielu polichromii w kościołach i cerkwiach Białostockizny. Uznał, że powinny one nawiązywać do malowideł w kościele w Choroszczu, znanych jedynie z nielicznych, nadto niezbyt wyraźnych, archiwalnych zdjęć.

Od początku lat dwudziestych obecnego wieku prowadzony jest remont kościoła, początkowo na zewnątrz przy murach i elewacji, zaś w roku 2024 proboszcz parafii, ksiądz Andrzej Kondzior, przystąpił do realizacji kompleksowego odnowienia wnętrza świątyni. Konserwacji i restauracji poddane zostały ołtarz główny, ambona i chrzcielnica, jak również malowidła na ścianach i suficie. Prace zapoczątkowały badania stratygraficzne chrzcielnic, ambony i ołtarza, które pozwoliły stwierdzić istnienie pod kilkoma warstwami przemalowań oryginalnych

3. Juchnowiec. Ołtarz główny, stan przed konserwacją.
Fot. Krzysztof Stawecki
Juchnowiec. Main altar, condition before conservation. Photo by Krzysztof Stawecki

4. Juchnowiec. Ołtarz główny, stan po konserwacji. Fot. Krzysztof Stawecki
Juchnowiec. Main altar, condition after conservation. Photo by Krzysztof Stawecki

5. Juchnowiec. Polichromia ścienna, stan przed konserwacją. Fot. Krzysztof Stawicki
Juchnowiec. Wall polychromy, condition before conservation. Photo by Krzysztof Stawicki

warstw malarskich, leżących bezpośrednio na gruncie położonym bądź to na drewnie (ambona, chrzcielnica), bądź na murze (ołtarz).

Konserwacja chrzcielnicy i ambony miała na celu przywrócenie ich pierwotnych wartości artystyczno-estetycznych. Usunięto przemalowania metodą mechaniczną i chemiczną, wykonano dezynsekcję i impregnację drewna oraz uzupełniono jego brakujące elementy flekami i kitem. Po nałożeniu gruntów, w miejscach, gdzie występowały ubytki podłoża, wykonano retusze polichromii i zrekonstruowano złączenia złotem płatkowym. Kolorystyka chrzcielnicy i ambony została opracowana na podstawie odkrywek i pozostałości po odsłoniętej (po usunięciu przemalowań) pierwotnej warstwy polichromii.

Prace konserwatorskie przy ołtarzu głównym zaczęto od zdjęcia ruchomych jego części (płaskorzeźba na licu mensy, płaskorzeźba z ikoną Matki Bożej znajdująca się nad tabernakulum, tablice z wotami, krucyfiks na kuli w szczycie ołtarza). Zabezpieczono obraz z przedstawieniem Świętej Trójcy w polu głównym. Następnie przystąpiono do usunięcia przemalowań z powierzchni ołtarza metodą chemiczną i mechaniczną. Wzmocniono osłabione partie tynków i muru, zrekonstruowano brakujące elementy ołtarza (fragmenty gzymsów, głowic), otwory i szczeliny w tynku wypełniono kitem renowacyjnym. Uzupełniono złączone listery na tablicy wmurowanej po lewej stronie mensy. Kolejnym etapem prac było

6. Juchnowiec. Polichromia ścienna, stan po konserwacji. Fot. Krzysztof Stawecki
Juchnowiec. Wall polychromy, condition after conservation. Photo by Krzysztof Stawecki

wykonanie retuszy i rekonstrukcji warstwy malarskiej, z wykorzystaniem farb akrylowych, przywracając ich wygląd w postaci imitacji marmurów. Rzeźby świętych Piotra i Pawła dostosowano kolorystycznie do całości ołtarza, partie srebrne pokryto srebrem płatkowym, złocenia – złotem płatkowym (23 i $\frac{3}{4}$ karata). Końcowym etapem prac było ponowne zamontowanie krucyfiks na kuli w zwieńczeniu ołtarza. Postanowiono nie umieszczać na ołtarzu drewnianych płaskorzeźb z czoła mensy i z części nad tabernakulum jako elementów wtórnych.

Równolegle do opisanych prac przeprowadzono konserwację polichromii we wnętrzu świątyni. Malowidła ścienne powstałe w latach siedemdziesiątych XX w. wykonano techniką klejową i wapienną na tynku. Ich stan zachowania był w większości dobry, były one jednak zabrudzone i zakurzone, co wynikało z faktu użytkowania świątyni. W niektórych partiach widoczne były zaplamienia, ściemnienie i przetarcia powierzchni warstwy malarskiej, pęknięcia i wykruszenia tynku. Część malatury miała słabą przyczepność do podłoża („pudrowała się”). Podstawowym celem działań przy restauracji wystroju malarskiego wnętrza kościoła stało się nadanie mu odpowiedniego charakteru wynikającego m.in. z przeprowadzonych już prac konserwatorskich, odnowienia ołtarza głównego, ambony, chrzcielnicy, którym przywrócono pierwotne kolory. W trakcie dyskusji na temat wykonanych przez Józefa Łotowskiego malowideł na suficie, ze względu na słabą

7. Juchnowiec. Malowidło na suficie w prezbiterium, stan przed konserwacją. Fot. Krzysztof Stawicki
Juchnowiec. Ceiling painting in the presbytery, condition before conservation.
 Photo by Krzysztof Stawicki

8. Juchnowiec. Malowidło na suficie w prezbiterium, stan po konserwacji. Fot. Krzysztof Stawicki
Juchnowiec. Ceiling painting in the presbytery, condition after conservation.
 Photo by Krzysztof Stawicki

jakość tych przedstawień, ks. dr Jan Nieciecki³ zaproponował ich modyfikację, polegającą m.in. na zmianie ich kolorystyki, tak by korespondowały z polichromią ołtarza, ambony i chrzcielnicy (powinna być ona utrzymana w kilku odcieniach szarości, uzupełnionych przełamany różem i bielą iluzjonistycznie malowanych ornamentów). Poza kolorystyką ks. Nieciecki zaproponował korektę upozowania przedstawionych na sklepieniu postaci. Według tych zaleceń, postać Syna Bożego z krzyżem należało nieco uszlachetnić, upodobić ją do Chrystusa z obrazu Szymona Czechowicza z kościoła w Tykocinie. Zmiany natomiast wymagało upozowanie Boga Ojca tak, by upodobić je do powszechnej w XVIII w. kompozycji w analogicznych scenach, w których postać ta miała się opierać na kuli, trzymać w ręce berło, zaś nad nią powinna być ukazana Gołębica Ducha Świętego. Łotowski ukazał na plafonie w prezbiterium Niepokalane Poczęcie Maryi Panny, co zdecydowanie nie pasuje do przedstawienia Trójcy Świętej w nawie, tym bardziej że Syn Boży wychodzi tam naprzeciw swej Matce, co sugeruje obraz Wniebowzięcia.

Zamierzeniem naszym było nadanie Maryi postawy, która byłaby odpowiednia dla tej sceny. W dalszym ciągu mogła ona prezentować tajemnicę Niepokalanego Poczęcia – prezentując się w biało-błękitnych szatach, z umieszczonym u jej stóp półksiężycem i głową otoczoną blaskiem. Kolejnym założeniem było ukazanie Osób Trójcy Świętej w szatach utrzymanych w tej samej kolorystyce, jaką posiadają na obrazie w ołtarzu głównym. Bóg Ojciec powinien być ubrany w błękitną suknię i żółty płaszcz, zaś Syn Boży – w białą szatę. W podobnie stonowanych kolorach (które dominują we wszystkich XVIII-wiecznych obrazach znajdujących się w kościele) należało przedstawić strój Matki Bożej: biała suknia i błękitny płaszcz. Poprawy wymagały również barwy obłoków i nieba, tak by przypominały niebiosy malowane przez dawnych malarzy fresków.

Koncepcja ta nie spotkała się z aprobatą PWKZ w Białymstoku, który zgodził się na opracowanie nowych malowideł na suficie, pod warunkiem przeprowadzenia transferów istniejących polichromii Józefa Łotowskiego. Ze względu na ich wielkość (56 m²), brak pomieszczenia, w którym miałyby być ekspozowane, niezbyt dużą wartość artystyczną i bardzo duże koszty transferów, zrezygnowano z tej propozycji, przeprowadzając jedynie ich konserwację bez modyfikacji. Powołana przez księdza proboszcza komisja konserwatorska z udziałem m.in. ks. Andrzeja Kondziora i ks. dr. Jana Niecieckiego oceniła pozytywnie zaproponowane przez autora niniejszego artykułu rozwiązania kolorystyczne i tematyczne zmiany wystroju świątyni, zaakceptowane następnie przez inspektorów WSOZ w Białymstoku. Zachowano większość ozdobnych wzorów na ścianach i pilastrach (decyzję, które ornamenty pozostawić, podjęła wspomniana komisja konserwatorska), usunięto olejną lamperię widoczną w dolnej partii ścian kościoła, opracowano nową kolorystykę wnętrza podkreślającą podziały architektoniczne, co poprzedzone było próbami kolorystycznymi, które uzyskały akceptację komisji konserwatorskiej.

Na suficie usunięto zabrudzenia, przeprowadzono zabieg dezynfekcji, wzmocniono osłabione strukturalnie partie tynku i malatury, a także uzupełniono ubytki podłoża tynkiem renowacyjnym. Następnie wykonano retusze naśladowcze warstwy malarskiej metodą *tratteggio*. Prace restauratorskie nad malowidłami bez scen przedstawiających poszły w kierunku scalenia wnętrza, opracowania nowej kolorystyki, współgrającej z odnowionymi elementami wystroju.

Po przeprowadzonej kompleksowej konserwacji polichromii, ołtarza głównego, ambony, chrzcielnicy całe wnętrze kościoła stało się jednorodne i jasne, uzyskując blask, który zamierzali mu nadać jego fundatorzy.

KONSERWACJA ZABYTKÓW W KOŚCIELE PW. BOŻEGO CIAŁA W SURAZU

W latach dwudziestych obecnego wieku rozpoczęły się również prace konserwatorskie przy zabytkach w kościele pw. Bożego Ciała w Surazie. Zapoczątkował je proboszcz parafii ks. Jerzy Kolnier, którego staraniem przeprowadzono konserwację ołtarza głównego wraz ze znajdującymi się na nim tabernakulum i rzeźbami świętych Piotra i Pawła oraz Matki Bożej, dwóch ołtarzy bocznych, jak również ambony. Ołtarzom przywrócono pierwotną kolorystykę (zielony, szary i brązowy), podobnie jak ambonie (brąz, czerwień). Odtworzono grunty i polichromię na

9. Suraż. Ambona, stan przed konserwacją.

Fot. Krzysztof Stawcki

Suraz. Pulpit, condition before conservation.

Photo by Krzysztof Stawcki

10. Suraż. Ambona, stan po konserwacji.

Fot. Krzysztof Stawcki

Suraz. Pulpit, condition after conservation.

Photo by Krzysztof Stawcki

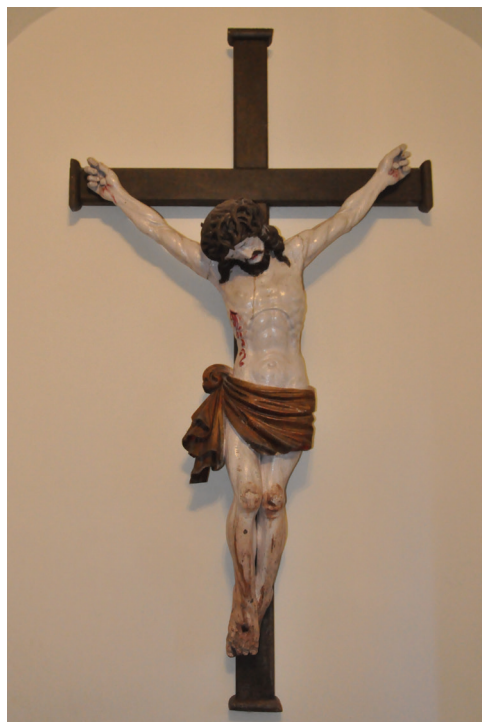
rzeźbach świętych Piotra i Pawła, zaś z rzeźby Matki Bożej usunięto wtórne złoce-
nia i odtworzono pierwotną kolorystykę.

Kolejny proboszcz, ksiądz Rafał Koptas, kontynuował prace w roku 2024 i 2025, skupiając się na rzeźbach w kruchcie, na obrazach i w konfesjonalech. Konserwacje rozpoczęto od obrazów *Serce Jezusowe* z ołtarza głównego, *Matka Bo-
ża Ostrobramska* z ołtarza bocznego oraz *Ukrzyżowanie*, znajdującego się na pleba-
ni parafii. Pierwszy z obrazów o wymiarach 287 × 187 cm, o kształcie prostokąta
pionowego, przedstawia postać Chrystusa ukazanego *en face*, z rozpostartymi rę-
koma, ubranego w białą szatę spodnią i narzucony na nią czerwony płaszcz. Na
Jego piersiach widnieje „serce gorejące”. Tunika Jezusa przepasana jest białym
pasem z brązową lamówką, na który naniesiono słowa: „Król królów, Pan nad
Pany”, zaś na jej końcach symbole: A – alfa i Ω – omega. Postać Zbawiciela ukaza-
na jest na szarym tle z obłokami i wizją nieba. W części dolnej, za plecami Jezusa,
widnieje okrąg ukazany na tle krzyża. Kolorystyka całej kompozycji jest mono-
chromatyczna, z przewagą bieli, czerwieni i błękitów. Napis na ramie wskazu-
je na rok 1931 jako czas powstania obrazu, który został ufundowany przez Jana
i Józefę Dunajów z Zawyk, zaś jego autorem był Kazimierz Zybyra. W 2001 roku

przeprowadzono renowację obrazu przez rzemieślnika, który pozostawił sygnaturę: „St.O.”.

Prace konserwatorskie rozpoczęto od wyjęcia obrazu z ołtarza i przewiezienia go do pracowni. Malowidło zdjęto z krosna, oczyszczono odwrocie za pomocą skalpela, usunięto liczne płócienne „łaty”, przeprowadzono zabieg dublowania krajkę i wzmacniania podobrazia nitkami płóciennymi. Następnie oczyszczono lico obrazu, który naciągnięto na krosno, po czym założono kity w miejscach ubytków gruntu i wykonano retusze naśladowcze. Lico zabezpieczono werniksem końcowym. Obraz, którego kolorystyka zmieniła się po usunięciu zabrudzeń na bardziej chłodną z głębokimi tonacjami, przewieziono do kościoła i zamontowano ponownie w ołtarzu głównym.

Obraz Matki Bożej Ostrobramskiej w kształcie prostokąta pionowego przedstawia ukazaną w $\frac{3}{4}$ postać Marii. Jej twarz skierowana ku dołowi, ręce skrzyżowane na piersi, funkcję szaty pełni metalowa koszulka o złotej barwie. Wokół głowy Maryi umieszczono metalowe promienie z widocznymi pomiędzy nimi gwiazdkami. U dołu szaty ukazano, wysunięty do przodu na dwóch metalowych prętach, srebrny księżyc. Tło przedstawienia wypełnia czerwona tkanina. Kolorystyka obrazu jest monochromatyczna, twarz i ręce utrzymane są w brązach.

11. Suraz. Krucyfiks XVII w., stan przed konserwacją.

Fot. Krzysztof Stawecki

Suraz. 17th-century crucifix, condition before conservation. Photo by Krzysztof Stawecki

12. Suraz. Krucyfiks XVII w., stan po konserwacji.

Fot. Krzysztof Stawecki

Suraz. 17th-century crucifix, condition after conservation. Photo by Krzysztof Stawecki

13. Suraż. Fragment krucyfiks XVIII w., stan przed konserwacją. Fot. Krzysztof Stawicki
Suraż. Fragment of a 17th-century crucifix, condition before conservation.
Photo by Krzysztof Stawicki

14. Suraż. Fragment krucyfiks XVIII w., stan po konserwacji. Fot. Krzysztof Stawicki
Suraż. Fragment of a 17th-century crucifix, condition after conservation.
Photo by Krzysztof Stawicki

Prace konserwatorskie rozpoczęto od wyjęcia obrazu z ołtarza i przewiezienia go do pracowni. Następnie przystąpiono do oczyszczenia lica. Deskę podobrazia zaimpregnowano, zdjęto metalowy okład. Ze względu na fakt, iż część koszulki była zamocowana w sposób, który przy jej zdejmowaniu mógłby uszkodzić lico obrazu, podjęto decyzję o zdjęciu tylko części okładziny. Oczyszczono i zabezpieczono metalową koszulkę, po czym ją ponownie zamontowano. Malaturę obrazu zabezpieczono werniksem końcowym. Obiekt przewieziono do kościoła i zamontowano ponownie w ołtarzu bocznym.

Trzeci z obrazów poddanych konserwacji o kształcie prostokąta pionowego przedstawia scenę Ukrzyżowania. Jego centralną postacią jest wiszący na krzyżu Chrystus, ubrany w perizonium, ze stopami ułożonymi równolegle. Jego twarz zwrócona jest w lewo (patrząc od strony widza) i opuszczona ku dołowi. Pod krzyżem, w dolnej partii, ukazano dwa gwoździe, zaś za nim, na tle niebieskiego nieba, widoczne są w oddali budynki, a po bokach pagórki. Kolorystyka obrazu jest monochromatyczna, z przewagą błękitów, brązów i zieleni. Na licu widnieje napis: „Жермвujemy въ Завыковскую Церковь 1865 года; Казенный крестьянинъ Д. Баранковъ Григорій Журовскій съ женою Елиисаветою и Діетъми Петромъ и Димитриемъ”⁴.

Prace konserwatorskie rozpoczęto od przewiezienia obrazu do pracowni i wyjęcia go z ramy. Malowidło zdjęto z krosna i oczyszczono odwrocie za pomocą skalpela. Usunięto płócienną „łatę”, przeprowadzono zabieg dublowania krajkę i wzmacniania podobrazia nitkami płóciennymi. Po oczyszczeniu lica obraz naciągnięto na nowe krosno, założono kity emulsyjne w miejscach ubytków gruntu, wykonano retusze naśladowcze warstwy malarskiej. Lico obrazu zabezpieczono werniksem końcowym. Kolorystyka obrazu, po usunięciu zabrudzeń, zmieniła się na bardziej chłodną, z głębokimi tonacjami barwnymi.

Dalszy etap prac obejmował konserwację dwóch krucyfiksów z kruchty kościoła, jednego datowanego na wiek XVII, drugiego – na XVIII. Oba obiekty przewieziono do pracowni, gdzie wykonano badania stratygraficzne pierwszego z nich (drugi nie posiadał polichromii). Krucyfiks z XVII w. przedstawiał Chrystusa wiszącego na krzyżu z głową skierowaną w lewo, ku dołowi (patrząc od strony widza). Jego białą twarz, z brązową brodą, okalały również brązowe włosy i korona cierniowa. Na biodrach znajdowało się perizonium, także o barwie brązowej. Ciało Jezusa pomalowane było na białą, łącznie z gwoździami, które przebijały Jego stopy założone jedna na drugą. W miejscu przybicia do krzyża rąk i stóp Chrystusa oraz na ranie znajdującej się na prawym boku namalowano krew. Krzyż pokryty był brązową farbą, na jego końcach znajdowały się pionowe elementy.

Prace rozpoczęto od usunięcia przemalowań warstwy malarskiej figury Jezusa i oczyszczenia powierzchni drewna na krzyżu. Stwierdzono występowanie oryginalnej polichromii na koronie cierniowej, włosach, ciele Chrystusa oraz perizonium. Warstwa malarska zachowała się w 90%: na włosach – czerni, na koronie cierniowej – zieleni, na perizonium – biel, zaś na ciele Jezusa, głównie na rękach, klatce piersiowej i brzuchu, kolor cielisty. Krzyż, pierwotnie niepolichromowany, został przemalowany trzykrotnie na kolor brązowy, niebieski, i ponownie brązowy. Jego zakończenie pionowymi elementami było późniejsze.

15. Suraż. Obraz *Ukrzyżowanie*, stan przed konserwacją. Fot. Krzysztof Stawcki
Suraż. Painting "Crucifixion", condition before conservation. Photo by Krzysztof Stawcki

16. Suraż. Obraz *Ukrzyżowanie*, stan po konserwacji. Fot. Krzysztof Stawecki
Suraż. Painting "Crucifixion", condition after conservation. Photo by Krzysztof Stawecki

Postanowiono ich nie usuwać, gdyż są one już zintegrowane z oryginalnym krzyżem. W trakcie prac odkryto na krzyżu pierwotny napis: „I.N.R.I.”. Obiekt poddano dezynsekcji i impregnacji, pęknięcia drewna wypełniono kitem emulsyjnym, wykonano także retusze warstwy malarskiej. Kolorystyka rzeźby zmieniła się w porównaniu z wyglądem przed konserwacją. Ciało Jezusa posiada obecnie kolor cielisty, ze śladami krwi, korona cierniowa jest powtórnie zielona, włosy i broda – czarne, perizonium – białe, gwoździe – czarne, krzyż drewniany niepolichromowany z napisem I.N.R.I. Rzeźbę zabezpieczono werniksem końcowym z niewielkim dodatkiem wosku w olejku terpentynowym. Krzyż pokryto woskiem mineralnym.

Drugi z krucyfiksów, pochodzący z XVIII w., przedstawia Chrystusa wiszącego na krzyżu z głową skierowaną w lewo, ku dołowi (patrząc od strony widza). Rzeźba nie posiadała gruntów ani polichromii. Znajdujące się na niej gwoździe, wykonane z ocynkowanego metalu, są późniejsze. Krzyż pokryty był lakierem. Cała powierzchnia rzeźby była zabrudzona, występowały ubytki palców rąk i nóg, spękania drewna, przerwy na łączeniach rąk z tułowiem, liczne ślady po żerowaniu drewnojadów. Na udach Chrystusa znajdowały się rozległe ślady po szmince.

Konserwację rozpoczęto od usunięcia zabrudzeń z powierzchni rzeźby, wyjęto ocynkowane gwoździe, w miejsce których wykonano gwoździe drewniane, po czym ręce Chrystusa połączono z tułowiem. Przeprowadzono dezynsekcję i impregnację rzeźby, pęknięcia drewna wypełniono kitem z trocin i woskiem mineralnym. Wykonano retusze naśladowcze kitów, powierzchnię figury zabezpieczono werniksem końcowym z niewielkim dodatkiem wosku, krzyż pokryto woskiem mineralnym.

Obydwa krucyfiksy po konserwacji przewieziono do kościoła i umieszczono na pierwotnym miejscu ekspozycji w kruście kościoła.

Ostatni etap prac to konserwacja konfesjonatów. Prace konserwatorskie rozpoczęto od demontażu ruchomych części konfesjonatów i przewiezienia ich do pracowni. Oczyszczono politurę szelakową, wykonano dezynsekcję i impregnację drewna, uzupełniono brakujące fragmenty elementów drewnianych. Założono kity emulsyjne pod partie złożone, nałożono satynowy lakier na partie z mazerunkiem, zrekonstruowano złożenia złotem płatkowym (23 i $\frac{3}{4}$ karata). Klęczniki znajdujące się w środku konfesjonatów doczyszczono. Równoległe do opisanych prac usunięto przemalowania z umieszczonych w szczytach aniołków, odsłaniając pierwotną polichromię. Po ich wyretuszowaniu zabezpieczono powierzchnię polichromii werniksem końcowym i umieszczono je ponownie na swoich miejscach. Zdjęte elementy przewieziono do kościoła i zamontowano je ponownie na konfesjonatach.

Aktualny wygląd wnętrza zarówno kościoła Świętej Trójcy w Juchnowcu Kościelnym, jak i Bożego Ciała w Surażu, z odnowionymi obiektami stanowiącymi wyposażenie tych świątyń, odrestaurowanymi malowidłami ściennymi, nową ujednoliconą kolorystyką sufitów i ścian, stanowić może wzór do naśladowania przy rozwiązywaniu podobnych problemów w innych obiektach. Bardzo cieszy również fakt, iż ostateczny rezultat wieloletniej pracy został pozytywnie przyjęty przez komisje konserwatorskie, jak i samych wiernych.

PRZYPISY

- ¹ Niniejszy artykuł opracowano na podstawie dokumentacji konserwatorskiej autora.
- ² Faktografia na podstawie opracowania ks. dr. Jana Niecieckiego (w posiadaniu autora).
- ³ Ks. dr Jan Nieciecki był konsultantem prowadzonych prac konserwatorskich.
- ⁴ „Ofiarowujemy do Zawykowskiej Cerkwi w 1865 roku... chrześcijanin D. Barankow, Grzegorz Żurowski ze swoją żoną Elżbietą i Dziećmi Piotrem i Dymitrem”.

CONSERVATION WORKS IN THE YEARS 2022–2025 IN THE CHURCHES OF THE HOLY TRINITY IN JUCHNOWIEC KOŚCIELNY AND CORPUS CHRISTI IN SURĄŻ, AS AN EXAMPLE OF COMPREHENSIVE CONSERVATION OF A HISTORIC BUILDING

The author of the article presents a comprehensive conservation project carried out in the churches of the Holy Trinity in Juchnowiec Kościelny and Corpus Christi in Surąż. In the former, the work involved the restoration of the main altar, pulpit, and baptismal font. The wall paintings were conserved, and a new color scheme for the walls and vault was developed, resulting in a unified appearance of the church interior. In the latter church, the conservation process began with the main altar, side altars, and pulpit; in subsequent years, paintings, sculptures, and confessionals were also subjected to conservation treatment.

ANNA BANACHOWSKA

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku

Ołtarz św. Jana Nepomucena w kościele popijarskim pw. NMP w Szczuczynie i jego ikonografia

Słowa kluczowe: Jan Nepomucen, Szczuczyn, rzeźba barokowa, ikonografia, zakon pijarów

Key words: John of Nepomuk, Szczuczyn, Baroque sculpture, iconography, Priest Order

Niniejsza praca poświęcona jest jednemu z wielu przykładów dzieł związanych z osobą św. Jana Nepomucena. Opracowanie prezentuje tylko pewien wycinek bogatego repertuaru ikonograficznego dotyczącego kapłana praskiego, popularnego w sztukach plastycznych już pod koniec XVII w. w Czechach oraz w całej Europie, w tym również w Rzeczypospolitej. Ołtarz św. Jana Nepomucena pochodzący z kościoła popijarskiego pw. NMP w Szczuczynie stał się przyczynkiem do zebrania literatury poświęconej osobie kapłana z Pomuku, przedstawienia genezy i kolejnych etapów szerzenia się jego kultu oraz zaprezentowania ikonografii świętego.

Literatura, jaka ukazała się w końcu XIX i na początku XX w., nie wноси wiele do problemu ustalenia dekoracji kościoła pw. Najświętszej Marii Panny z popijarskiego zespołu kościelno-klasztornego w Szczuczynie. Wspomina o nim m.in. ks. Jan Czarnowski w 1896 r. w „Tygodniku Ilustrowanym”¹. W pracy Aleksandra Pohjańskiego² nie ma żadnej wzmianki dotyczącej wystroju kościoła. Niewiele informacji na temat świątyni szczuczynskiej zawiera artykuł Zbigniewa Rewskiego³, omawiający działalność artystyczną Józefa Fontany II. W tekście tym pada sformułowanie dotyczące wnętrza kościoła, określonego przez autora jako „paladianizujące”⁴. Aranżacja kościoła popijarskiego pw. Najświętszej Marii Panny w Szczuczynie nie posiada jak dotąd odrębnej i wydanej publikacji. Zofia Baranowska w studium historyczno-architektonicznym zespołu⁵ przedstawia problemy architektoniczne, wspominając jedynie, że wystrój kościoła powstał po 1711 r. W 1969 r. powstało studium urbanistyczne Szczuczyna napisane przez Jarosława Kubiaka⁶. W tekście tym autor zwraca uwagę na problem dotyczący wyposażenia

kościół, poszerzając informacje na ten temat o dodatkowe źródło ikonograficzne. Chodzi o *Grundriss Collegium Szczuczynskiego*. Rzut kościoła został wzbogacony o rzuty ołtarza głównego i mens ołtarzy bocznych, co daje ogólny zarys koncepcji wystroju. Kubiak datuje ołtarze za informacją zawartą w Katalogu Zabytków Kartograficznych Archiwum Głównego Akt Dawnych (AGAD) na pierwszą połowę XIX w., jednak datację można przesunąć na okres wcześniejszy⁷. Oba wspomniane studia powstały w Pracowni Dokumentacji Naukowo-Historycznej Oddziału Warszawskiego Pracowni Konserwacji Zabytków (PKZ) i nie były jak dotąd publikowane. Literatura przedmiotu sprowadza się również do artykułu Mariusza Karpowicza⁸ oraz jego pracy magisterskiej powstałej w 1955 r. na Uniwersytecie Warszawskim pod kierunkiem prof. dr. hab. Władysława Tomkiewicza, pt. *Architekci warszawscy w Szczuczynie na przełomie XVII i XVIII w.* W swojej pracy Karpowicz próbuje ustalić autorstwo i wzory szczuczynskiego założenia kościelno-klasztornego oraz poświęca uwagę wybranym elementom wystroju, m.in. obrazowi św. Jana Kalasana, trumiennemu portretowi Stanisława Szczuki i sprawie autorstwa projektów ołtarzy⁹.

W ramach serii *Katalog zabytków sztuki w Polsce* wydawanej przez Instytut Sztuki PAN¹⁰ powstał w 1988 r. zeszyt, który zawiera krótką charakterystykę miasta Szczuczyn i obiektów zabytkowych: założenia kościelno-zakonnego wraz z wyposażeniem, kolegium, poczty oraz pozostałości pałacu Szczuków. Karty inwentaryzacyjne zabytków ruchomych powstałe w 1963 r. oraz późniejsze, pochodzące z 1979 r., przedstawiają jedynie katalogowy opis ołtarzy kościoła i podają przybliżoną datację ich powstania. Wszelkie informacje oraz literaturę przedmiotu dotyczącą wystroju wnętrza założenia kościelno-klasztornego w Szczuczynie zebrała i przeanalizowała Maria Kałamajska-Saeed w 1976 r. w niepublikowanej pracy: *Szczuczyn. Wystrój kościoła pijarskiego. Studium historyczne*¹¹. Autorka przeprowadziła wnikliwą kwerendę korespondencji Stanisława Szczuki z okresu 1691–1710, na podstawie której ustaliła chronologię fundacji, budowy zarówno klasztoru, jak i kościoła, pierwotnego, drewnianego kościoła parafialnego, dworu i pałacu podkanclerzego. Dodatkowo pomocne okazały się archiwalia ze zbiorów Archiwum Diecezjalnego w Łomży, w których znajdowały się informacje dotyczące głównie historii i zmian wnętrza kościoła po kasacie zakonu pijarów na przestrzeni wieku XIX. Odnaleziono przerysy pierwotnych pięciu planów kolegium pochodzących z 1796 r., wykonanych w sierpniu 1939 r. w Archiwum Oświecenia Publicznego w Warszawie przez kustosa archiwum łomżyńskiego, Władysława Kłapkowskiego¹².

Szczuczyn położony jest nad rzeką Wisłą, dopływem Biebrzy, co miało istotne znaczenie dla rozwoju przestrzennego i gospodarczego miasta. Najstarsze informacje dotyczące miejscowości należy wiązać z rodem Szczuków herbu Grabie. Między rokiem 1683 a 1689¹³ wieś Szczuki-Litwa, znana również pod nazwą Szczuki-Książę, zmienione z czasem na Szczuczyn-Litwa, trafiła w ręce Stanisława Antoniego Szczuki¹⁴. Jego zainteresowanie sztuką i architekturą miało ogromny wpływ na kształt wznoszonej tu od podstaw aglomeracji miejskiej. Rok 1692 był punktem zwrotnym w historii budowy miasta, ponieważ 9 listopada tegoż roku na mocy przywileju nadanego w Żółkwi przez króla Jana III Sobieskiego

1. Szczuczyn, kościół pw. NMP, ołtarz boczny św. Jana Nepomucena, ok. 1760. Figura świętego z krucyfiksem w otoczeniu putt (widok całości). Fot. A. Banachowska
Szczuczyn, parish church of the Blessed Virgin Mary, side altar of St John of Nepomuk, c. 1760.
Statue of the saint holding a crucifix, surrounded by putti (general view).
Photo by A. Banachowska

Szczuczyn uzyskał prawo miejskie magdeburskie¹⁵. Przywilej ten sprawił, że zintensyfikowano prace budowlane prowadzone w latach 1692–1694 przez miejscowych rzemieślników¹⁶.

List pochodzący z dnia 26 kwietnia 1696 r., pisany przez Stanisława Antoniego Szczukę do żony Konstancji z Potockich¹⁷, wyjaśnia, iż podkanclerzy zdecydował o sprowadzeniu do miasta zakonu pijarów, bez określenia lokalizacji klasztoru¹⁸. Rok później do prac budowlanych Stanisław Antoni Szczuka zatrudnił młodego, bo 25-letniego architekta, Józefa Fontanę¹⁹, i ustanowił go głównym architektem budowy kościoła według projektów architekta Józefa Pioli²⁰.

Według istniejącej tradycji założenie kościelno-klasztorne w Szczuczynie miało być wotum króla Jana III Sobieskiego złożonym na dzień przed odsieczą wiedeńską, 12 września 1683 r., w święto Najświętszej Marii Panny, od którego wzięła wezwanie późniejsza świątynia szczuczyńska. Tutejszy kompleks świątynny składał się z jednoskrzydłowego kolegium, kościoła i klasztoru, od którego rozpoczęto budowę. Całość tworzy spójny zespół w stylu klasycyzującego baroku. Prezbiterium ulokowane jest od strony zachodniej, a fasada główna kościoła mieści się od strony miasta. Do południowej części murów świątyni przylega trójskrzydłowy klasztor rozciągający się wokół kwadratowego dziedzińca. Od północy ulokowano budynek kolegium. Wspomniane elementy – jedna ze ścian klasztoru, fasada kościoła i kolegium – stanowią spójną całość sprawiającą wrażenie wydłużonej horyzontalnie elewacji od strony wschodniej.

Kościół szczuczyński jest trójnawową, trójprzęsłową bazyliką o wydłużonym prezbiterium. Nawa główna z prezbiterium posiada sklepienie kolebkowe z lunetami, natomiast nawy boczne – krzyżowe. Nawa środkowa wyznaczona jest przez cztery duże filary wykończone parami kompozytowych barokowych pilastrów. Nawy boczne, zarówno od wschodu, jak i zachodu, zamknięte są prostymi ścianami. W grubości ich murów wydrążone są półkoliście zamknięte nisze.

Informacje o wystroju kościoła pojawiają się w źródłach pochodzących z roku 1709²¹, a mianowicie w liście rektora o. Pawła a S. Petro z dnia 4 kwietnia²², którego treść Michał Karpowicz umieścił w artykule o freskach Michelangelo Palloniego w „Biuletynie Historii Sztuki”²³. Mowa w nim o planach Stanisława Antoniego Szczuki, by wykonanie ołtarzy do szczuczyńskiej świątyni zlecić Palloniemu, być może przy współpracy z Janem Rejsnerem²⁴. W drugiej połowie roku 1709 doszło do zmian na stanowisku rektora kolegium w Szczuczynie. Funkcję tę przejął o. Marcin²⁵. Podkanclerzy w liście do żony, Konstancji Marii z Potockich, z 13 lutego 1709 r., pisze o swoim niezadowoleniu z kompetencji nowego rektora oraz wspomina o braku postępów w pracach nad wystrojem świątyni. Z korespondencji tej wynika również, że trwały jedynie prace nad powstającą zakrystią. Maria Kałamajska-Saeed na podstawie tych informacji wysuwa wnioski, że w roku 1709 nie przystąpiono jeszcze do tworzenia ołtarzy w kościele szczuczyńskim.

10 maja 1710 r., po krótkiej i nagłej chorobie, zmarł podkanclerzy Stanisław Antoni Szczuka. Warto zadać pytanie, czy zamówiony przez niego jeszcze za życia projekt wystroju kościoła został zrealizowany przez następców. Według M. Kałamajskiej-Saeed istnieją dwie możliwości. Być może plan Szczuki w ogóle nie został urzeczywistniony, a autorem wystroju był Palloni lub ktoś z kręgu włoskich

architektów pracujących w Warszawie i okolicach. Jeśli jednak rzeczywiście tak było, śmierć fundatora przerwała dalsze prace. Następcy podkanclerzego, pozbawieni zarówno jego środków finansowych, jak i kontaktów z wybitnymi artystami, nie byli w stanie dokończyć rozpoczętego dzieła²⁶.

Kolejne informacje dotyczące dalszych losów wystroju kościoła w Szczuczynie pochodzą z 19 sierpnia 1743 r.²⁷ Biskup sufragan plocki, Marcin Załuski dokonał konsekracji kościoła. Następcy Szczuki musieli wtedy dokończyć prace nad wystrojem świątyni. Był to czas, kiedy już od 10 lat nie żyła Konstancja Szczuczyna, jak i jej córka, kolejna dziedziczka dóbr szczuczyńskich, Wiktoria I voto Kątska, II voto Centnarowa, która zmarła w 1735 r. Jej następczynią była Marianna Kątska, wnuczka Stanisława Antoniego Szczuki. W wyniku ślubu Marianny z Eustachym Potockim w 1741 r. dobra podkanclerzego Szczuki trafiły do rodziny Potockich²⁸.

Okolo połowy XVIII w. datuje się powstanie *Grundrysu Collegium*. Jego szczegółowość ma istotne znaczenie w ustaleniu powstania ołtarzy bocznych. Zaznaczono na nim położenie ołtarza głównego i mens ołtarzy bocznych. Analizując plan, można stwierdzić, że nie ma na nim uwzględnionego ołtarza Jana Nepomucena mieszczącego się dziś w niszy zachodniej nawy południowej, fundacji Marianny i Eustachego Potockich²⁹. Dzięki herbom umieszczonym na cokole pod rzeźbą św. Jana Nepomucena można ustalić fundatorów i czas powstania omawianego dzieła na ok. 1760 r.

Kontekst dostępności literatury dotyczącej postaci św. Jana Nepomucena ma ogromne znaczenie w analizie dzieła szczuczyńskiego. Warto zwrócić uwagę, iż XIX-wieczne publikacje miały zazwyczaj charakter dewocyjny – były to książeczki do nabożeństw, litanie czy zbiory pieśni, np. *Książeczka zawierająca w sobie nabożeństwa do św. Jana Nepomucena*³⁰ czy *Nabożeństwa do św. Jana Nepomucena, patrona dobrej sławy i świętego milczenia*³¹, wydane w Krakowie. Osobę świętego, jego życie i działalność podejmowały także opracowania w języku czeskim i niemieckim³², mające już bardziej biograficzny charakter. Dopiero w XX w. pojawiły się źródła o zupełnie innym charakterze, m.in. protokoły komisji antropologiczno-lekarskiej z przeglądu zwłok Jana Nepomucena (29 czerwca 1972 r.) oraz jego języka (10 kwietnia 1973 r.)³³, które wniosły nowe dane do badań nad jego kultem i tradycją hagiograficzną. Ważnym materiałem jest powstała na dawnej Akademii Teologii Katolickiej (ATK, dziś Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego) w Warszawie w 1981 r. praca doktorska autorstwa ks. Edwarda Wieczorka pt.: *Kult św. Jana Nepomucena w Polsce. Studium historyczno-liturgiczne*, napisana pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Jerzego Pikulika³⁴. Autor podjął próbę zebrania materiałów dotyczących życia świętego, wątków zarówno legendarnych, jak i historycznych.

Kult św. Jana Nepomucena, czeskiego kapłana, i tocząca się wokół niego dyskusja przybrały na sile już w wieku XVII, kiedy to podjęto pierwsze próby kanonizacyjne. Od tego momentu osobę praskiego kapłana lokowano w gronie najważniejszych świętych czczonych w Polsce, takich jak św. Stanisław biskup, św. Wojciech czy św. Stanisław Kostka³⁵. Jak zauważyli Stanisław Litak i ks. Jan Skarbek, kult św. Jana z Pomuku i historia z nim związana doskonale wpisywały się w nurt reform Kościoła po soborze trydenckim (1545–1563). Kapłan ten odpowiadał

nowemu wizerunkowi barokowej pobożności – potrzebie obrony prawd wiary i odnowy zasad form życia religijnego³⁶. Istotne znaczenie miała zwłaszcza obrona sakramentu spowiedzi, którego symbolem dochowania tajemnicy był Jan Nepomucen. Kult szybko rozpowszechnił się nie tylko wśród wyższych warstw społecznych, ale trafiał też do osób pochodzących z drobnej szlachty, mieszczań i chłopów.

Brak jest szczegółowych źródeł dotyczących początków kultu św. Jana Nepomucena w Polsce. Wiadomo jednak, że już od XVIII w. funkcjonował on przede wszystkim jako patron spowiedzi i strażnik tajemnicy sakramentu pokuty. Współczesna literatura dotycząca hagiografii świętego – zazwyczaj o charakterze słownikowym – przedstawia znany i przyjęty wizerunek kapłana praskiego, z atrybutami odnoszącymi się do funkcji, jaką pełnił, oraz do jego męczeńskiej śmierci³⁷. Pojawiające się jego liczne wizerunki malarskie i rzeźbiarskie, fundacje kościelne – ołtarze mu poświęcone, kaplice, kościoły pod jego wezwaniem – są dowodem na przenikanie kultu Jana z Pomuku do kultury religijnej i tradycji ludowej. Echo tego zjawiska widać w wielu figurach ustawianych na mostach, przy rzekach, na placach. Czczony jest przez ludność jako patron tonących, ma chronić od kataklizmów powodzi i suszy. Ma również za zadanie otaczać opieką podróżnych w trakcie przeprawy przez rzeki³⁸.

Św. Jan Nepomucen urodził się w miejscowości Nepomuk, w starych źródłach funkcjonującej jako Pomuk, po roku 1340³⁹. Jego ojciec, pochodzący z Niemiec, sprawował w mieście prawdopodobnie funkcję sędziego. Nazywał się Welflin⁴⁰ (inna pisownia: Wölflin). Pierwsze informacje pojawiające się w 1370 r. wskazują, że Jan został klerykiem diecezji praskiej, notariuszem oraz członkiem domu arcybiskupa Pragi Jana Očki z Vlašimi⁴¹. W 1380 r. otrzymał święcenia kapłańskie w katedrze św. Wita w Pradze. Pod koniec tego roku został proboszczem parafii św. Galla na Starym Mieście. W tym samym czasie stał się członkiem kapituły kolegiackiej św. Idziego. Podjął również studia prawnicze na uniwersytecie w Pradze, gdzie otrzymał tytuł bakałarza prawa kanonicznego. Kolejny etap studiów rozpoczął w 1383 r. już na uniwersytecie w Padwie. Uzyskał tam licencjat, a następnie doktorat nauk prawnych. W czasie swoich studiów przyjął posadę rektora studentów pochodzących z zagranicy – spoza Alp – zwanych ultramontanami. Kiedy otrzymał doktorat, wrócił do Czech, do Pragi, by potwierdzić prawnie uzyskany tytuł na tamtejszym uniwersytecie. Kolejnym etapem jego życia kapłańskiego było podjęcie funkcji kanonika kapituły na Wyszehradzie w 1389 r. oraz wikariusza generalnego arcybiskupa Jana z Jenštejnu. W 1390 r. doszło do zmiany probostwa św. Galla na archidiakonat w Žatcu. Jan zrezygnował z pracy w duszpasterstwie na rzecz funkcji kurialnych.

Analizując życiorys św. Jana z Nepomuku, można stwierdzić, że dość szybko zdobywał on kolejne godności kościelne, których – co warto podkreślić – nie zawdzięczał wysokiemu urodzeniu⁴². Pochodził przecież ze średniozamożnej rodziny, z małej miejscowości, o której brak jest bliższych informacji. Jan Nepomucen, wykształcony w prawie kościelnym, był doskonałym mówcą i kaznodzieją⁴³. Pełniąc wysokie stanowisko w kurii, a do tego piastując urząd wikariusza generalnego, stał się bardzo bliskim współpracownikiem arcybiskupa Jana z Jenštejnu⁴⁴ i – co za tym idzie – wykonawcą jego poleceń.

Św. Jan Nepomucen, posiadając zdolności kaznodziejskie, mógł napominać króla Wacława, zwracając uwagę na jego decyzje i postępowanie. Zapewne nie był przychylny panującemu na dworze króla zwyczajom oraz niestosownemu zachowaniu dworzan. Z czasem doszło do pierwszego sporu między arcybiskupem Janem a królem Wacławem⁴⁵. Arcybiskup przedstawił królowi i radzie królewskiej list, w którym zarzucił niesprawność władzy królewskiej⁴⁶. W tej sytuacji rola wikariusza generalnego Jana z Nepomuku była dość trudna. Jako prawnik i osoba reprezentująca Kościół przyszły święty nie chciał stać się narzędziem w rękach króla. Pojawiające się kolejne zatargi doprowadziły do narastania konfliktu pomiędzy arcybiskupem a królem Wacławem. Do ostatniego sporu doszło w marcu 1393 r., który, jak wiadomo, skończył się śmiercią Jana Nepomucena. Król Wacław posiadał wśród biskupów kilku swoich popieczników, którym miał ofiarować beneficja. Władca Czech postanowił wykorzystać sytuację zaistniałą w południowo-zachodniej części Czech, gdzie opactwem benedyktynów w Kladrubach⁴⁷ zarządzał będący w podeszłym już wieku opat Raček. Kiedy wspomniany opat zmarł, król postanowił oddzielić część archidiecezji praskiej i z niej utworzyć nową diecezję, by nadać ją jednemu z swoich zaufanych biskupów, a istniejący klasztor zamienić na kościół katedralny i kurię⁴⁸. Taka decyzja Wacława miała być ostrzeżeniem dla arcybiskupa Jana z Jenštejnu. Kiedy doszło do śmierci wspomnianego opata Račka, wybrano jego następcę – Olena, który został natychmiast zatwierdzony. Kiedy król Wacław dowiedział się o opisanych wyżej wydarzeniach, wydał rozkaz przyprowadzenia przed swoje oblicze arcybiskupa i jego współpracowników. Arcybiskup Jan, przeczuwając zagrożenie, wyjechał do swojego zamku w Roudnicach. Jan Nepomucen jako zastępca arcybiskupa oraz Mikołaj Puchnik – oficjał Jana, zdając sobie sprawę z zaistniałej sytuacji, zwrócili się z prośbą do arcybiskupa, by ten jednak zgodził się na rozmowę z królem, łagodząc tym samym spór. Arcybiskup Jan obiecał wrócić do Pragi i stawić się przed królem, co miało nastąpić 20 marca. Król po uzyskaniu informacji o przybyciu do miasta arcybiskupa wydał rozkaz uwięzienia go wraz z oficjałem Puchnikiem, Janem Nepomucenem, kanonikiem miśnieńskim Wacławem Knoblochem w domu dziekana, doktora Bogusława z Krnova. Ostatecznie wypuszczono samego arcybiskupa, pozostałych – Jana Nepomucena, Mikołaja Puchnika, kanonika Wacława i ochmistrza arcybiskupa Nepra z Roupenu – uwięziono w celi na Starym Mieście. Po kilku dniach wypuszczono kanonika Wacława oraz ochmistrza i dziekana Bogusława⁴⁹. Jak wynika z dalszej części historii Jana Nepomucena, on jako jedyny poniósł śmierć męczeńską. Historyk Paul de Vooght, a za nim również Ferdinand Seibt uważają, że śmierć Jana należy wiązać z procesami politycznymi. Odmienne zdanie ma Jaroslav V. Polc⁵⁰. Więźniów przewieziono do domu sędziego, tzw. rychtły, znajdującego się na rogu Mostku i ulicy Rycerskiej pod nr 404 na Starym Mieście. Zostali oni poddani serii tortur, poczynawszy od zawieszenia na tak zwany słupek⁵¹, poprzez podpalanie boków pochodniami oraz miażdżenie rąk i nóg. Kolejny etap, jaki czekał uwięzionych, to przesłuchanie, które skończyło się wymuszeniem na nich podpisania oświadczenia o zachowaniu tajemnicy dotyczącej zaistniałej sytuacji oraz zadeklarowaniem nieposłuszeństwa swojemu przełożonemu arcybiskupowi. Po spełnieniu wymagań króla zostali wypuszczeni.

2. Szczuczyn, kościół pw. NMP, ołtarz boczny św. Jana Nepomucena, ok. 1760. Figura świętego na tle niebieskiej niszy (ujęcie zbliżone). Fot. A. Banachowska
Szczuczyn, parish church of the Blessed Virgin Mary, side altar of St John of Nepomuk, c. 1760.
Statue of the saint set against a blue niche (close-up). Photo by A. Banachowska

Natomiast Jan Nepomucen, który jako jedyny odmówił złożenia przysięgi wierności królowi, a nie swojemu przełożonemu, arcybiskupowi Janowi, został zamęczony na śmierć i zrzucony z mostu Karola do Węławy 20 marca 1393 r. o godzinie 21.00⁵². Nawiązania do tych wydarzeń znaleźć można w wielu późniejszych pieśniach i modlitwach do św. Jana Nepomucena⁵³. Ciało świętego zostało odnalezione przez rybaków 17 kwietnia 1393 r. na lewym brzegu rzeki i przeniesione do pobliskiego kościoła św. Krzyża przy klasztorze cyriaków w Pradze. Niektórzy badacze historii Jana Nepomucena twierdzą, że zostało ono wyłowione trzy dni po jego śmierci⁵⁴. Po kilku miesiącach Jan z Nepomuku został pochowany w katedrze św. Wita w Pradze, w kruchtanku wysokiego chóru przed włoską kaplicą, gdzie wcześniej sprawował funkcję altarysty⁵⁵.

W wyniku przeprowadzonej w 1972 r. ekspertyzy stwierdzono, że śmierć Jana z Nepomuku nastąpiła wcześniej, przed utopieniem, w czasie zadawanych tortur. Badacze szkieletu kapłana ustalili, iż doszło do typowego złamania części twarzowej czaszki, całkowitego odłamania górnej szczęki i złamania lewostronnego łuku licowego. Ekspertyza ta pozwoliła również ustalić, iż ciosy zadawane były ręką lub tępym narzędziem. Doprowadziło to do utraty przytomności Jana Nepomucena, po czym – w wyniku wylewu krwi do mózgu – nastąpiła śmierć⁵⁶. Zatem gdy wrzucano kapłana do Węławy, był on już martwy.

Rozpoczęty w 1719 r. proces beatyfikacyjny, prowadzony przez papieża Innocentego XII, potwierdził tytuł błogosławionego. Zaledwie 10 lat później, bo w roku 1729, papież Benedykt XIII zaliczył Jana z Nepomuku do grona świętych. Od momentu męczeńskiej śmierci kapłana jego kult rozpowszechnił się poza granice Czech, trafiając m.in. do Austrii, Niemiec, Polski i na Litwę⁵⁷. Stał się on jednym z najbardziej popularnych świętych czczonych w drugiej połowie XVIII w.

Nie jest potwierdzone historycznie, czy święty Jan Nepomucen zginął śmiercią męczeńską jako ofiara zachowania tajemnicy spowiedzi. Badacze Seibt, Polc i Ryneš w swoich pracach dotyczących Jana Nepomucena nie odrzucają do końca legendarnej spowiedzi królowej i zachowania jej tajemnicy przez świętego jako powodu zemsty króla na kaznodziei. Jednak wydaje się to wątpliwe, ponieważ funkcja spowiednika królewskiego wymaga ogromnego zaufania króla i jego rodziny. Wyklucza to tym samym osobę Jana Nepomucena, współpracownika arcybiskupa, jako spowiednika królowej. Na bazie tych wątków w tradycji pojawiają się określenia: „patron spowiedników”, „czyste zwierciadło spowiedników”, „sekretu spowiedzi świętej stróż nieprzełamany”, „milczenie sakramentalne większe niż życia własnego miłośnikiem” (litanie polskie). W sztuce religijnej był przedstawiany jako spowiednik-męczennik. W czasie procesu kanonizacyjnego podkreślono, że w Czechach – ojczyźnie Świętego Jana Nepomucena – funkcjonowała tradycja, iż zginął on śmiercią męczeńską za dochowanie tajemnicy spowiedzi⁵⁸. Dopiero w 1961 r. Watykan oficjalnie uznał tę historię za nieprawdziwą.

W tradycji hagiograficznej pojawiały się także wątki maryjne, łączące osobę św. Jana Nepomucena z kultem Matki Bożej, o czym świadczą sformułowania obecne w niektórych litaniiach, m.in.: „Najświętszej Matki honoru Promotorze miłościwy”⁵⁹. Zwrot ten należy wiązać z legendą, która mówi, że rodzice Jana, w podeszłym już wieku, zanosili do Matki Bożej prośby i modlitwy o potomstwo⁶⁰.

Według tradycji Jan Nepomucen również przed swoją śmiercią męczeńską miał odbyć pielgrzymkę do cudownego obrazu Matki Bożej w Starym Budziszynie⁶¹. Dlatego też ukazany był z różańcem w dłoni. Atrybut ten mogło również trzymać putto umieszczane często przy wizerunku kapłana z Pomuku.

Najpopularniejszym typem ikonograficznym dotyczącym przedstawień świętego było ukazanie go w otoczeniu różnorodnych atrybutów odnoszących się do posiadanej przez świętego wiedzy, zachowanej przez niego tajemnicy spowiedzi królowej oraz okoliczności męczeńskiej śmierci. Najczęściej święty, tak jak w przypadku rzeźby z kościoła popijarskiego w Szczuczynie, przedstawiony jest w stroju kapłańskim, w czarnej sutannie oraz białej rokicie, nakrytej ciemnym mantylem, obszytym gronostajem, spiętym pod szyją, na ramionach ma założoną stulę, a na głowie biret. Głównymi atrybutami świętego są: krucyfiks, palma, gwiazdy wokół głowy, kłódka, zapieczętowany list lub części palec wskazujący na usta, język trzymany w dłoni lub przedstawiany osobno na przykład w formie płaskorzeźby na cokole, w zwieńczeniu ołtarza lub prezentowany przez aniołka.

W przypadku rzeźby pochodzącej z kościoła popijarskiego w Szczuczynie święty wpatruje się w krucyfiks spoczywający na jego prawym ramieniu. Krzyż ten jest tak zwanym „krzyżem odpustowym na godzinę śmierci”. Kościół udzielał odpustu osobie umierającej, kiedy ta w ostatnim momencie swego życia odmówiła odpowiednie modlitwy⁶². Według legendy kapłan praski, wiedząc, że za chwilę zginie z rąk oprawców, miał odmówić właśnie taką modlitwę. Typowym atrybutem wszystkich męczenników, w tym również Nepomucena, jest gałązka palmy⁶³. Kolejny atrybut świętego to globus nieba, znajdujący się u stóp kapłana, podtrzymywany przez putto na wyciągniętych nad głową rękach. Ma on świadczyć o zdobytej przez świętego wiedzy. Motyw ten w przypadku szczuczynskiego zabytku przybrał formę sferycznego astrolabium zwanego też sferą armilarną jako symbol filozofa, uczonego lub ogólnie nauki. Pięć gwiazd lub promieni, umieszczanych często na aureoli świętego, to symbol ciał niebieskich, które ukazały się w momencie jego śmierci w nurtach Wełtawy, o czym dowiedzieć się można z listu arcybiskupa Jana z Jenštejnu do papieża Bonifacego IX⁶⁴. Symbolizują one również pięć liter układających się w łacińskie słowo TACUI⁶⁵ oraz nawiązują do pięciu ran Chrystusa. Przedstawieniom Jana, zarówno realizacjom malarskim, jak i rzeźbiarskim, często towarzyszą anioły lub putta. Czasem są to same główki anielskie, uskrzydłone bądź pozbawione skrzydeł. Ich rolą jest najczęściej prezentowanie atrybutów świętego lub tekstu w otwartej księdze oraz wskazywanie wiernym znaczących motywów kompozycji. W ikonografii pojawia się również księga jako znak uczonego i teologa. Jest ona zamknięta, by podkreślić w ten sposób symbol dochowanej tajemnicy spowiedzi. W niektórych regionach i okresach popularne stało się przedstawianie Jana ze stulą na szyi, w nawiązaniu do pełnionej przez niego funkcji spowiednika. Ciekawy i nieczęsto spotykany jest klucz pojawiający się jako atrybut świętego, mający nawiązywać do jego uwięzienia na zlecenie króla Wacława IV, jako dochowującego tajemnicy spowiedzi. Sporadycznie Jan trzyma modlitewnik lub różaniec. W przedstawieniach praskiego kapłana występuje także kwiat róży⁶⁶, jako znany od starożytności symbol tajemnicy (*sub rosa* – „w sekrecie”) umieszczany na sufitach sal tajnych obrad i konfesonaliów. Do

rzadkości należą inne atrybuty Jana Nepomucena związane z milczeniem, sekretem i tajemnicą: ryby⁶⁷ i zamek.

Święty Jan Nepomucen jako patron mostów i orędownik podczas powodzi i posuchy bardzo często był prezentowany na tle mostu. Jego figury rzeźbiarskie ustawiano na mostach czy przy rozlewiskach wodnych. Ponadto będąc patronem sakramentu pokuty, bardzo często był ukazywany z palcem na ustach, bądź też gest ten mogły powtarzać putta, które mu towarzyszą. Wokół osoby kapłana jako atrybut pojawia się również odcięty język, zapieczętowany list, kłódka. Motyw języka trzymanego przez kapłana praskiego, bądź też pojawiającego się w kompozycji dzieła, był bardzo chętnie prezentowany zwłaszcza w realizacjach barokowych. Ma to związek z ekshumacją i przeniesieniem szczątków Jana Nepomucena, które odbyło się 15 kwietnia 1719 r. w związku z trwającym w owym czasie procesem beatyfikacji kapłana⁶⁸.

Rzeźba ze szczuczynskiego ołtarza bocznego reprezentuje typ ikonograficzny adoracji krucyfiksu przez Świętego Jan Nepomucena (il. 3). Wzorcem kompozycji jest praska figura Jana z Mostu Karola, według projektu Johanna Brokofa. Pochodzi ona z 1683 r.⁶⁹ Rzeźba ta wyznaczyła kanon prezentowania kapłana w czasie adoracji krucyfiksu i została utrwalona w wielu pracach graficznych. Ryciny te posłużyły jako wzorce dla artystów wykonujących kolejne realizacje o tej tematyce.

W nawie północnej, w ścianie zachodniej korpusu nawowego kościoła pijarskiego umieszczono półkolisto zakończoną niszę. Wstawiony został tam drewniany cokół, ujęty podwójnymi wolutami, na którym umieszczona jest drewniana, złocona i polichromowana rzeźba (il. 1). Postać mężczyzny klęczy na obłokach w pozycji frontalnej. Święty Jan Nepomucen przykłęka na prawym kolanie, lewa noga jest natomiast ugięta w kolanie i cofnięta. Stwarza to wrażenie dość silnego kontrapostu. Święty skupia swoją uwagę na podtrzymywanym prawą ręką krucyfiksie. Jan Nepomucen ukazany jest w typowym stroju kapłańskim epoki baroku, z biretem na głowie i w mantolecie obszytym gronostajem. Wnętrze niszy, w której ulokowano figurę świętego, pokryto niebieską farbą imitującą przestrzeń niebieską. Wcześniej ściana była ozdobiona namalowanymi obłokami⁷⁰. We wnętrzu niszy podwieszono przedstawienia czterech unoszących się putt. Jedno z nich, po lewej stronie u dołu świętego, trzyma palec na ustach, drugie, po przeciwnej stronie, podtrzymuje na wyciągniętych rękach astrolabium. Dwa pozostałe, umieszczone powyżej kompozycji, nie posiadają atrybutów. Zapewne zostały one zagubione. Niżej, pod stopami świętego, w obłokach, znajdują się dwie uskrzydłone główki anielskie.

Należy podjąć próbę ustalenia atrybutów, jakie mogły pojawić się w omawianej kompozycji rzeźbiarskiej. Gesty rąk putta (il. 2) umieszczonego u góry kompozycji, po prawej stronie świętego, sugerują, iż mógł on trzymać zapieczętowany list, kłódkę lub banderolę z napisem TACUI. Natomiast anioł po lewej stronie zapewne prezentował palmę, symbol męczeństwa. Przeprowadzona próba odtworzenia symboli świętego stanowi przypuszczalną wizję, jak mógłby wyglądać ołtarz św. Jana Nepomucena przed zagubieniem niektórych elementów rzeźby. W wyniku braku dostatecznych źródeł trudno ustalić, kiedy te ubytki miały

miejsce. Być może szersze badania archiwalne pozwolą odtworzyć losy zabytku. Na cokole w wolutowym kartuszu namalowane są herby (białe na amarantowym tle): Pilawa i Brochwicz. Poniżej niszy, w której umieszczono rzeźbę św. Jana Nepomucena, znajduje się dostosowana pod względem wielkości i kształtu marmurowa mensa⁷¹.

Warto podkreślić, iż pod względem ikonograficznym ołtarz pod wezwaniem kapłana z Pomuku lokuje się w kanonie prezentacji świętego: Jan Nepomucen ukazany w momencie adoracji krucyfiksu, wokół niego putta prezentujące jego atrybuty. Co ciekawe, tego typu kompozycje rzeźbiarskie zazwyczaj pojawiają się jako figury wolnostojące. Rzadziej rzeźby przedstawiające Jana Nepomucena stanowią główną kompozycję nastawy ołtarzowej. Częstszym zabiegiem było lokowanie w partii centralnej obrazu malarskiego prezentującego osobę świętego, czy też konkretne epizody z jego życia. Jeśli pojawiały się formy rzeźbiarskie Jana Nepomucena, to umieszczano je po bokach ołtarza pod innym wezwaniem. Zabytek szczuczyński jest nietypowym przykładem umieszczania pełnfigurальной kompozycji rzeźbiarskiej w ołtarzu ulokowanym wewnątrz półkoliście zakończonej niszy.

Herby Pilawa i Brochwicz, umieszczone w kartuszu na cokole ołtarza św. Jana Nepomucena, jak już wspomniano wyżej, jednoznacznie wskazują na fundację Eustachego Potockiego i jego żony Marianny z Kątskich. Datowanie ołtarza na około 1760 r. wpisuje się w szerszą działalność fundacyjną tej pary magnackiej, która w połowie XVIII w. należała do grona najaktywniejszych mecenasów sztuki na Mazowszu i Lubelszczyźnie. Jak podkreśla Krzysztof Gombin, Eustachy i Marianna Potoccy finansowali liczne przedsięwzięcia artystyczne o wysokim poziomie wykonawczym. Najważniejszym z nich była monumentalna przebudowa pałacu i kościoła w Radzynie Podlaskim – jedna z najświetniejszych realizacji późnobarokowych na ziemiach polskich⁷². Oprócz Radzyna, Potoccy wspierali także prace w Międzyrzecu i Wohyniu, gdzie powstały okazałe nastawy ołtarzowe oraz bogaty wystrój rzeźbiarski⁷³. *Katalog zabytków sztuki w Polsce* dokumentuje te fundacje, podkreślając spójność programu mecenatu Potockich, który łączył rozmach architektoniczny z wyszukaną dekoracją rzeźbiarską⁷⁴. W tym kontekście szczuczyński ołtarz św. Jana Nepomucena jawi się jako część szerszej zakrojonej działalności artystycznej magnackiej pary. Zestawienie detali stylistycznych i ikonograficznych z analogicznymi realizacjami w Radzynie, Międzyrzecu czy Wohyniu może pomóc w zawiązaniu kręgu warsztatów odpowiedzialnych za wykonanie szczuczyńskiej rzeźby.

Na szczególną uwagę zasługuje nietypowość omawianej kompozycji – pełnoplastyczna figura świętego umieszczona wewnątrz półkoliście zamkniętej niszy. Takie rozwiązanie jest rzadkością na ziemiach polskich, gdzie przeważały nastawy ołtarzowe z obrazem w centrum i rzeźbami flankującymi. Znacznie bliżej kompozycja ta sytuuje się przy przedstawieniach z obszaru Czech i południowych Niemiec, gdzie w drugiej połowie XVIII w. popularność zdobyły ołtarze o charakterze scenograficznym, budowane na wzór *theatrum sacrum*⁷⁵. W czeskich kościołach jezuickich i parafialnych spotykamy liczne przykłady umieszczania pełnoplastycznych figur świętych w ramach rozbudowanych nastaw, często połączonych z iluzjonistycznym malarstwem i teatralną oprawą światła. Jak zauważa Richard

3. Szczuczyn, kościół pw. NMP, ołtarz boczny św. Jana Nepomucena, ok. 1760. Detal figury świętego i putt. Fot. A. Banachowska
Szczuczyn, parish church of the Blessed Virgin Mary, side altar of St John of Nepomuk, c. 1760.
Detail of the statue of the saint with putti. Photo by A. Banachowska

Neumann, praskie realizacje (m.in. w kościele św. Mikołaja na Małej Stranie) podkreślały monumentalność figury, lokując ją centralnie i eksponując w dekoracyjnych niszach⁷⁶. Podobne tendencje występowały na terenie południowych Niemiec – zwłaszcza w Bawarii – gdzie monumentalne ołtarze drugiej połowy XVIII w. tworzyły sugestywne, teatralne ramy dla pełnoplastycznych rzeźb⁷⁷.

Na tym tle ołtarz szczuczyński jawi się jako przykład adaptacji scenograficznego schematu kompozycyjnego na grunt lokalny. Zastosowanie niszy, umieszczenie w niej pełnej figury oraz obecność putt o rozbudowanej symbolice sugerują, że pierwotnie ołtarz mógł mieć jeszcze bardziej teatralny charakter. Wydaje się prawdopodobne, iż obecny stan jest wynikiem wtórnych przekształceń, które uprościły pierwotną aranżację. Porównanie ze wzorcami czeskimi i bawarskimi wskazuje zatem, że pierwotny wygląd szczuczyńskiego ołtarza mógł być bardziej rozbudowany i dynamiczny, wpisując się w szerokie ramy późnobarokowego *theatrum sacrum*. Zestawienie szczuczyńskiego ołtarza z fundacjami Potockich oraz z czeskimi i bawarskimi przykładami pozwala z jednej strony osadzić dzieło w kręgu mecenatu magnackiego lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVIII w., a z drugiej – otwiera perspektywę dalszych badań nad pierwotnym wyglądem nastawy i jej warsztatowym zapleczem.

Ważnym aspektem w rozpowszechnianiu kultu św. Jana Nepomucena są różnego rodzaju fundacje kościołów, ołtarzy i istniejące bractwa jego wezwania. Podstawowym celem bractwa było, by jego członkowie, na wzór świętego, kształtowali swoje cnoty i życie, opierając je na pobożności, dobroci, wierności, stanowczości, a przede wszystkim na najważniejszej cnotcie – gorliwości w wypełnianiu obowiązków związanych ze swoim stanem. Według ks. Antonína Frinda bractwo św. Jana Nepomucena istniało w Czechach już w 1706 r.⁷⁸ W Polsce pojawiło się ono w 1732 r. Założył je sufragan kujawski, biskup Franciszek Kobielski przy klasztorным kościele bernardyńskim św. Anny w Warszawie⁷⁹. Zakonami, które przyczyniły się do rozpowszechniania i zakładania bractw św. Jana Nepomucena, byli bernardyni⁸⁰ oraz jezuici⁸¹. Towarzystwo Jezusowe rozpowszechniało kult świętego, ponieważ historia żywota św. Jana Nepomucena prezentowała kapłana-męczennika, który poniósł śmierć, jak podaje legenda, za dochowanie tajemnicy spowiedzi. Kapłan praski był zatem odzwierciedleniem istoty sakramentu indywidualnej spowiedzi, tak często kwestionowanej w czasach potrydenckich przez protestantów⁸². Jedną z naczelných zasad Towarzystwa Jezusowego⁸³ było posłuszeństwo wobec papieża i przełożonych. Dlatego też jezuici chętnie powoływali się na osobę Jana z Pomuku, jako wzorzec kapłana oddanego sprawom Kościoła oraz wiernie podległego decyzjom swojego zwierzchnika, arcybiskupa Jana z Jenštejnu. Do bractw należeli nie tylko przedstawiciele niższych warstw społecznych, ale również osoby liczące się na scenie politycznej i społecznej, w tym Eustachy i Marianna z Kątskich Potoccy. Przeznaczali oni znaczne sumy na powstanie ołtarza ku czci św. Jana Nepomucena. Czy takie bractwo istniało w Szczuczynie? Trudno odpowiedzieć na to pytanie. W dokumentach znajdujących się w parafialnych archiwach brak informacji na ten temat. Dlaczego zatem ołtarz wezwania kapłana praskiego znalazł się w tutejszym kościele popijarskim? Należy przypuszczać, iż obecność ołtarza Jana Nepomucena w świątyni wiąże się z jego patronatem: powszechnie uchodził za

obronę przed kataklizmem powodzi i suszy. Szczuczyn został ufundowany przez Stanisława Antoniego Szczukę na podmokłym terenie istniejącej wsi i folwarku położonych nad górnym biegiem rzeki Wissy, dopływu Biebrzy. Pierwszy etap prac był związany z powstaniem sieci kanałów i stawów, które miały za zadanie odwodnić bagnisty teren wokół rzeki. Zatem obecność figury Jana Nepomucena w jednym z ołtarzy w świątyni szczuczyńskiej można by wiązać z wiarą w jego patronat – miał chronić kościół i dobra szczuczyńskie przed kataklizmem powodzi.

Rozdzielenie zbiorów korespondencji podkanclerzego na dwie podstawowe grupy: pierwszą – dokumenty znajdujące się w Archiwum w Wilanowie, oraz drugą – źródła mieszczące się w archiwum rodziny Potockich, obecnie przeniesione do Oddziału III AGAD w Warszawie, utrudnia wnikliwą kwerendę. Być może z czasem uda się ustalić i wyjaśnić nierozwiązane kwestie autorstwa dzieła oraz cel powstania ołtarza św. Jana Nepomucena w kościele popijarskim w Szczuczynie.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

AGAD, Archiwum Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych (AKRSW), sygn. 238 – *Księga kościołów* (pocz. XIX w.).

AGAD, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (AWR), dz. XI, t. 50, k. 215 – list rektora o. Pawła a S. Petro z 28 IV 1746 [dot. ołtarza św. Jana Nepomucena w Szczuczynie].

Materiały niepublikowane

Baranowska Z., *Studium historyczno-architektoniczne zespołu kościelno-klasztornego w Szczuczynie*, maszynopis w archiwum PKZ, Warszawa, ok. 1960.

Kałamajska-Saeed M., *Szczuczyn. Wystrój kościoła popijarskiego. Studium historyczne*, maszynopis w archiwum PKZ, Warszawa 1976.

Karpowicz M., *Architekci warszawscy w Szczuczynie na przełomie XVII i XVIII w.*, praca magisterska, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1955.

Kubiak J., *Studium urbanistyczne miasta Szczuczyna*, maszynopis w archiwum PKZ, Białystok 1969.

Protokol o prohlídce ostatků sv. Jana Nepomuckého antropologicko-lékařskou komisí svolanou na den 29. června 1972 do Národního muzea v Praze, Archiwum Národního muzea w Pradze, fond: Antropologické oddělení (maszynopis).

Wieczorek E., *Kult św. Jana Nepomucena w Polsce. Studium historyczno-liturgiczne*, praca doktorska, ATK, Warszawa 1981.

Źródła drukowane

Czarnowski J., *Kościół w Szczuczynie w gub. Łomżyńskiej (1696–1896)*, „Tygodnik Ilustrowany” 1896, nr 41.

Encyklopedia kościelna, red. M. Nowodworski, t. 1–33, Warszawa 1873–1933.

Opracowania i katalogi

Adamek M., *Święty Jan Nepomucen w sztuce polskiej XVIII wieku*, Kraków 2008.

- Arnheim R., *Sztuka i percepcja wzrokowa. Psychologia twórczego oka*, tłum. M. Chojnacki, Gdańsk 2004.
- Bartczakowa A., *Sztuka barokowa w Polsce. Przemiany stylowe i ideowe*, Warszawa 1984.
- Brzeska W., *Święty Jan Nepomucen 1348–1393*, Poznań–Warszawa–Wilno–Lublin 1938.
- Czapska A., *Rozwój przestrzenny i architektura Szczuczyna od XVII do XIX w.*, „Rocznik Białostocki” 1970, t. 10.
- Forster K.W., *Barock und Aufklärung. Studien zur Geschichte der deutschen Kunst im 18. Jahrhundert*, München 1967.
- Frind A., *Geschichte des heiligen Johannes von Nepomuk*, Prag 1864.
- Gombin K., *Fundacje artystyczne Eustachego i Marianny z Kątskich Potockich w XVIII wieku*, „Rocznik Lubelski” 2005, t. 31.
- Grochowska J., *Kult św. Jana Nepomucena w Polsce północno-wschodniej*, Białystok 1995.
- Hochleitner J., *Powiernik tajemnic królowej, kult świętego Jana Nepomucena na Warmii*, Elbląg 1996.
- Kałamajska-Saeed M., *Ołtarz w przestrzeni kościoła barokowego*, Warszawa 1992.
- Kałamajska-Saeed M., *Studium nad strukturą i funkcją ołtarza w epoce baroku*, Warszawa 1995.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 8, z. 15: Woj. lubelskie. Powiat radzyński, red. R. Brykowski, Warszawa 1975.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 9, z. 3: Woj. łomżyńskie. Kolno, Grajewo i okolice, red. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1988.
- Karpowicz M., *Palloni a Del Bene*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1960, R. 22, nr 2.
- Karpowicz M., *Malowidła ściennie baroku w Polsce*, Warszawa 1986.
- Knapiński R., *Sztuka polska XVIII wieku*, Lublin 1997.
- Kobieliński S., *Bestiariusz chrześcijański. Zwierzęta w symbolice i interpretacji. Starożytność i średniowiecze*, Warszawa 2002.
- Kondraciuk T., *Szczuczyn i okolice. Dzieje miasta i parafii*, Białystok 1989.
- Kreisel H., *Die Kunst des 18. Jahrhunderts in Bayern*, München 1980.
- Kumor B.S., *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*, [w:] *Księga tysiąclecia*, red. K. Tymieniecki, Poznań 1962.
- Litak S., Skarbek J., *Kościół na ziemiach polskich 1715–1848*, [w:] L.J. Rogier, G. Bertier de Sauvigny, J. Hajjar, *Historia Kościoła*, t. 4. 1715–1848, Warszawa 1987.
- Łoza S., *Słownik architektów i budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce pracujących*, Warszawa 1931.
- Murawiec W.F., *Bernardyni warszawscy 1454–1864*, Kraków 1973.
- Neumann R., *Die Barockaltäre in Böhmen. Theatrum Sacrum*, Prag 1997.
- Oczykowski J., *Jan Nepomucen – święty milczących sumień*, Warszawa 1980.
- Pohjański J., *Święty Jan Nepomucen. Życie, kult i ikonografia*, Lublin 1971.
- Polc J.V., *Svatý Jan Nepomucký*, Praha, 1993.
- Polc J.V., Ryněš V., *Svatý Jan Nepomucký, I. Život; II. Úcta, Řím* 1972.
- Rewski Z., *Działalność architektoniczna warszawskich Fontanów*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1933/1934, R. 2, nr 4.
- Rewski Z., *Majstersztyki krakowskiego cechu murarzy i kamieniarzy XVI–XIX w.*, Wrocław 1954.

- Rostworowski E., *Barok. Sztuka polska XVII–XVIII wieku*, Kraków 1982.
- Seibt F., *Johannes von Nepomuk – ein schweigender Märtyrer*, München 1973.
- Seibt F., *Johannes von Nepomuk, heilig, Generalvikar...*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, Vol. 10, München 1974.
- Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016.
- Stejskal K., *Svatý Jan Nepomucký*, t. 1, Praha 1921.
- Warchałowski W., *Kult i ikonografia św. Jana Nepomucena w Łowiczu*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2003, t. 9, nr 1–2.
- Wardzyński M., *Rzeźba późnobarokowa na ziemiach polskich*, Warszawa 2012.
- Wardzyński M., *Sztuka i fundacje artystyczne w XVIII-wiecznym Lwowie*, Warszawa 2018.
- Wyczawski H.E., *Krótką historia Zakonu Braci Mniejszych*, [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, red. H.E. Wyczawski (red.), Kalwaria Zebrzydowska–Kraków 1985.

PRZYPISY

- ¹ J. Czarnowski, Z przeszłości Szczuczyna, „Tygodnik Ilustrowany” 1896, nr 14, s. 218.
- ² A. Pohjański, Kościoły i klasztory w Polsce, Kraków 1928.
- ³ Z. Rewski, Józef Fontana II i jego działalność artystyczna, „Biuletyn Historii Sztuki” 1956, nr 2, s. 115.
- ⁴ Tamże, s. 116.
- ⁵ Z. Baranowska, Studium historyczno-architektoniczne zespołu popijarskiego w Szczuczynie, maszynopis w zbiorach PKZ, Warszawa 1967, s. 24.
- ⁶ J. Kubiak, Studium urbanistyczne Szczuczyna, maszynopis w zbiorach PKZ, Warszawa 1969, s. 15–19.
- ⁷ Katalog Zabytków Kartograficznych, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, sygn. 52.
- ⁸ M. Karpowicz, Materiały do dziejów architektury polskiej. Architekci warszawscy w Szczuczynie na przełomie XVII i XVIII w., praca magisterska napisana pod kier. W. Tomkiewicza, Uniwersytet Warszawski 1955; tenże, Architekci warszawscy w Szczuczynie, „Biuletyn Historii Sztuki” 1956, nr 3–4, s. 325–336.
- ⁹ Por. Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016, hasła: Józef Fontana (ok. 1676–1739), Jakub Fontana (1710–1773) i Giuseppe Piola. Publikacja zawiera zweryfikowane biogramy twórców warszawskiego środowiska architektonicznego; Józef Fontana należał do czołowych architektów barokowych w Warszawie, jego syn Jakub uzyskał rangę królewskiego architekta, a Piola działał przy przedsięwzięciach pijarskich na przełomie XVII i XVIII w.
- ¹⁰ Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria Nowa, t. 9, z. 3: Województwo łomżyńskie. Kolno, Grajewo i okolice, red. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1988, s. 40–53.
- ¹¹ M. Kałamajska-Saeed, *Szczuczyn, wystrój kościoła popijarskiego. Studium historyczne*, maszynopis w archiwum PKZ, Warszawa 1976.
- ¹² W archiwach łomżyńskich odnaleźć można również projekt wikarówki nieznanego autorstwa z 1882 r. oraz plan wykonanej w 1902 r. zakrystii – rzut kościoła, widok elewacji południowej, plan sytuacyjny, rzut i przekrój nowej zakrystii.
- ¹³ I. Grochowska, *Szczuczyn, dzieje miasta w okresie 1692–1914*, [w:] *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, red. M. Gnatowski, H. Majecki, t. 1, Warszawa 1975, s. 387.
- ¹⁴ Stanisław Antoni Szczuka – urodzony w 1654 r., zmarł w Warszawie 19 maja 1710 r.; pochowany w podziemiach ufundowanego przez siebie kościoła popijarskiego pw. NMP w Szczuczynie.
- ¹⁵ I. Grochowska, *Szczuczyn...*, s. 388; Por. AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 4762a, Kopie przywilejów miast guberni augustowskiej, półark. 265.

- ¹⁶ A. Czapska, *Rozwój przestrzenny i architektura Szczuczyna od XVII do XIX w.*, „Rocznik Białostocki” 1970, t. 10, s. 168.
- ¹⁷ M. Kałamajska-Saeed, *Szczuczyn, Wystrój kościoła pijarskiego. Studium historyczne, maszynopis w archiwum PKZ, Warszawa, 1976*, s. 15.
- ¹⁸ I. Grochowska, *Szczuczyn...*, s. 389.
- ¹⁹ Józef Fontana (ur. 1676 w Warszawie – zm. 1741, tamże) – architekt po raz pierwszy udokumentowany przy budowie pałacu i kościoła w 1696 i 1700 r. oraz klasztoru pijarów od 1696 r., za co od podkanclerzyny Konstancji Szczuczyny otrzymał w zastaw folwark Świdry pod Szczuczynem. Wcześniej pod tym nazwiskiem funkcjonował w literaturze inny architekt, dlatego też często w publikacjach pojawia się określenie „Józef Fontana II”; S. Łoza, *Słownik architektów i budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce pracujących*, Warszawa 1931, s. 81.
Aldona Bartzakowa pisze o Józefie Fontanie: „Badania wileńskich materiałów archiwalnych, prowadzone przez Euzebiusza Łopacińskiego, wykazały, że istniało kilku Fontanów noszących imię Józef i piastujących godność sekretarza i architekta królewskiego. Jeden z nich działał w Warszawie, Grodnie i Wilnie, syn Dominika Fontany i Tekli z Pereswiet-Soltanów mógł być – według Łopacińskiego – ojcem Jakuba. Czy to był ten sam Józef, który od 1698 r. pracował w Szczuczynie, przy budowie kościoła pijarów i następnie mieszkał w Warszawie – na razie nie wiadomo... Wiadomo jedynie, że Józef był bisetorem pracującym wcześniej w pałacu Jana Chryzostoma Cieroniego (za pośrednictwem którego Fontanowie ewentualnie sprowadzeni do Polski)... Po raz pierwszy spotykamy Józefa Fontanę w Szczuczynie w charakterze mistrza prowadzącego roboty budowlane kościoła i klasztoru pijarów – według projektu Józefa Pioli. Robotami kierował w 1697 r. Józef Fontana; można w pewnym sensie nazwać protoplastą rodu Warszawskich Fontanów, bowiem od 1715 r. mieszkał już w Warszawie... Dzięki otrzymanemu na Ceroniu spadkowi oraz przyjęciu w dzierżawę od Szczuków majątku Świdry (koło Szczuczyna) mógł urządzić i rozpocząć pracę zawodową w Warszawie”; A. Bartzakowa, *Jakub Fontana, architekt warszawski XVIII w.*, Warszawa 1970, s. 13–15.
- ²⁰ Józef Piola (ur. 1693, zm. 12.12.1715 w Warszawie), architekt pochodzący z Valsoldy; „Od 1693 r. architekt królewski I Rzeczypospolitej. W 1715 r. w nagrodę za prace jego pałac naprzeciw Nowej Warszawy został zwolniony od podatków i ciężarów”. Prace: pałac w Nakomiadach, pow. Mrągowo (1707–1717), projekt kościoła paulinów w Warszawie, klasztor paulinów we Włodawie dla L. Pocięja, razem z J.S. Bellottim kościół w Świdrze koło Sokółki, pałac w Szczuczynie dla Szczuki, domniemany architekt pałacu w Różance; S. Łoza, *Słownik architektów...*, s. 234; Michał Karpowicz podaje, że podstawowymi źródłami na temat Pioli jest artykuł Batowskiego w *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler* (Hrsg. U. Thieme, F. Becker, Bd. 27, Leipzig 1933, s. 70), informacje w słowniku S. Łozy (*Słownik architektów...*) oraz praca Z. Rewskiego (*Majstersztyki krakowskiego cechu murarzy i kamieniarzy XVI–XIX w.*, Wrocław 1954, s. 31). W roku 1715 Piola dostał od Augusta II przywilej rozporządzania majątkiem, zwolnienie od podatków oraz tytuł architekta królewskiego w nagrodę za 22-letnią służbę. Posiadał pałac na polach naprzeciw Nowej Warszawy. Według Karpowicza Szczuka wybrał Piolę na architekta swoich fundacji, ponieważ architekt ten był protegowany przez Józefa Szymona Bellottiego; M. Karpowicz, *Materiały do dziejów...*, s. 237–238.
- ²¹ M. Kałamajska-Saeed, *Szczuczyn, Wystrój kościoła pijarskiego. Studium historyczne, maszynopis w archiwum PKZ, Warszawa 1976*, s. 30.
- ²² M. Kałamajska-Saeed, *Ółtarz główny w Szczuczynie*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1977, t. 39, nr 2, s. 192. Autorka w swoim artykule zamieściła fragment wspomnianego listu.
- ²³ M. Karpowicz, *Malowidła M.A. Palloniego w farze w Węgrowie*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1959, t. 21, nr 2, s. 175.
- ²⁴ M. Kałamajska-Saeed, *Studium...*, s. 30.
- ²⁵ Tamże, s. 31.
- ²⁶ Tamże, s. 30.
- ²⁷ Tamże, s. 37.
- ²⁸ Tamże.
- ²⁹ Tamże, s. 39.

- ³⁰ Książeczka zawierająca w sobie nabożeństwa do św. Jana Nepomucena Patrona Szlázka i Królestwa Czeskiego dla jego czcicieli, tudzież dla wszystkich pobożnych chrześcijan. Pomnożone z różnemi pieśniami. Za upoważnieniem Wysokiego Księstwa Biskupiego Jeneralnego Konsystorza w Wrocławiu, nakład A. Möser, Opole 1867.
- ³¹ Nabożeństwa do św. Jana Nepomucena patrona dobrej sławy i świętego milczenia, druk S. Gieszkowski, Kraków 1844.
- ³² Por. J.V. Polc, V. Ryneš, *Svatý Jan Nepomucký, I. Život; II. Úcta*, Řím 1972; J.V. Polc, *Svatý Jan Nepomucký*, Praha 1993; F. Seibt, Johannes von Nepomuk, heilig, Generalvikar..., [w:] *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 10, München 1974.
- ³³ E. Wieczorek, Kult św. Jana Nepomucena w Polsce. Studium historyczno-liturgiczne, praca doktorska, Akademia Teologii Katolickiej (dziś UKSW), pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. J. Pikulika, Warszawa 1981, s. XXIV. Por. Protokół o prohlídce ostatků sv. Jana Nepomuckého antropologicko-lékařskou komisí svolanou na den 29. června 1972 do Národního muzea v Praze, Archivum Národního muzea v Praze, fond: Antropologické oddělení (maszynopis, niepublikowany).
- ³⁴ E. Wieczorek, Kult św. Jana Nepomucena...
- ³⁵ E. Rostworowski, Historia powszechna, wiek XVIII, Warszawa 1977, s. 632.
- ³⁶ S. Litak, J. Skarbek, Kościół na ziemiach polskich 1715–1848, [w:] L.J. Rogier, G. Bertier de Sauvigny, J. Hajjar, Historia Kościoła, t. 4. 1715–1848, Warszawa 1987, s. 395, 501.
- ³⁷ W. Warchałowski, Kult i ikonografia św. Jana Nepomucena w Łowiczu, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2003, t. 9, nr 1–2, s. 153.
- ³⁸ Tamże, s. 163.
- ³⁹ Datę tę ustalono przy oględzinach zwłok na podstawie stopnia zrośnięcia szwów głównych czaszki, stopnia zaniku wyrostków zębodołowych wyrostków obu szczęk, stopnia starcia zębów, ukształtowania powierzchni stycznych spojenia łonowego, stopnia zaniku jam szpikowych kości ramiennej i udowej, co stwierdzono rentgenologicznie, oraz według stopnia zmian degeneracyjnych na kręgosłupie. Por. Protokół o prohlídce..., s. 3.
- ⁴⁰ E. Wieczorek, Kult św. Jana Nepomucena..., s. 24.
- ⁴¹ F. Stejskal, *Svatý Jan Nepomucký*, t. 1, Praha 1921, s. 25.
- ⁴² Przeprowadzone badania czaszki i szkieletu świętego pozwoliły zrekonstruować wygląd twarzy i budowę jego ciała. Z ustaleń wynika, że Jan z Nepomuku miał podłużną twarz, szerokie i wysokie czoło z wyraźnymi guzami czołowymi. Jego oczodoły były średnio duże, kwadratowe, natomiast otwór nosowy wysoki i wąski. Partie żuchwowe czaszki były słabo rozwinięte, górna i dolna szczeka posiadała drobne uzębienie. Jeśli chodzi o jego budowę ciała, to miał 169 cm wzrostu, prawdopodobnie nie był chudy, a raczej krępy, ale delikatnej postawy; E. Wieczorek, Kult św. Jana Nepomucena..., s. 26.
- ⁴³ W. Brzeska, Święty Jan Nepomucen 1348–1393, Poznań–Warszawa–Wilno–Lublin 1938, s. 16.
- ⁴⁴ Jan z Jenštejnu (ur. 27 grudnia między 1347 a 1350; zm. 17 czerwca 1400) – czeski szlachcic i duchowny katolicki, biskup miśnieński w latach 1375–1379 jako Jan II, arcybiskup praski w latach 1379–1396 jako Jan VI, kanclerz króla Królestwa Czeskiego w latach 1373–1384; Milan M. Buben, Encyklopedie českých a moravských sídelních biskupů, Praha 2000.
- ⁴⁵ Wacław IV Luksemburczyk (1361–1419) – król czeski od 1378 r., niemiecki w latach 1378–1400. Syn Karola IV Luksemburskiego. Zajmując chwiejne stanowisko w sporach wewnętrznych i wobec wielkiej schizmy zachodniej, nie uzyskał autorytetu w Rzeszy (zdetronizowany w 1400 r.) ani w Czechach.
- ⁴⁶ E. Wieczorek, Kult św. Jana Nepomucena..., s. 28, por. F. Stejskal, *Svatý Jan Nepomucký*..., s. 110–111.
- ⁴⁷ W. Brzeska, Święty Jan Nepomucen..., s. 3; autorka podaje nazwę miejscowości: Kladrowo.
- ⁴⁸ E. Wieczorek, Kult św. Jana Nepomucena..., s. 28–29.
- ⁴⁹ Tamże, s. 30.
- ⁵⁰ E. Wieczorek, Kult św. Jana Nepomucena..., s. 31, por.: F. Seibt, Johannes von Nepomuk – ein-schweigender Martyrer, [w:] Johannes von Nepomuk, München 1973, s. 19; J.V. Polc, V. Ryneš, *Svatý Jan Nepomucký*..., s. 96.
- ⁵¹ Więzień z zawiązanymi do tyłu rękoma zawieszany był na haku i poddawany torturom; por. E. Wieczorek, Kult św. Jana Nepomucena..., s. 33.

- ⁵² Tamże, s. 33.
- ⁵³ O czym świadczy może poniższy cytat pieśni: „Wiedźcież już uporczywego/ Uwiązaliście z karku jego/ Kamień, z mostu Praskiego/ Zrzucicie nieposłusznego!”, R. Oczykowski, O życiu i śmierci świętego Jana Nepomucena, Patrona dobrej sławy z opisem kaplicy w Kolegiacie Łowickiej, Warszawa 1907, s. 4.
- ⁵⁴ A. Arnheim, Historisch-chronologische Untersuchungen über das Todesjahr des hl. Johannes von Nepomuk, Würzburg 1884, s. 19.
- ⁵⁵ E. Wieczorek, Kult św. Jana Nepomucena..., s. 34.
- ⁵⁶ Tamże, s. 36.
- ⁵⁷ A. Beck, Ikonografia przedstawień świętego Jana Nepomucena jako patrona spowiedzi świętej, praca proseminaryjna napisana pod kierunkiem prof. UKSW dr hab. Christine Moisan-Jablonski, Katedra Ikonografii Sztuki Nowożytnej na Wydziale Nauk Historycznych i Społecznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, b.r.
- ⁵⁸ E. Wieczorek, Kult św. Jana Nepomucena..., s. 195; por. J. Polc, V. Rynes, Svatý Jan Nepomucký..., t. 1, s. 280.
- ⁵⁹ E. Wieczorek, Kult św. Jana Nepomucena..., s. 196.
- ⁶⁰ Tamże, s. 196; cyt.: „Święty Janie, łzami i prośbami rodziców w starości od Najświętszej Panny wyproszony” (litania polska).
- ⁶¹ Tamże, s. 196; scena ta namalowana została przez malarza M.J. Schmidta, znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego Joanneum w Grazu oraz w katedrze w Wiedniu.
- ⁶² J. Hochleitner, Powiernik tajemnic królowej, kult świętego Jana Nepomucena na Warmii, Elbląg 1996, s. 44.
- ⁶³ Palma – uważana za drzewo bardzo mocne, którego silne wiatry nie złamią. Stąd geneza tego symbolu jako cnoty przeciwstawienia się pokusom, podobnie jak opór palmy przeciwko siłom wiatrów. Już w czasach pierwszych chrześcijan zielona gałązka palmowa występuje na grobach męczenników, stając się jednoznacznie ich atrybutem. D. Forstner, Świat symboliki chrześcijańskiej, Warszawa 1990, s. 175.
- ⁶⁴ T. Adamek, Święty Jan Nepomucen i jego relikwiarz na Jasnej Górze, „Studia Claromontana” 1982, t. 3, s. 373.
- ⁶⁵ „Zamilczałem” (tryb dokonany), „Dotrzymałem tajemnicy”.
- ⁶⁶ S. Kobielus, Bestiariusz chrześcijański. Zwierzęta w symbolice i interpretacji. Starożytność i średniowiecze, Warszawa 2002, s. 184.
- ⁶⁷ Ryby symbolizują również wodę i są znakiem Chrystusa; D. Forstner, Świat symboliki..., s. 297.
- ⁶⁸ Podczas oględzin komisja lekarsko-antropologiczna stwierdziła dobry stan zachowania „języka” i masy mózgowej; R. Knapieński, Przedstawienia św. Jana Nepomucena w sztukach plastycznych jako przykład ikonografii hagiograficznej, [w:] Imago narrat. Obraz jako komunikat w społeczeństwach europejskich, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2002, s. 111-135; późniejsze przeprowadzone badania, o których wspomina ks. Edward Wieczorek w swojej pracy doktorskiej, wskazują, iż domniemany zachowany „język” świętego okazał się zbitą masą mózgową; E. Wieczorek, Kult św. Jana Nepomucena..., s. 3.
- ⁶⁹ R. Knapieński, Przedstawienia św. Jana Nepomucena..., s. 117. Pierwszą rzeźbą na moście był ustawiony tu w 1683 r. wizerunek św. Jana Nepomucena odlany z brązu w Norymberdze, w warsztacie Hieronima Herolda według projektu Johanna Brokoffa. Rzeźba stoi po stronie Mostu Karola w Pradze, idąc od Małej Strany po lewej stronie.
- ⁷⁰ M. Kałamajska-Saeed, *Szczuczyn. Wystrój...*, s. 50; po przeprowadzonych pracach konserwatorskich po roku 1976 (data powstania maszynopisu Kałamajskiej-Saeed) odnowiono niszę, w której znajdowała się rzeźba św. Jana Nepomucena. Obecnie jej powierzchnię pokrywa płasko malowane niebieskie tło.
- ⁷¹ Jej dekorację stanowi antepedium pochodzące z początku XX w. Zostało ono wykonane drobnym haftem krzyżykowym na kanwie. W polu środkowym umieszczono prostokątną kompozycję wielokwiatową, podobnie jak i w narożnikach antepedium. Całość obiega bordiura utworzona z wyszywanych liści winogron. Całe antepedium utrzymane jest w jasnej kolorystyce z przewagą beżu, różu i brązu.

- ⁷² K. Gombin, *Fundacje artystyczne Eustachego i Marianny z Kątskich Potockich w XVIII wieku*, „Rocznik Lubelski” 2005, t. 31, s. 121–138.
- ⁷³ Tamże, s. 129–134.
- ⁷⁴ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 8, z. 15: Woj. lubelskie. Powiat radzyński, red. R. Brykowski, Warszawa 1975.
- ⁷⁵ H. Kreisel, *Die Kunst des 18. Jahrhunderts in Bayern*, München 1980, s. 212–230.
- ⁷⁶ R. Neumann, *Die Barockaltäre in Böhmen. Theatrum Sacrum*, Prag 1997, s. 45–60.
- ⁷⁷ H. Kreisel, *Die Kunst...*, s. 212–230.
- ⁷⁸ E. Wieczorek, *Kult św. Jana Nepomucena...*, s. 180.
- ⁷⁹ Tamże, s. 181, por.: W.F. Murawiec, *Bernardyni warszawscy 1454–1864*, Kraków 1973, s. 150.
- ⁸⁰ Bernardyni – zwyczajowa nazwa Prowincji Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny Zakonu Braci Mniejszych w Polsce. Źródłem tej nazwy zwyczajowej jest wezwanie pierwszego klasztoru: św. Bernardyna ze Sieny w Krakowie. W tym znaczeniu jest ona rozumiana na terenach Polski wchodzących w latach 1454–1795 w skład Korony Polskiej, a także na Litwie, Ukrainie i Białorusi; E.H. Wyczawski, *Krótką historia Zakonu Braci Mniejszych*, [w:] *Klasztory bernardynskie w Polsce*, red. tegoż, Kalwaria Zebrzydowska–Kraków 1985, s. 619–631.
- ⁸¹ B.S. Kumor, *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*, [w:] *Księga tysiąclecia*, red. K. Tymieniecki, Poznań 1962, s. 539.
- ⁸² P. Kondraciuk, *Roztoczański patron. Kaplice i figury św. Jana Nepomucena w pejzażu kulturowym Roztocza*, „Regionalia Muzeum Zamojskiego”, Zamość 2012, s. 13, <https://www.yumpu.com/xx/document/read/37399876/artykua-pdf-18mb-muzeum-zamojskie>, [dostęp: 13.09.2014].
- ⁸³ *Encyklopedia kościelna*, t. 9, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1933, s. 1–91.

THE ALTAR OF ST. JOHN OF NEPOMUK IN THE FORMER PIARIST CHURCH OF THE BLESSED VIRGIN MARY IN SZCZUCZYN AND ITS ICONOGRAPHY

The article examines the sculptural and iconographic aspects of the cult of St. John of Nepomuk in the Baroque Piarist church in Szczuczyn. It analyzes the altar dedicated to the saint, its figural sculptures, and ornamental motifs, placing them within the broader European canon of Nepomuk representations. Particular attention is given to the symbolism of his attributes – the finger on the lips, the crucifix, and the halo of stars – and their interpretation in the local context. The study compares Szczuczyn's works with other Baroque examples, showing how the imagery of Nepomuk shaped the community's visual identity. The conclusions highlight the role of sculpture as a medium of religious and social meaning and the importance of the Szczuczyn ensemble in the artistic landscape of Podlasie.

KRZYSZTOF KORZENIEWSKI

Instytut Badawczy Leśnictwa

Stowarzyszenie Przyjaciół Puszczy Knyszyńskiej „Wielki Las”

Działalność Grupy eksploracyjnej Magna Silva na obszarze Puszczy Knyszyńskiej w latach 2023–2025

Słowa kluczowe: detektor metali, Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej
Key words: metal detector, Puszcza Knyszyńska Landscape Park

WSTĘP

Najstarsze żelazne zabytki pochodzące z terenu Puszczy Knyszyńskiej datowane są na VI–III w. p.n.e.¹ Zabytki tego typu odkrywane są na wiele sposobów – poprzez prace archeologiczne, znaleziska przypadkowe, pozyskiwane w wyniku działania służb mundurowych oraz odnajdywane przez poszukiwaczy zwanych potocznie detektorystami. W ciągu ostatnich lat obserwujemy upowszechnienie się detektorów metali wśród hobbystów i rozwój prac poszukiwawczych z ich wykorzystaniem w Europie i nie tylko². Popularność tych urządzeń z biegiem czasu doprowadziła do profesjonalizacji i organizacji stowarzyszeń i fundacji skupionych na tym coraz bardziej popularnym hobby. Trend ten nie ominął także Podlasia, czego przykładem są stowarzyszenia: Historyczno-Eksploracyjne Jaćwież³, Olsztyńskie Stowarzyszenie Historyczno-Eksploracyjne „Medalion”⁴ i fundacja Terra Desolata⁵. Szczególną uwagę warto zwrócić na działalność Grupy eksploracyjnej Magna Silva działającej przy Stowarzyszeniu Przyjaciół Puszczy Knyszyńskiej „Wielki Las” z racji stosowanej metodyki oraz podejścia do popularyzacji.

HISTORIA STOWARZYSZENIA PRZYJACIOŁ PUSZCZY KNYSZYŃSKIEJ „WIELKI LAS”

Stowarzyszenie Przyjaciół Puszczy Knyszyńskiej „Wielki Las” powstało we wrześniu 2007 r. w Supraślu. Od początku istnienia najważniejszym celem działalności stowarzyszenia jest ochrona przyrody oraz popularyzacja wiedzy na temat Puszczy Knyszyńskiej i jej unikalnych walorów przyrodniczych, historycznych i kulturowych⁶. Główne działania stowarzyszenia skupiają się na edukacji ekologicznej i przyrodniczej zarówno dzieci, młodzieży, jak i osób dorosłych. Organizowane są liczne wykłady, konferencje, wystawy, warsztaty terenowe, których celem jest budowanie świadomości ekologicznej oraz kształtowanie postaw szacunku wobec środowiska naturalnego. Równolegle do działań edukacyjnych prowadzone są działania archeologiczne oraz poszukiwawcze⁷. W 2018 r. uformowała się dodatkowo grupa pasjonatów historii puszczy, tworząc Grupę eksploracyjną Magna Silva, która wzbogaciła działalność organizacji o elementy związane z badaniem historii osadnictwa i życia mieszkańców puszczy.

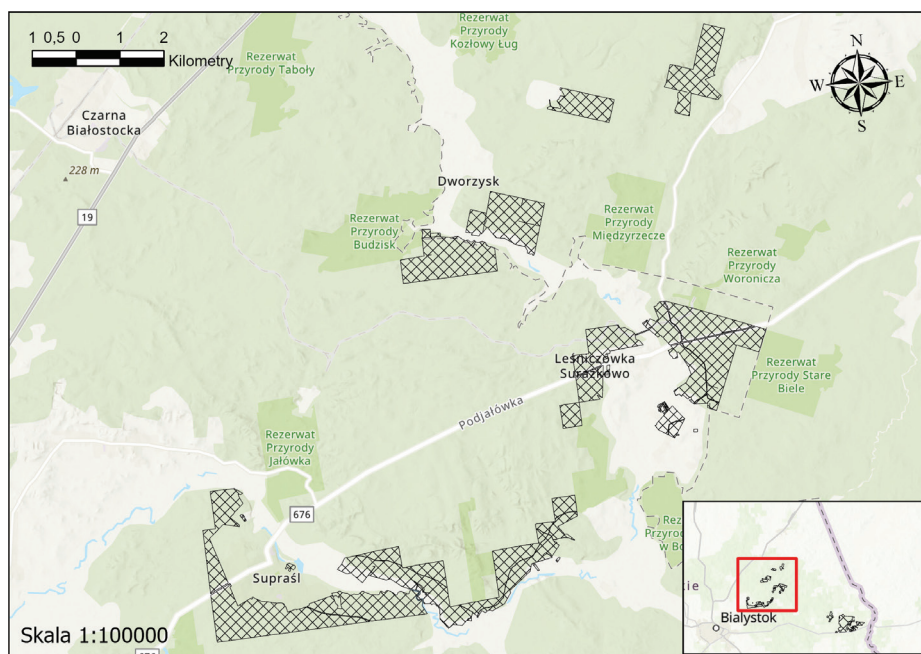
CHARAKTERYSTYKA OBSZARU POSZUKIWAŃ

Puszcza Knyszyńska położona jest w północno-wschodniej Polsce, znajduje się tuż przy granicy z Białorusią. Jest to rozległy kompleks leśny z lasami mieszanymi, torfowiskami⁸ i jeziorami, o bogatej faunie i florze. Początki puszczy sięgają ustępowania lodowców podczas dwóch ostatnich zlodowaceń: środkowopolskiego (200–130 tys. lat temu) i północnopolskiego (115–11,5 tys. lat temu)⁹. Topniejący lądolód ukształtował tutejszy krajobraz, tworząc moreny czołowe¹⁰ oraz doliny rzek: Supraśla, Sokoldy, Płoski, Słoi i Nietupy¹¹. Jej nazwa pochodzi od położonego na jej zachodnim skraju miasta Knyszyn. Ze względu na swoje położenie nazywana jest puszczą pograniczną, która na przestrzeni wieków zmieniała swoich właścicieli, przez którą królowie z dynastii Jagiellonów podróżowali z Wilna do Krakowa i która do dzisiaj jest wielokulturowym tygłem, gdzie mieszą się kultury i narodowości.

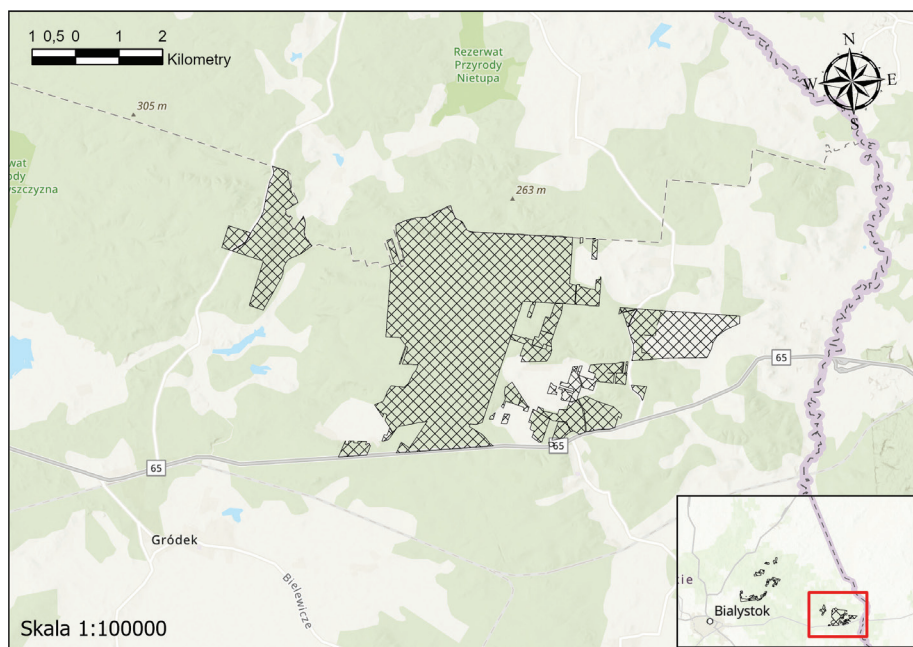
Ekspansja puszczy na przestrzeni wieków¹², walki o władanie nad nią w XIII–XIV w.¹³, działania wojenne od potopu szwedzkiego do wojen w XX w. nanieśli „blizny” w przestrzeni w postaci rabunkowej gospodarki leśnej, zniszczonych domostw, zapomnianych osad, okopów czy śladów po działaniach ognio- wych. Puszcza to też zaplecze dla gospodarki lokalnych społeczności w postaci łowiectwa, bartnictwa i budownictwa¹⁴. To obszar walk powstańczych¹⁵, a także schronienie dla uciekinierów i wygnańców¹⁶.

W perspektywie czasoprzestrzennej Puszcza Knyszyńska jawi się jako archiwum procesów kulturowych, którego eksploracja powinna opierać się na rzetelnych badaniach archeologicznych oraz podejściu interdyscyplinarnym. Z uwagi na rozległy obszar puszczy (1050 km²)¹⁷, działalność legalnie działających grup poszukiwawczych stanowi istotne uzupełnienie prowadzonych prac archeologicznych¹⁸.

Obszar poszukiwań Grupy eksploracyjnej Magna Silva ograniczony jest aktualnymi pozwoleniami na poszukiwanie zabytków z lat 2022–2025. Dotychczasowy i obecnie procedowany obszar obejmuje środkowy i wschodni kompleks Parku

1. Obszar poszukiwań Grupy eksploracyjnej Magna Silva w latach 2022–2025
Exploration Area of the Magna Silva Exploration Group in the years 2022–2025

2. Obszar poszukiwań Grupy eksploracyjnej Magna Silva w latach 2022–2025
Exploration Area of the Magna Silva Exploration Group in the years 2022–2025

3. Odnalezione okopy z okresu II wojny światowej. Źródło własne
Trenches from the World War II period. Own source

Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej (na wschód od miejscowości Supraśl, na południe od miasta Sokółka, na północ od miejscowości Gródek) (il. 1, 2).

PODSTAWA PRAWNA

Obecnie obowiązujące przepisy art. 36 ust. 1 pkt 12 Ustawy z dnia 23 lipca 2023 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tj. Dz.U. z 2024 r.), nakładają obowiązek uzyskania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków na poszukiwanie ukrytych lub porzuconych zabytków ruchomych, w tym zabytków archeologicznych, przy użyciu wszelkiego rodzaju urządzeń elektronicznych i technicznych oraz sprzętu do nurkowania. Dodatkowo ustawa wymaga posiadania zgody właściciela nieruchomości. Z uwagi na charakterystykę poszukiwań grupy eksploracyjnej (w obrębie Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej) w większości są to grunty Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe (PGL LP), o łącznej powierzchni 3659 ha. Podstawą do złożenia wniosku oraz wydania pozytywnej decyzji przez nadleśnictwo jest Zarządzenie nr 47 z dnia 13 lipca 2018 r.¹⁹, które określa jednoznacznie sposób uzyskania pozwolenia na terenie PGL LP przez zainteresowanych. Najmniej liczne są pozwolenia od właścicieli prywatnych, obejmujące pola i łąki, o łącznej powierzchni 11 ha. Oprócz przepisów nadrzędnych istnieją też przepisy obowiązujące wszystkich, nie tylko uczestników poszukiwań²⁰.

SPOSÓB PROWADZENIA POSZUKIWAŃ

Proces przygotowań, poszukiwań w terenie i dokumentacji znalezisk zawiera elementy badań archeologicznych, ponieważ obejmuje typowe etapy tej działalności. W ramach przygotowywanych wniosków na wydanie pozwoleń na poszukiwanie zabytków wypracowano program poszukiwań, który został zainspirowany programami badań archeologicznych. Najważniejszymi czynnościami są (w kolejności):

I. PRZYGOTOWANIE MERYTORYCZNE I LOGISTYCZNE (ANALIZA ŹRÓDEŁ, KWERENDY)

Głównymi źródłami są: dokumentacja²¹ obejmująca działania wojenne I i II wojny światowej, historia mówiona lub zasłyszana od świadków i ich potomków²², ogólnodostępne archiwa²³ i analizy geoprzestrzenne z wykorzystaniem skanowania laserowego terenu – LIDAR (il. 3) oraz wykorzystanie uczenia maszynowego (*machine learning*) do połączenia *Airborne Laser Scanning* (ALS) z materiałami kartograficznymi. To wielopoziomowe podejście (od opisów/relacji do zaawansowanych narzędzi informatycznych) umożliwia określenie potencjalnych miejsc pod poszukiwania oraz identyfikację mikrorzeźby terenu, tworząc rekonstrukcję dawnego krajobrazu i zmian użytkowania gruntu.

Nieodłącznym elementem w analizie terenu jest wyłączenie obszaru stanowisk archeologicznych, cmentarzysk i innych obiektów historycznych mających cechy zabytków nieruchomych, w tym często niewidocznych w terenie, np.

obozowiska z epoki brązu. Na podstawie przeprowadzonych kwerend jest przygotowywana mapa obszarów do poszukiwań, która następnie po analizie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków (WUOZ) w toku wydawania pozwolenia, w swojej finalnej formie jest udostępniana uczestnikom poszukiwań. Każdy z poszukiwaczy grupy ruszający w teren jest wyposażony w mobilną mapę dozwolonych terenów. Dodatkowo na bieżąco mapa jest aktualizowana o znaleziska oraz wyłączenia terenu z poszukiwań, tj. odnalezienie trzech zabytków w promieniu 50 m, czy odnalezienie materiały wybuchowe i inne. Przed przystąpieniem do poszukiwań o ich rozpoczęciu jest informowany właściciel terenu oraz WUOZ.

II. POSZUKIWANIA W TERENIE

Poszukiwania porzuconych zabytków i innych przedmiotów są prowadzone punktowo w miejscu pojawienia się sygnału z użyciem detektora metali. Po stwierdzeniu sygnału osoba poszukująca przystępuje do wykonania wykopu za pomocą saperki/małego szpadla. Poszczególne warstwy wykopu są zdejmowane cienkimi warstwami (kilku centymetrów), aż do napotkania poszukiwanego przedmiotu (nie głębiej niż 30–35 cm). W weryfikacji odkrytych przedmiotów uczestniczy za każdym razem archeolog z Muzeum Podlaskiego w Białymstoku (na podstawie zapisów umowy trójstronnej) oraz specjaliści z zakresu historii wojskowości z Muzeum Wojska w Białymstoku.

Po odkryciu przedmiotu noszącego znamiona zabytku wykonuje się wstępną dokumentację fotograficzną w odkrytym wykopie, z użyciem miarki (w skali centymetrowej), co pozwala określić głębokość, na jakiej zabytek został odsłonięty. Dalej dokonuje się podjęcia przedmiotu, po czym następuje:

- a) wstępne oczyszczenie nienaruszające struktury przedmiotu;
- b) identyfikacja przedmiotu;
- c) wykonanie dokumentacji fotograficznej przedmiotu wraz z miarką lub inną skalą odzwierciedlającą wielkość przedmiotu;
- d) odczytanie współrzędnych geodezyjnych miejsca odnalezienia przedmiotu oraz zapisanie ich na urządzeniu mobilnym lub odbiorniku GPS;
- e) umieszczenie przedmiotu w torebce strunowej wraz z metryczką zawierającą: kolejny numer porządkowy znaleziska, opis znaleziska, datę;
- f) umieszczenie zapakowanego i opisanego przedmiotu w miejsce chroniące je przed dalszym uszkodzeniem.

Na końcu wykop zostaje zasypyany w odwrotnej kolejności niż przy podjęciu znaleziska.

III. SPOSÓB INWENTARYZACJI ZABYTEKÓW PO POSZUKIWANIACH W TERENIE

Po zebraniu od wszystkich uczestników przedmiotów zapakowanych w torebki strunowe z metryczkami terenowymi oraz skompletowaniu współrzędnych GPS do jednej bazy danych, w miarę potrzeby prowadzone jest dodatkowe czyszczenie za pomocą pędzla o miękkim włosiu oraz przepakowanie do nowych

torebek strunowych. Do każdego przedmiotu wykonywana jest nowa metryczka (terenowa jest usuwana), na której zawarte są następujące dane:

- numer inwentarzowy,
- nazwa miejscowości, gmina, województwo,
- identyfikacja przedmiotu,
- lokalizacja przedmiotu wyrażona we współrzędnych geodezyjnych.

Opisane i spakowane przedmioty zostaną do czasu przekazania do WUOZ w pudełkach kartonowych zbiorczych, chroniących je przed uszkodzeniem.

IV. DOKUMENTACJA, SPRAWOZDANIA

Ostatecznym etapem jest wykonanie oraz przekazanie do WUOZ sprawozdań częściowych oraz końcowych, których celem jest podsumowanie danego okresu poszukiwań według otrzymanych pozwoleń. Dokumentacja zawiera zdjęcia znalezisk w terenie, plan z lokalizacją zabytków, na którym zaznaczone są granice poszukiwań oraz wszystkie pozyskane w trakcie prac znaleziska z numerami inwentarzowymi. Do przedmiotów o wartości historycznej tworzony jest inwentarz zabytków (w formie tabelarycznej) zawierający takie dane jak: numer inwentarza, identyfikacja przedmiotu, data znaleziska, chronologia, wymiary, surowiec, z jakiego został wykonany przedmiot, i lokalizacja wyrażona we współrzędnych geodezyjnych.

ODKRYCIA

W wyniku poszukiwań za pomocą detektorów metali w latach 2023–2025 Grupa eksploracyjna Magna Silva przekazała do WUOZ łącznie ponad sto znalezisk (tab. 1).

Tabela 1. Sumaryczne zestawienie wybranych przedmiotów przekazanych do WUOZ przez Grupę eksploracyjną Magna Silva

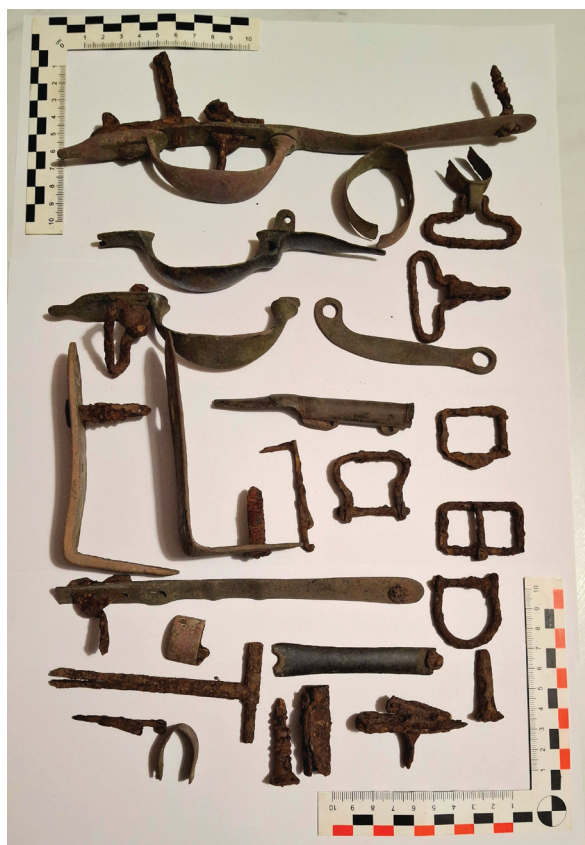
Summary inventory of selected items handed over to the WUOZ by the Exploration group Magna Silva

Lp.	Nazwa przedmiotu	Liczba sztuk
1	Monety [il. 4]	73
2	Części muszkietów, depozyt [il. 5]	25
3	Kule ołowiane [il. 6]	18
4	Srebrne ozdoby średniowieczne [il. 7]	18
5	Gwoździe	12
6	Groty [il. 8]	9
7	Siekiery/topory [il. 9]	7

Lp.	Nazwa przedmiotu	Liczba sztuk
8	Krzesiwa	6
9	Ostrogi [il. 10]	5
10	Pociski typu MINE	5
11	Krzyże z stopów miedzi, enkolpion [il. 11]	3
12	Klamry, klamerki	2
13	Forma do odlewania kul	1
14	Jelec szabli	1
15	Kurek od broni czarnoprochowej, część prochownicy	1
16	Medal „Za ofiarną pracę w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej 1941-1945”	1
17	Nieśmiertelnik	1
18	Okucie broni – ozdoba	1
19	Okucie drewnianego szpadla	1
20	Papierośnica [il. 12]	1
21	Element oprzyrządowania szabli	1
22	Trzewik pochwy miecza	1
23	Wędzidło końskie [il. 13]	1
24	Zapinka – fibula [il. 14]	1

4. Skarb 69 monet, w tym jednej złotej, odkryty w trakcie prac archeologicznych Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.
Fot. M. Dąbrowski
Treasure of 69 coins, including one gold coin, discovered during archaeological works of the Podlaskie Museum in Białystok.
Photo by M. Dąbrowski

5. Elementy broni czarnoprochowej z XIX w., depozyt. Produkcja angielska lub francuska. Fot. M. Dąbrowski
Elements of a 19th-century black-powder firearm, deposit. English or French production. Photo by M. Dąbrowski

6. Kule ołowiane do broni czarnoprochowej. Fot. M. Kurzawa
Lead bullets for a black-powder firearm. Photo by M. Kurzawa

7. Srebrne ozdoby średniowieczne,
odkryte w trakcie prac
archeologicznych Muzeum
Podlaskiego w Białymstoku.

Fot. M. Dąbrowski

**Medieval silver ornaments, during
archaeological works of the Podlasie
Museum in Białystok. Photo by
M. Dąbrowski**

8. Grot, średniowiecze.

Fot. M. Kurzawa

**Arrowhead, Middle Ages.
Photo by M. Kurzawa**

9. Topór średniowieczny.
Fot. M. Dąbrowski
Medieval axe.
Photo by M. Dąbrowski

10. Ostroga żelazna z gwiazdką.
Fot. M. Dąbrowski
Iron spur with a star.
Photo by M. Dąbrowski

11. Enkolpion – relikwiarz noszony
na piersiach przez chrześcijan.
Datowanie – XIII w.
Fot. WUOZ w Białymstoku
**Enkolpion – a reliquary worn
on the chest by Christians.**
Dated to the 13th century.
Photo by the WUOZ in Białystok

12. Papierošnica „sztuka okopowa”
z inskrypcją „Аркадий Доминич
Тесницкие лагеря 1943”.

Fot. M. Kurzawa

Cigarette case, 'trench art', with the
inscription 'Аркадий Доминич
Тесницкие лагеря 1943'.

Photo by M. Kurzawa

13. Element uprzęży końskiej
wykonanej z brązu, wstępnie
datowany od okresu wpływów
rzymskich do końca okresu wędrówek
ludu. Fot. M. Dąbrowski

Bronze horse harness fitting,
preliminarily dated from the Roman
influence period to the end of the
Migration Period.

Photo by M. Dąbrowski

14. Zapinka, fibula. Datowanie – okres wpływów rzymskich. Fot. M. Kurzawa
Brooch, fibula. Dated to the period of Roman influences. Photo by M. Kurzawa

DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWA I MEDIALNA

Poszukiwania w terenie to jeden z elementów działalności grupy. Każdy dotychczas odkryty przedmiot był przyczynkiem do zwiększenia wiedzy jej uczestników. Edukacyjną częścią działalności była organizacja spotkań i wykładów z naukowcami m.in. z Muzeum Podlaskiego w Białymstoku oraz Muzeum Wojska w Białymstoku, z których relacje zostały zamieszczone na stronie internetowej grupy²⁴. Upowszechnianie dokonanych odkryć realizowano poprzez uczestnictwo w konferencjach naukowych²⁵, a także wywiady w mediach i czasopiśmie. Oprócz wymienionych spotkań mieliśmy możliwość zaprezentować nasze dokonania w trakcie „II Podlaskiej Konferencji Archeologicznej” organizowanej przez Muzeum Podlaskie w Białymstoku oraz podczas konferencji „Ochrona Zabytków Województwa Podlaskiego – Problemy, metody, wyzwania” organizowanej przez WUOZ.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Prowadzenie poszukiwań z wykorzystaniem detektorów metali nie jest zjawiskiem nowym. Współcześnie stanowi formę zarówno rekreacji, jak i świadomej aktywności obywatelskiej, realizowanej w ramach przepisów Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w połączeniu z innymi regulacjami prawnymi dotyczącymi użytkowania i ochrony gruntu. Dotychczasowe działania członków stowarzyszenia wykazały, że Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej, niegdyś uznawany za białą plamę na archeologicznej mapie regionu, kryje wciąż liczne zabytki o dużej wartości historycznej (tab. 1).

Współpraca Stowarzyszenia i Grupy Magna Silva z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w Białymstoku oraz Muzeum Podlaskim w Białymstoku pokazuje, że działania lokalnej społeczności mogą w istotny sposób przyczyniać się do odkrywania i ochrony dziedzictwa kulturowego. Pasja związana z poszukiwaniem zabytków staje się w tym kontekście narzędziem budowy lokalnej tożsamości historycznej. Dzięki niej mieszkańcy nie tylko poznają przeszłość swojego regionu, ale także aktywnie uczestniczą w jej dokumentowaniu i ochronie, co może wzmacniać poczucie wspólnoty i odpowiedzialności za dziedzictwo kulturowe.

Jednocześnie doświadczenia stowarzyszenia wskazują na znaczenie zrównoważonego podejścia do poszukiwań: świadomość prawna i współpraca z instytucjami naukowymi pozwalają na maksymalizację wartości poznawczej znalezisk przy jednoczesnym minimalizowaniu ryzyka ich utraty lub zniszczenia. Takie praktyki mogą stanowić model dla innych regionów, pokazując, że rekreacja i nauka mogą iść w parze, a lokalna inicjatywa – jeśli jest odpowiedzialnie prowadzona – staje się realnym wsparciem dla ochrony dziedzictwa narodowego.

PODZIĘKOWANIA

Serdeczne podziękowania dla pracowników Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków – Ewy Marek, Agnieszki Witek, Jerzego Maciejczuka, pracownika Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, Huberta Lepionki oraz Dominiki Wybult i Weroniki Szypul, za pomoc w prowadzeniu działań terenowych przy zabytkach archeologicznych oraz identyfikacji odnalezionych przedmiotów; dla pani dyrektor Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej Joanny Kurzawy oraz Piotra Piotrowskiego za cenne informacje dotyczące działalności stowarzyszenia.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Bargański A., Drecki I., Kucharski J., Neugass H., Niecikowski K., Zieliński M., Pluciński T., *Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919–1939*, <http://www.mapywig.org/>.

Mapster, Projekt MAPSTER, Mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej, <http://igrek.amzp.pl/>.

Opracowania

2. Podlaska Konferencja Archeologiczna 24–25/04/2025. Wyniki badań archeologicznych obszaru województwa podlaskiego i terenów sąsiednich w latach 2023–2024. *Abstrakty*, red. H. Lepionka, K. Piasecka, A. Piasecki, Białystok 2025, https://muzeumpodlaskie.pl/wp-content/uploads/2025/06/PKA-2025_ksiega-abstraktow.pdf.
- Bujnowski W., *Monografia powiatu sokólskiego*, Warszawa 2009.
- Dąbrowski J., *Epoka brązu w północno-wschodniej Polsce*, Białystok 1997.
- Gołombiowski A., *Puszcza Knyszyńska. Obszar gospodarowania siedmiu nadleśnictw RDLP w Białymstoku*, Supraśl 2008.
- Górnik A., Poskrobko B., *Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej w systemie ochrony przyrody i edukacji leśnej*, Białystok 2008.
- Herbst S., *Gródek nad Supraślą, „Światowit”* 1962, nr 24.
- Jaskanis J., *Nowy import rzymski na Podlasiu, „Rocznik Białostocki”* 1961, t. 2.
- Kozieł M., *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych mogiły powstańczej z 1831 roku w Kopnej Górze, gm. Supraśl, pow. Białystok, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”* 2011, t. 7–8.
- Lepionka H., *Powstanie Styczniowe w Puszczy Knyszyńskiej w świetle wybranych badań poszukiwawczo-archeologicznych*, [w:] *Opór 1863. Podlasie w Powstaniu Styczniowym*, red. K. Kossakowski, Białystok 2023.
- Maroszek J., *Monografia miasta i gminy Supraśl*, Supraśl 2013.
- Michalski M., *„Poszukiwacze skarbów” w kontekście dziedzictwa archeologicznego*, Poznań 2024.
- Misiuk R., *Kształtowanie się osadnictwa leśnego na terenie Puszczy Knyszyńskiej – uwarunkowania historyczne i prawne, „Architecturae et Artibus”* 2012, t. 14, nr 4.
- Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej, *Statut Stowarzyszenia Przyjaciół Puszczy Knyszyńskiej „Wielki Las”*, Supraśl 2008.
- Powstanie 1863. Podlaskie epizody*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Supraśl 2014.
- Śalaciński S., Zalewski M., *Najstarsze ślady osadnictwa w Puszczy Knyszyńskiej*, [w:] *Puszcza Knyszyńska. Monografia przyrodnicza*, red. A. Czerwiński, Supraśl 1995.
- Starkel L., *Paleogeografia holocenu*, Warszawa 1977.
- Sychowicz K., Markiewicz M., Muczyński A., *Województwo białostockie w latach II wojny światowej. Wybór źródeł*, Warszawa 2007.
- Tarasewicz W., *Monografia Ziemi Gródeckiej*, Gródek 2021.
- Wiśniewski J., *Osadnictwo wschodniej białostocyzny, „Acta Baltico-Slavica”* 1977, t. 11.
- Zalewski M., *Archeologia. Najdawniejsze dzieje Puszczy Knyszyńskiej*, Warszawa–Białystok 2007.
- Zalewski M., *Sprawozdanie z wykonania odwiertów sondażowych na terenie „arboretum” Kopna Góra, w Sokołdzie, woj. podlaskie*, Białystok 2009.
- Załęski W., 1863. *Opowieści z Puszczy Knyszyńskiej*, Białystok–Supraśl 1933.

Zieliński T., *Moreny czołowe Polski północno-wschodniej – osady i warunki sedymentacji*, Katowice 1992.

Netografia

- Bułakowski P., *Warmińsko-mazurskie: Niezwykłe odkrycie we wsi Wrzesina*, wydarzenia.interia.pl, <https://wydarzenia.interia.pl/warmińsko-mazurskie/news-warminsko-mazurskie-niezwykłe-odkrycie-we-wsi-wrzesina,nId,2596789>.
- Elckie odkrycie „Jaćwieży” może zostać Skarbem Roku 2020, *Gazeta Olsztyńska*, <https://gazetaolsztynska.pl/elk/682682,Elckie-odkrycie-Jacwiezy-moze-zostac-Skarbem-Roku-2020.html> [dostęp: 29.08.2025].
- Jezierski K., *Badania powierzchniowe ciągle w toku!*, Terra Desolata, <https://terradesolata.pl/aktualnosci/prapuszczka-badania-powierzchniowe-ciagle-w-toku/>.
- Korzeniewski K., *Magna silva – grupa eksploracyjna przy stowarzyszeniu Przyjaciół Puszczy Knyszyńskiej „Wielki Las”*, https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0CWbFMcNEKEtT9xmNERHeqFjGNtrhqqBVmt5uLHZmrmvQcEprycfpbq6EZUmMKMl&id=61561215281501.
- Łaziuk K., *Bitwa pod Sokółką*, https://suprasl.bialystok.lasy.gov.pl/odkrywanie-historii/-/asset_publisher/dl7q/content/bitwa-pod-sokolka.
- Murawski I., *Archeolodzy i poszukiwacze, okiem archeologa*, <https://poszukiwacze.org/archeolodzy-i-poszukiwacze-okiem-archeologa/>.
- Przebudzenie zabytków II*, <https://www.gov.pl/web/wuoz-bialystok/przebudzenie-za-bytkow-ii2>.

PRZYPISY

- ¹ J. Jaskanis, *Nowy import rzymski na Podlasiu*, „Rocznik Białostocki” 1961, t. 2, s. 393–399; S. Sałaciński, M. Zalewski, *Najstarsze ślady osadnictwa w Puszczy Knyszyńskiej*, [w:] *Puszcza Knyszyńska. Monografia przyrodnicza*, red. A. Czerwiński, Supraśl 1995, s. 335–348; J. Dąbrowski, *Epoka brązu w północno-wschodniej Polsce*, Białystok 1997.
- ² M. Michalski, „Poszukiwacze skarbów” w kontekście dziedzictwa archeologicznego, Poznań 2024.
- ³ Elckie odkrycie „Jaćwieży” może zostać Skarbem Roku 2020, *Gazeta Olsztyńska*, <https://gazetaolsztynska.pl/elk/682682,Elckie-odkrycie-Jacwiezy-moze-zostac-Skarbem-Roku-2020.html> [dostęp: 29.08.2025].
- ⁴ P. Bułakowski, *Warmińsko-mazurskie: Niezwykłe odkrycie we wsi Wrzesina*, wydarzenia.interia.pl, <https://wydarzenia.interia.pl/warmińsko-mazurskie/news-warminsko-mazurskie-niezwykłe-odkrycie-we-wsi-wrzesina,nId,2596789> [dostęp: 29.08.2025].
- ⁵ K. Jezierski, *Badania powierzchniowe ciągle w toku!*, Terra Desolata, <https://terradesolata.pl/aktualnosci/prapuszczka-badania-powierzchniowe-ciagle-w-toku/> [dostęp: 29.08.2025].
- ⁶ Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej, *Statut Stowarzyszenia Przyjaciół Puszczy Knyszyńskiej „Wielki Las”*, Supraśl 2008.
- ⁷ M. Zalewski, *Sprawozdanie z wykonania odwiertów sondażowych na terenie „arboretum” Kopna Góra, w Sokółdzie, woj. podlaskie*, Białystok 2009; M. Kozieł, *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych mogiły powstańczej z 1831 roku w Kopnej Górze, gm. Supraśl, pow. Białystok*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne” 2011, t. 7–8, s. 213–218; *Powstanie 1863 r. Podlaskie epizody*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Supraśl 2014; K. Łaziuk, *Bitwa pod Sokółką*, https://suprasl.bialystok.lasy.gov.pl/odkrywanie-historii/-/asset_publisher/dl7q/content/bitwa-pod-sokolka [dostęp: 29.08.2025].
- ⁸ A. Górnik, B. Poskrobko, *Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej w systemie ochrony przyrody i edukacji leśnej*, Białystok 2008.
- ⁹ L. Starkel, *Paleogeografia holocenu*, Warszawa 1977.

- ¹⁰ T. Zieliński, *Moreny czołowe Polski północno-wschodniej – osady i warunki sedymentacji*, Katowice 1992.
- ¹¹ S. Herbst, *Gródek nad Supraślą, „Światowit”* 1962, nr 24, s. 669–675.
- ¹² R. Misiuk, *Kształtowanie się osadnictwa leśnego na terenie Puszczy Knyszyńskiej - uwarunkowania historyczne i prawne, „Architecturae et Atributus”* 2012, t. 14, nr 4, s. 13–29.
- ¹³ J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej białostockizny, „Acta Baltico-Slavica”* 1977, t. 11, s. 7–78.
- ¹⁴ S. Sałaciński, M. Zalewski, *Najstarsze ślady...*, s. 335–348; M. Zalewski, *Archeologia. Najdawniejsze dzieje Puszczy Knyszyńskiej*, Warszawa-Białystok 2007.
- ¹⁵ H. Lepionka, *Powstanie Styczniowe w Puszczy Knyszyńskiej w świetle wybranych badań poszukiwawczo-archeologicznych*, [w:] *Opór 1863. Podlasie w Powstaniu Styczniowym*, red. K. Kossakowski, Białystok 2023, s. 23–32.
- ¹⁶ *Powstanie 1863 r. ...*
- ¹⁷ A. Golembiowski, *Puszcza Knyszyńska. Obszar gospodarowania siedmiu nadleśnictw RDLP w Białymstoku*, Supraśl 2008.
- ¹⁸ I. Murawski, *Archeolodzy i poszukiwacze, okiem archeologa*, <https://poszukiwacze.org/archeolodzy-i-poszukiwacze-okiem-archeologa/> [dostęp: 24.08.2025].
- ¹⁹ Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, *Biuletyn Informacyjny Lasów Państwowych*, „Biuletyn Informacyjny Lasów Państwowych” 10 września 2018, nr 8–9 (308–309), s. 17–18.
- ²⁰ Są to między innymi: Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (tj. Dz.U. z 2024 r. poz. 576, z 2025 r. poz. 637), Ustawa o lasach z dnia 28 września 1991 r. (tj. Dz.U. z 2025 r. poz. 567), Ustawa o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r. (tj. Dz.U. z 2024 r. poz. 1478, 1940, z 2025 r. poz. 884), Ustawa o ochronie zwierząt z dnia 21 sierpnia 1997 r. (tj. Dz.U. z 2023 r. poz. 1580) czy Ustawa o broni i amunicji z dnia 21 maja 1999 r. (tj. Dz.U. z 2024 r. poz. 485).
- ²¹ K. Sychowicz, M. Markiewicz, A. Muczyński, *Województwo białostockie w latach II wojny światowej. Wybór źródeł*, Warszawa 2007; W. Bujnowski, *Monografia powiatu sokólskiego*, Warszawa 2009; J. Maroszek, *Monografia miasta i gminy Supraśl*, Supraśl 2013; W. Tarasewicz, *Monografia Ziemi Gródeckiej*, Gródek 2021; A. Bargański, I. Drecki, J. Kucharski, H. Neugass, K. Niecikowski, M. Zieliński, T. Pluciński, *Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919–1939*, <http://www.mapywig.org/> [dostęp: 29.08.2025]; Mapster, *Projekt MAPSTER*, Mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej, <http://igrek.amzp.pl/> [dostęp: 29.08.2025].
- ²² W. Załęski, 1863. *Opowieści z Puszczy Knyszyńskiej*, Białystok-Supraśl 1933.
- ²³ Narodowe Archiwum Cyfrowe, *Szukaj w Archiwach*, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl> [dostęp: 29.08.2025].
- ²⁴ K. Korzeniewski, *Magna silva – grupa eksploracyjna przy stowarzyszeniu Przyjaciół Puszczy Knyszyńskiej „Wielki Las”*, <https://www.facebook.com/search/top?q=magna%20silva%20-%20grupa%20eksploracyjna%20przy%20stowarzyszeniu...> [dostęp: 30.08.2025].
- ²⁵ 2. Podlaska Konferencja Archeologiczna 24–25/04/2025. Wyniki badań archeologicznych obszaru województwa podlaskiego i terenów sąsiednich w latach 2023–2024. *Abstrakty*, red. H. Lepionka, K. Piasecka, A. Piasecki, Białystok 2025; WUOZ, *Przebudzenie zabytków II*, <https://www.gov.pl/web/wuoz-bialystok/przebudzenie-zabytkow-ii> [dostęp: 29.08.2025].

ACTIVITIES OF THE MAGNA SILVA EXPLORATION GROUP IN THE KNYSZYŃSKA FOREST IN 2023–2025

The Knyszyn Forest constitutes a cultural area whose beginnings reach back to prehistory, achieving its greatest dynamics in the historical period. The heritage of centuries, preserved in the vast forests, long remained beyond the reach of traditional archaeological research. This situation changed with the spread of metal detectors in the final decades of the 20th century and the beginning of the 21st century. A sign of the growing professionalization of people interested in searching for historical artifacts is the mass formation of associations and community foundations. One such group is the exploratory group Magna Silva, operating

within the Association of Friends of the Knyszyn Forest Wielki Las. The group, using metal detectors, conducts searches in accordance with applicable legal regulations and subsequently transfers the recovered artifacts to the Provincial Heritage Monuments Protection Office. Among the discoveries made so far are numerous artifacts from the medieval and modern periods, including elements of weaponry, ornaments, and even treasures. The aim of this article is to present the group's activities in the years 2023–2025, with particular attention to the educational significance of the initiative and its exemplary functioning within the existing legal framework for heritage protection.

JOANNA PIETRUCZUK

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku

MICHAŁ LASZCZKOWSKI

Fundacja Dziedzictwa Kulturowego

Sprawozdanie ze spotkania dotyczącego wpisania dziedzictwa tatarskiego na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO

W dniu 10 lipca 2025 r. w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Białymstoku odbyło się spotkanie poświęcone perspektywie wpisania dziedzictwa tatarskiego w Polsce na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO¹. W centrum uwagi znalazły się dwa meczety i cztery mużulmańskie cmentarze (mizary) w Bohonikach, Kruszynianach, Studziance i Lebiechowie, stanowiące świadectwo wielowiekowej obecności Tatarów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej².

Podczas spotkania szczegółowo omówiono kwestie techniczne związane z procedurą wpisu na listę UNESCO, stan badań nad tatarskimi meczetami i mizarami, a także ustalono plan rozszerzenia zasięgu pomnika historii. Zwrócono uwagę na priorytetowe potrzeby związane z ich utrzymaniem i konserwacją. Podkreślono, że proces ten ma wyjątkowy charakter, gdyż dotyczy nie tylko ochrony zabytków materialnych, lecz także uhonorowania unikalnej wspólnoty etniczno-wyznaniowej, która od stuleci współtworzy historię i kulturę Polski. Realizacja tego zadania wymaga szerokiej współpracy władz samorządowych, instytucji państwowych, ekspertów oraz społeczności tatarskiej.

Prezes ICOMOS – Bogusław Szmygin – przedstawił procedurę wpisu oraz jej złożoność. Podkreślił także, że każdy etap przygotowań wymaga najwyższej staranności. Niezbędne jest stworzenie spójnej narracji o tatarskim dziedzictwie, która w pełni ukaże jego wartość uniwersalną i przekona komisję UNESCO do podjęcia pozytywnej decyzji. Podlaski wojewódzki konserwator zabytków Adam Musiuk wskazał, że ochrona tego dziedzictwa nie kończy się na uzyskaniu wpisu – jest to dopiero początek procesu, którego celem jest trwałe zabezpieczenie i popularyzacja dorobku polskich Tatarów. Natomiast Andrzej Drozd szczegółowo przedstawił stan badań nad tatarskim dziedzictwem kulturowym w Europie Środkowo-Wschodniej.

Szczególne miejsce w dyskusji zajęły dwa zespoły zabytkowe – w Bohonikach i Kruszynianach. Zespoły te stanowią wyjątkowe w skali kraju materialne

źródło wiedzy o historii i kulturze Tatarów polskich. Są one dowodem wielowiekowej obecności społeczności muzułmańskiej na ziemiach Rzeczypospolitej oraz przykładem religijnej tolerancji i współistnienia różnych kultur w granicach dawnego państwa polsko-litewskiego. Architektura podlaskich meczetów różni się od typowych budowli muzułmańskich spotykanych w krajach arabskich. Ich forma nawiązuje do lokalnych tradycji budownictwa drewnianego – kościołów, cerkwi i synagog – ponieważ wznosili je miejscowi rzemieślnicy nieznający wzorców wschodnich. Orientalny charakter nadają im jedynie cebulaste, spłaszczone hełmy wieżyczek, zwieńczone półksiężycem, które pełnią funkcję minaretów.

Tatarzy osiedlający się w granicach Rzeczypospolitej Obojga Narodów początkowo zamieszkiwali głównie tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego, w okolicach m.in. Wilna, Trok, Grodna i Kowna. Na szerszą skalę ludność ta pojawiła się w okresie rządów Witolda jako jeńcy wojenni, a także uchodźcy polityczni. Od XVII w. zaczęli przenosić się również do Korony, przede wszystkim do województwa podlaskiego. Byli to potomkowie chanów, kniaziów, jak też ludność wywodząca się z niższych warstw społecznych. Tatarzy uzyskali w Rzeczypospolitej wolności szlacheckie z wyjątkiem praw politycznych, otrzymywali też majątki ziemskie z obowiązkiem pełnienia służby wojskowej. Część z nich przyjęła spolszczone nazwiska i elementy szlacheckiego stylu życia, zachowując jednocześnie własną tożsamość religijną i kulturową.

Bohoniki i Kruszyniany są do dziś zachowanymi historycznymi ośrodkami osadnictwa tatarskiego na terenie współczesnej Polski, w których przetrwały zażytkowe meczety i mizary. W okresie przedrozbiorowym miejscowości te należały do Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie już od końca XIV w. rozwijało się osadnictwo tatarskie o charakterze wojskowym – Tatarzy otrzymywali ziemię w zamian za służbę wojskową.

Na terenach Bohonik i Kruszynian Tatarzy osiedlili się po buncie Lipków (1667-1672). Król Jan III Sobieski nadał im te ziemie w ramach rekompensaty za niewypłacony żołd. W 1679 r. rotmistrzowie Bohdan Kieński i Giza Sielecki otrzymali wieś Bohoniki, natomiast pułkownik Samuel Murza Krzeczowski wraz ze swym oddziałem został uposażony m.in. w Kruszyniany.

Bohoniki i Kruszyniany mają szczególne znaczenie nie tylko w skali regionu, lecz także całego kraju. To miejsca święte dla polskich Tatarów, będące celem pielgrzymek i najważniejszych uroczystości religijnych. Wartość ich dziedzictwa polega na tym, że stanowią nie tylko świadectwo historii islamu w Polsce, lecz także dowód na bogactwo kulturowe i tradycję tolerancji religijnej dawnej Rzeczypospolitej.

Podsumowując spotkanie, uczestnicy zgodzili się, że proces wpisania dziedzictwa tatarskiego na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jest nie tylko zadaniem o ogromnym znaczeniu dla ochrony zabytków, ale także historycznym momentem dla regionu Podlasia i całej Polski.

Na koniec spotkania ustalono, że koordynatorem przedsięwzięcia będzie Fundacja Dziedzictwa Kulturowego, która od niemalże 10 lat prowadzi prace badawcze i konserwatorskie na wszystkich cmentarzach tatarskich w Polsce i która otrzymała pełnomocnictwa od właścicieli. Zadaniem fundacji w osobie dr. Michała Laszczkowskiego będzie przeprowadzenie działań zmierzających do rozszerzenia wpisu o pomnik historii i złożenia wniosku na Światową Listę Zabytków UNESCO.

1. Katarzyna Pałubska, Bronisław Talkowski, Arkadiusz Bojczuk, spotkanie w sprawie wpisania dziedzictwa tatarskiego w Polsce na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Fot. J. Pietruczuk
Katarzyna Pałubska, Bronisław Talkowski, Arkadiusz Bojczuk, meeting on the inscription of Tatar heritage in Poland on the UNESCO World Heritage List. Photo by J. Pietruczuk

2. Siedzą od lewej: Adam Musiuk, Michał Laszczkowski, spotkanie w sprawie wpisania dziedzictwa tatarskiego w Polsce na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Fot. J. Pietruczuk
Seated from left: Adam Musiuk, Michał Laszczkowski, meeting on the inscription of Tatar heritage in Poland on the UNESCO World Heritage List. Photo by J. Pietruczuk

3. Siedzą od lewej: Andrzej Drozd, Artur Konopacki, Tomasz Miśkiewicz, spotkanie w sprawie wpisania dziedzictwa tatarskiego w Polsce na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Fot. J. Pietruczuk
Seated from left: Andrzej Drozd, Artur Konopacki, Tomasz Miśkiewicz, meeting on the inscription of Tatar heritage in Poland on the UNESCO World Heritage List. Photo by J. Pietruczuk

4. Tomasz Miśkiewicz, spotkanie w sprawie wpisania dziedzictwa tatarskiego w Polsce na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Fot. J. Pietruczuk
Tomasz Miśkiewicz, meeting on the inscription of Tatar heritage in Poland on the UNESCO World Heritage List. Photo by J. Pietruczuk

5. Maciej Szczęsłowicz, spotkanie w sprawie wpisania dziedzictwa tatarskiego w Polsce na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Fot. J. Pietruczuk

Maciej Szczęsłowicz, meeting on the inscription of Tatar heritage in Poland on the UNESCO World Heritage List. Photo by J. Pietruczuk

6. Bogusław Szmygin, spotkanie w sprawie wpisania dziedzictwa tatarskiego w Polsce na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Bogusław Szmygin, meeting on the inscription of Tatar heritage in Poland on the UNESCO World Heritage List. Photo by J. Pietruczuk

7. Róża Chazbijewicz, Arkadiusz Bojczuk, Dariusz Kopciowski, spotkanie w sprawie wpisania dziedzictwa tatarskiego w Polsce na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Fot. J. Pietruczuk
Róża Chazbijewicz, Arkadiusz Bojczuk, Dariusz Kopciowski, meeting on the inscription of Tatar heritage in Poland on the UNESCO World Heritage List. Photo by J. Pietruczuk

8. Artur Konopacki, Tomasz Miśkiewicz, Aleksandra Chrzanowska, spotkanie w sprawie wpisania dziedzictwa tatarskiego w Polsce na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Fot. J. Pietruczuk
Artur Konopacki, Tomasz Miśkiewicz, Aleksandra Chrzanowska, meeting on the inscription of Tatar heritage in Poland on the UNESCO World Heritage List. Photo by J. Pietruczuk

PRZYPISY

- ¹ W obradach uczestniczyli przedstawiciele Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego (Aleksandra Chrzanowska – naczelniczka Wydziału Strategii i Międzynarodowej Ochrony Zabytków, oraz Joanna Matyjasiak – radca ds. międzynarodowej ochrony dziedzictwa materialnego), Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków i Miejsc Historycznych (ICOMOS – prof. dr hab. Bogusław Szmygin i dr Katarzyna Pałubska), mufti Rzeczypospolitej Polskiej Tomasz Miśkiewicz, przewodniczący Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego Związku Religijnego w RP, Maciej Szczęsnowicz – przewodniczący Muzułmańskiej Gminy Wyznaniowej w Bohonikach, Bronisław Talkowski – przewodniczący Muzułmańskiej Gminy Wyznaniowej w Kruszyńnianach, przedstawicielka społeczności tatarskiej Róża Chazbijewicz – prezeska Fundacji Tatarskie Towarzystwo Kulturalne, a także historycy i badacze dziedzictwa tatarskiego (dr hab. Andrzej Drozd, dr Artur Konopacki, dr Michał Laszczkowski). Organizatorem spotkania był Adam Musiuk, podlaski wojewódzki konserwator zabytków. Oprócz pracowników Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku (dr. hab. Karola Łopateckiego i mgr Joanny Pietruczuk) na spotkanie przybył lubelski wojewódzki konserwator zabytków dr Dariusz Kopciowski i kierownik delegatury w Białej Podlaskiej Arkadiusz Bojczuk.
- ² Obecnie dwa meczety i mizary w Bohonikach i Kruszyńnianach zostały uznane za Pomniki Historii – rozporządzenie prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 października 2012 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Bohoniki i Kruszyńniany – meczety i mizary”.

JOANNA PIETRUCZUK

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku

Sprawozdanie z działalności Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków za rok 2025

Rok 2025 był dla Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku czasem intensywnej pracy, wypełnionym wydarzeniami o zasięgu zarówno regionalnym, jak i ogólnopolskim. Działania podejmowane przez podlaskiego wojewódzkiego konserwatora zabytków Adama Musiuka obejmowały liczne inicjatywy na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego, współpracy międzyinstytucjonalnej, popularyzacji wiedzy konserwatorskiej i rozwijania dialogu społecznego wokół zabytków.

Tegoroczne sprawozdanie z działalności Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków rozpoczynamy od ważnej wiadomości. Z przyjemnością informujemy, że decyzją Adama Musiuka Jerzy Urwanowicz został powołany do pełnienia funkcji zastępcy redaktora naczelnego „Biuletynu Konserwatorskiego Województwa Podlaskiego”. Jerzy Urwanowicz to wybitny historyk oraz badacz dziedzictwa kulturowego, wieloletni kierownik specjalizacji i specjalności ochrona i promocja dziedzictwa kulturowego realizowanej na Uniwersytecie w Białymstoku. Jego bogate doświadczenie naukowe i redakcyjne stanowić będzie istotne wsparcie w dalszym rozwoju czasopisma. Wręczając nominację, Adam Musiuk podkreślił: „Nie mam wątpliwości, że wiedza i doświadczenie pana profesora będą ogromnym wsparciem. Jestem przekonany, że biuletyn zyska dzięki temu jeszcze większe znaczenie jako forum wymiany myśli o dziedzictwie kulturowym naszego regionu”.

Nowy rok rozpoczęliśmy od udziału Adama Musiuka w posiedzeniu Rady Ochrony Zabytków, które odbyło się w dniach 16–17 stycznia w Warszawie, z udziałem Hanny Wróblewskiej, minister kultury i dziedzictwa narodowego, oraz Bożeny Żelazowskiej, generalnej konserwator zabytków. Podczas obrad dyskutowano nad kierunkami rozwoju polityki konserwatorskiej, w tym nad finansowaniem prac przy obiektach zabytkowych, zmianami legislacyjnymi i edukacją w zakresie ochrony dziedzictwa. Adam Musiuk, reprezentując województwo podlaskie, zwrócił uwagę na konieczność zwiększenia środków na prace konserwatorskie

1. Adam Musiuk, podlaski wojewódzki konserwator zabytków (po prawej), Jerzy Urwanowicz, pełnomocnik wojewody podlaskiego ds. ochrony i promocji dziedzictwa kulturowego Podlasia (po lewej). Fot. J. Pietruczuk

Adam Musiuk, Podlasie Voivodeship Monument Conservator (on the right), Jerzy Urwanowicz, Plenipotentiary of the Podlasie Voivode for the Protection and Promotion of the Cultural Heritage of Podlasie (on the left). Photo by J. Pietruczuk

oraz potrzebę usprawnienia przepisów prawnych w celu zapewnienia skuteczniejszej ochrony zabytków. Spotkanie stanowiło ważne forum wymiany doświadczeń i wyznaczania priorytetów na kolejne lata.

W lutym podlaski wojewódzki konserwator zabytków uczestniczył w uroczystych obchodach 75-lecia Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku. Wydarzenie to, zorganizowane w siedzibie uczelni – zabytkowym pałacu Branickich – było okazją do podkreślenia roli tego wyjątkowego miejsca w historii Białegostoku oraz jego znaczenia dla rozwoju nauki i ochrony dziedzictwa architektonicznego. Pałac Branickich, będący jednym z najcenniejszych zabytków barokowych w Polsce, od 1950 r. nieprzerwanie pełni funkcję siedziby uczelni medycznej, stanowiąc jednocześnie symbol połączenia tradycji z nowoczesnością.

W marcu odbyło się uroczyste odsłonięcie tablicy upamiętniającej Antoniego Oleksickiego – wybitnego naukowca i wieloletniego wojewódzkiego konserwatora zabytków. Uroczystość zorganizowana na ul. Lipowej w Białymstoku była wyrazem uznania dla dorobku naukowego i zawodowego osoby, która przez dekady kształtowała kierunki ochrony zabytków w regionie. Antoni Oleksicki, autor licznych opracowań i studiów historyczno-urbanistycznych, pozostawił po sobie bogaty dorobek dokumentacyjny, a jego praca stanowi do dziś fundament badań

2. Tablica upamiętniająca Antoniego Oleksickiego. Fot. J. Pietruczuk
Plaque commemorating Antoni Oleksicki. Photo by J. Pietruczuk

nad rozwojem przestrzennym Białegostoku i Podlasia. Podczas wydarzenia Adam Musiuk przypomniał znaczenie jego działalności dla rozwoju konserwatorstwa i edukacji historycznej w regionie.

Pałac Hasbacha w Białymstoku stał się także miejscem wyjątkowej uroczystości – obchodów 30-lecia „Biuletynu Konserwatorskiego Województwa Podlaskiego”. To nie tylko rocznica wydawnictwa, lecz przede wszystkim święto ludzi, którzy przez trzy dekady nieustannie angażowali się w dokumentowanie, badanie i popularyzację wiedzy o podlaskim dziedzictwie kulturowym. W wydarzeniu wzięli udział dotychczasowi wojewódzcy i miejscy konserwatorzy zabytków, autorzy artykułów publikowanych w „Biuletynie Konserwatorskim Województwa Podlaskiego”, przedstawiciele władz samorządowych oraz liczne grono miłośników zabytków, dla których troska o dziedzictwo regionu jest pasją i misją. Podczas uroczystości głos zabrał podlaski wojewódzki konserwator zabytków Adam Musiuk, który w swoim przemówieniu podkreślił szczególną rolę ludzi stojących za biuletynem:

Oto on – „Biuletyn Konserwatorski”. Chciałoby się rzec: bohater dzisiejszego spotkania. Ale tak naprawdę prawdziwymi bohaterami są ludzie, którzy stoją za biuletynem – ich emocje, doświadczenia i życie. To dzięki nim możemy nie tylko zachować pamięć o zabytkach, ale również inspirować kolejne pokolenia do pracy na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego.

Uroczystość była okazją do prezentacji jubileuszowego, trzydziestego numeru biuletynu, który, jak podkreślano, nieprzerwanie od lat stanowi najważniejsze źródło wiedzy o konserwacji zabytków w regionie. Goście wysłuchali refleksji osób tworzących czasopismo – zarówno tych, które uczestniczyły w jego powstaniu, jak i współczesnych redaktorów. Szczególne miejsce w programie zajęły wspomnienia dotyczące historii ochrony zabytków w województwie podlaskim, które przywoływały najważniejsze wydarzenia, projekty konserwatorskie oraz dokonania kolejnych pokoleń specjalistów.

W trakcie jubileuszu nie zabrakło także panelu dyskusyjnego. W części panelowej wysłuchaliśmy wspomnień osób tworzących czasopismo. Głos zabrali Andrzej Nowakowski, Dariusz Stankiewicz, ks. dr Jan Nieciecki. Kolejne wystąpienia dotyczyły tematyki poruszanej na łamach biuletynu. Zbigniew Michalczyk z Janem Nowickim opowiedzieli o nowej historii ikonostasu z Nowoberezowa, Grzegorz Ryżewski – o roli i znaczeniu studiów historyczno-przestrzennych jako narzędzia ochrony dziedzictwa kulturowego, a Wiesław Wróbel – o trudach badania historycznej przestrzeni Białegostoku.

Na przestrzeni tych 30 lat w „Biuletynie Konserwatorskim Województwa Podlaskiego” najczęściej publikowali: ks. Jan Nieciecki – 21 artykułów, Grzegorz Ryżewski – 20 artykułów, Lech Pawlata – 16 artykułów, Dariusz Stankiewicz – 15 artykułów.

3. Jubileusz 30-lecia „Biuletynu Konserwatorskiego Województwa Podlaskiego”. Fot. J. Pietruczuk
30th Anniversary of the “Conservation Bulletin of the Podlasie Voivodeship.”
Photo by J. Pietruczuk

4. Jubileusz 30-lecia „Biuletynu Konserwatorskiego Województwa Podlaskiego”. Fot. J. Pietruczuk
30th Anniversary of the “Conservation Bulletin of the Podlasie Voivodeship.”
Photo by J. Pietruczuk

5. Jubileusz 30-lecia „Biuletynu Konserwatorskiego Województwa Podlaskiego”. Fot. J. Pietruczuk
30th Anniversary of the “Conservation Bulletin of the Podlasie Voivodeship.”
Photo by J. Pietruczuk

6. Jubileusz 30-lecia „Biuletynu Konserwatorskiego Województwa Podlaskiego”. Fot. J. Pietruczuk
30th Anniversary of the “Conservation Bulletin of the Podlasie Voivodeship.”
Photo by J. Pietruczuk

7. Jubileusz 30-lecia „Biuletynu Konserwatorskiego Województwa Podlaskiego”. Fot. J. Pietruczuk
30th Anniversary of the “Conservation Bulletin of the Podlasie Voivodeship.”
Photo by J. Pietruczuk

Marzec był także miesiącem, kiedy przedstawiciele Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku wzięli udział w Europejskim Kongresie Informacji Renowacyjnej (EKIR). Urząd reprezentowali: Karol Łopatecki, Agnieszka Płocka-Wojtala oraz Agnieszka Witek. Europejski Kongres Informacji Renowacyjnej od lat stanowi jedno z najważniejszych wydarzeń branżowych w Europie, będąc forum wymiany doświadczeń i poglądów specjalistów zajmujących się konserwacją, rewitalizacją oraz nowoczesnymi technologiami w dziedzinie ochrony zabytków. W jego trakcie uczestnicy z Polski i innych krajów europejskich mieli okazję zapoznać się z najnowszymi trendami, materiałami i metodami wykorzystywanymi w renowacji obiektów historycznych, a także omówić wyzwania charakterystyczne dla poszczególnych regionów i państw.

Kolejnym ważnym wydarzeniem w pierwszym kwartale roku było II posiedzenie Wojewódzkiej Rady Ochrony Zabytków, które odbyło się w siedzibie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku. W obradach uczestniczyli członkowie rady, eksperci z różnych dziedzin związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego, a spotkanie otworzył podlaski wojewódzki konserwator zabytków. W trakcie dyskusji omówiono m.in. planowane prace przy bazylice pw. św. Rocha oraz bazylice archikatedralnej pw. Wniebowzięcia NMP w Białymstoku, a także koncepcję zagospodarowania otoczenia meczetu w Kruszynianach. Adam Musiuk podkreślił, że podlaska rada jest jedną z najaktywniejszych w kraju, a jej działalność opiera się na zaangażowaniu i wiedzy doświadczonych specjalistów, których opinie mają realny wpływ na decyzje konserwatorskie. Podczas spotkania poinformowano również o powołaniu Julii Litwin na funkcję sekretarza rady.

8. Maciej Karczewski (od lewej), Piotr Fiedorczyk, posiedzenie Wojewódzkiej Rady Ochrony Zabytków w Białymstoku. Fot. J. Pietruczuk
Maciej Karczewski (left), Piotr Fiedorczyk, meeting of the Voivodeship Council for Monument Protection in Białystok. Photo by J. Pietruczuk

9. Małgorzata Dolistowska, ks. Jan Nieciecki, posiedzenie Wojewódzkiej Rady Ochrony Zabytków w Białymstoku. Fot. J. Pietruczuk
Małgorzata Dolistowska, Rev. Jan Nieciecki, meeting of the Voivodeship Council for Monument Protection in Białystok. Photo by J. Pietruczuk

10. Siedzą od lewej Jerzy Urwanowicz, ks. Marek Ławreszuk, Maciej Karczewski, Piotr Fiedorczyk, posiedzenie Wojewódzkiej Rady Ochrony Zabytków w Białymstoku. Fot. J. Pietruczuk
Seated from left: Jerzy Urwanowicz, Rev. Marek Ławreszuk, Maciej Karczewski, Piotr Fiedorczyk – meeting of the Voivodeship Council for Monument Protection in Białystok. Photo by J. Pietruczuk

W kwietniu 2025 r. Adam Musiuk wziął udział w obchodach Międzynarodowego Dnia Ochrony Zabytków w Sandomierzu. Wydarzenie zorganizowane przez Muzeum Zamkowe zgromadziło liczne grono konserwatorów, architektów, historyków sztuki i przedstawicieli instytucji kultury z całego kraju. Uczestnicy debatowali m.in. nad kierunkami zmian w ustawie o ochronie zabytków oraz potrzebą zwiększenia budżetu na prace konserwatorskie. W ramach spotkania odbyły się także panele tematyczne poświęcone wyzwaniom współczesnej ochrony przestrzeni historycznych i znaczeniu partycypacji społecznej w procesach planistycznych.

W tym samym miesiącu zainaugurowano drugą edycję Podlaskiej Konferencji Archeologicznej, objętej patronatem Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Konferencja, zorganizowana w białostockim ratuszu, zgromadziła badaczy, archeologów, eksploratorów i pasjonatów historii regionu. W trakcie obrad prezentowano wyniki najnowszych badań i analiz zabytków archeologicznych z lat 2023–2024. Adam Musiuk, otwierając konferencję, podkreślił znaczenie współpracy między nauką a służbami konserwatorskimi oraz wartość społecznego zaangażowania w ochronę dziedzictwa archeologicznego.

W kwietniu odbyło się również spotkanie z rzeczoznawcami pojazdów zabytkowych, zorganizowane przez Karola Łopateckiego, zastępcę podlaskiego wojewódzkiego konserwatora zabytków, we współpracy z Jerzym Urwanowiczem, pełnomocnikiem wojewody podlaskiego ds. ochrony dziedzictwa kulturowego. Spotkanie miało na celu omówienie zasad klasyfikacji i ewidencji pojazdów zabytkowych w województwie podlaskim. Przedstawiono aktualne statystyki dotyczące liczby zarejestrowanych pojazdów oraz ich średniego wieku produkcji, co potwierdziło rosnące zainteresowanie społeczne ochroną dziedzictwa motoryzacyjnego.

Maj przyniósł kolejne ważne inicjatywy. W Bielsku Podlaskim odbyła się Bielska Majówka Modelarska – wydarzenie o charakterze edukacyjnym i popularyzatorskim, objęte patronatem Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Wydarzenie, skupiające pasjonatów modelarstwa, łączyło elementy historii techniki, rzemiosła artystycznego i wiedzy o dziedzictwie. Wyróżniono najlepsze prace, w tym model historycznego ciągnika Ursus, a całe przedsięwzięcie stało się przykładem, jak poprzez hobby można rozwijać wrażliwość historyczną i popularyzować wiedzę o zabytkach.

Wiosną 2025 r. w pałacu Hasbacha w Białymstoku miało miejsce uroczyste podpisanie listu intencyjnego pomiędzy podlaskim wojewódzkim konserwatorem zabytków Adamem Musiukiem a Jarosławem Antychowiczem, przedstawicielem Izby Przemysłowo-Handlowej w Białymstoku. Wydarzenie to stanowiło ważny krok w kierunku zacieśnienia współpracy pomiędzy instytucjami odpowiedzialnymi za ochronę dziedzictwa kulturowego a środowiskiem biznesowym regionu. W trakcie konferencji prasowej podkreślono, że partnerstwo to umożliwi nie tylko promowanie podlaskich zabytków, ale także zwiększenie świadomości społecznej o ich wartości historycznej i kulturowej. Podczas spotkania Adam Musiuk zaznaczył, że inicjatywa ta jest początkiem wspólnych działań, których celem

jest budowanie dumy mieszkańców regionu z lokalnego dziedzictwa, natomiast Jarosław Antychowicz wskazał na istotną rolę inwestorów w zachowaniu ducha zabytków przy jednoczesnym dostosowaniu obiektów do współczesnych potrzeb. W tym kontekście zapowiedziano organizację konferencji „Przebudzenie Zabytków II”, która odbyła się 23 maja w siedzibie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku.

Konferencja „Przebudzenie Zabytków II” po raz kolejny zgromadziła niezwykle liczne i zróżnicowane grono uczestników – od samorządowców, poprzez przedstawicieli duchowieństwa trzech wyznań, naukowców, po mieszkańców regionu, niezwiązanych zawodowo z konserwacją zabytków, lecz pełnych pasji i zaangażowania. W trakcie spotkania Michał Dziób, Maciej Karczewski, Krzysztof Korzeniewski, Magdalena Ponikowska-Pressen, Irena Taranta, Grzegorz Ryżewski, Filip Pressen, Andrzej Drozd oraz Artur Konopacki przedstawili referaty dotyczące zarówno zabytków sakralnych, jak i okazałych pałaców i rezydencji, a także obiektów architektury użytkowej. Omówiono znaczenie działań edukacyjnych i popularyzatorskich w zakresie ochrony dziedzictwa. Podsumowując konferencję, Adam Musiuk podkreślił znaczenie obecności tak szerokiego grona odbiorców.

11. Prof. Mariusz Popławski, rektor Uniwersytetu w Białymstoku (pierwszy z lewej), Adam Musiuk, podlaski wojewódzki konserwator zabytków. Fot. J. Pietruczuk
Prof. Mariusz Popławski, Rector of the University of Białystok (first from left), Adam Musiuk, Podlasie Voivodeship Monument Conservator. Photo by J. Pietruczuk

12. Konferencja „Przebudzenie Zabytków II”. Fot. J. Pietruczuk
Conference “Awakening of Monuments II.” Photo by J. Pietruczuk

13. Konferencja „Przebudzenie Zabytków II”. Fot. J. Pietruczuk
Conference “Awakening of Monuments II.” Photo by J. Pietruczuk

14. Konferencja „Przebudzenie Zabytków II”. Fot. J. Pietruczuk
Conference “Awakening of Monuments II.” Photo by J. Pietruczuk

W czerwcu 2025 r. podlaski wojewódzki konserwator zabytków uczestniczył w uroczystościach jubileuszowych w Parku Mużakowskim, zorganizowanych z okazji 20. rocznicy wpisu tego obiektu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Obchody zgromadziły przedstawicieli polskich i niemieckich instytucji kultury, w tym minister kultury i dziedzictwa narodowego Hannę Wróblewską, premiera Wolnego Kraju Saksonii Michaela Kretschmera oraz dyrektora Narodowego Instytutu Dziedzictwa Marlenę Happach. Podczas ceremonii minister wręczyła odznaczenia osobom zasłużonym w ochronie parku, po stronie zarówno polskiej, jak i niemieckiej. Park Mużakowski, będący unikalnym przykładem europejskiego ogrodu krajobrazowego, wraz z Nowym Zamkiem w Bad Muskau, po dekadach zniszczeń i zapomnienia został poddany kompleksowej rekonstrukcji, stanowiąc dziś wspólne dziedzictwo kulturowe Polski i Niemiec oraz wzorcowy przykład transgranicznej ochrony i rewitalizacji zabytków.

Latem 2025 r. Karol Łopatecki, zastępca podlaskiego wojewódzkiego konserwatora zabytków, wraz z Jackiem Brzozowskim, wojewodą podlaskim, wzięli udział w III Kongresie Bezpieczeństwa Dziedzictwa „KOBED’25” w Krakowie. Kongres, gromadzący przedstawicieli polityki, administracji, gospodarki, wojska oraz ekspertów z zakresu cyberbezpieczeństwa, energetyki i telekomunikacji, umożliwił dyskusję nad współczesnymi zagrożeniami dla dziedzictwa kulturowego oraz wymianę doświadczeń w zakresie ochrony obiektów historycznych. W panelu poświęconym ochronie granicy Karol Łopatecki i Jacek Brzozowski

przedstawili perspektywę administracji zespolonej w zapewnianiu bezpieczeństwa dziedzictwa kulturowego.

We wrześniu podpisano w Suwałkach porozumienie, które umożliwi utworzenie stanowiska miejskiego konserwatora zabytków, zaczynającego funkcjonować najprawdopodobniej od 1 stycznia 2026 r. Dzięki temu lokalny samorząd zyska możliwość samodzielnego realizowania zadań związanych z ochroną zabytków nieruchomych i archeologicznych, przy zachowaniu nadzoru wojewódzkiego nad najważniejszymi obiektami historycznymi. Adam Musiuk podkreślił, że takie rozwiązanie przyczyni się do bliższego kontaktu zabytków z władzami miasta i społecznością lokalną, zwiększając ich promocję i ochronę.

W październiku odbyło się uroczyste otwarcie trzydniowych warsztatów poświęconych ochronie zabytków i przeciwdziałaniu nielegalnemu wywozowi dóbr kultury. W wydarzeniu uczestniczyli m.in. Adam Musiuk, podlaski wojewódzki konserwator zabytków, oraz Karol Łopatecki, zastępca podlaskiego wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Podczas inauguracji Adam Musiuk, w imieniu Bożeny Żelazowskiej – sekretarz stanu i generalnej konserwator zabytków, wręczył odznaki „Za opiekę nad zabytkami” przyznawane przez ministra kultury i dziedzictwa narodowego. Następnie głos zabrał Karol Łopatecki, który wygłosił wykład dotyczący wywozu obiektów o cechach zabytków za granicę. W swoim wystąpieniu poruszył zarówno zagadnienia teoretyczne, jak i praktyczne działania służb konserwatorskich.

15. Konferencja na temat ochrony dóbr kultury. Fot. J. Pietruczuk
Conference on the Protection of Cultural Property. Photo by J. Pietruczuk

W kolejnych częściach warsztatów omówiono między innymi zasady wywozu zabytków za granicę, rolę służb w systemie IMI oraz analizę zbiorów z okresu wpływów rzymskich pochodzących z nielegalnych poszukiwań. Trzydniowe spotkanie stanowiło kontynuację cyklu warsztatów, których celem jest wzmocnienie ochrony dóbr kultury w kontekście współpracy ze służbami mundurowymi.

Na zakończenie roku 2025 Adam Musiuk wraz z Karolem Łopateckim uczestniczyli w III Kongresie Konserwatorów Polskich w Krakowie. Tegoroczna edycja kongresu odbyła się w Teatrze im. Juliusza Słowackiego, z udziałem generalnej konserwator zabytków Bożeny Żelazowskiej. Podczas uroczystego otwarcia wyróżniono Medalami „Zasłużony Kulturze Gloria Artis” wybitnych specjalistów z zakresu ochrony dziedzictwa. Kongres poświęcony był relacjom pomiędzy inwestorami a służbami konserwatorskimi, a eksperci opracowali 21 postulatów mających na celu usprawnienie systemu ochrony zabytków i zwiększenie efektywności współpracy wszystkich uczestników procesów inwestycyjnych. Spotkanie stanowiło ważną okazję do wymiany doświadczeń, refleksji nad wyzwaniami ochrony dziedzictwa w Polsce oraz do wyznaczenia kierunków jego dalszego rozwoju.

NATALIA KAMIEŃSKA

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku

Dofinansowanie zabytków w 2025 r. przez Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Ochrona zabytków to proces wymagający ogromnego nakładu pracy, wiedzy i zaangażowania. Każde działanie – od przygotowania dokumentacji, przez prace restauratorskie, konserwatorskie i budowlane przy zabytkach, aż po bieżące utrzymanie obiektów – wymaga zarówno specjalistycznych umiejętności, jak i znacznych środków finansowych.

Dzięki wsparciu w postaci dotacji celowych z budżetu państwa na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, przyznawanych przez Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, właściciele obiektów położonych na obszarze województwa podlaskiego mogą skuteczniej podejmować działania zmierzające do zachowania dziedzictwa kulturowego, które jest wartością wspólną dla całego społeczeństwa.

Dotacje udzielane są w każdym roku budżetowym na podstawie przepisów ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. oraz rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków. Szczegółowe zasady dotyczące składania wniosków o dofinansowanie, ich rozpatrywania oraz przyznawania i rozliczania środków finansowych określone zostały w regulaminie w sprawie trybu i zasad udzielania dotacji celowej przez Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków położonym na obszarze województwa podlaskiego.

Właściciele i posiadacze zabytków mogli składać wnioski do Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków o dofinansowanie prac planowanych do wykonania w 2025 r. oraz o refundację kosztów prac przy zabytku, poniesionych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku.

1. Krypty grzebalne – katakumby – w Supraślu stanowią wyjątkowy zabytek architektury sepulkralnej pierwszej połowy XVI w., będący jednym z nielicznych tego typu obiektów zachowanych na terenie Podlasia. Ta ceglana budowla, wzniesiona w latach 1532–1557, pełniła funkcję nekropolii zakonnej. Fot. N. Kamińska, 2025

The Supraśl catacombs are a unique monument of sepulchral architecture from the first half of the 16th century, one of the few surviving structures of this type in Podlasie. This brick structure, built between 1532 and 1557, served as a monastic necropolis. Photo by N. Kamińska, 2025

2. Meczet w Kruszynianach reprezentuje niezwykle przykładową polską architekturę drewnianą z początku XVIII w. W uznaniu unikalnego charakteru oraz znaczenia dla dziedzictwa kulturowego Polski meczet został oficjalnie uhonorowany przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej statusem pomnika historii. Fot. archiwum Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków [dalej: PWKZ]

The Kruszyniany Mosque represents an extraordinary example of Polish wooden architecture from the early 18th century. In recognition of its unique character and significance for Poland's cultural heritage, the mosque was officially honored by the President of the Republic of Poland with the status of a historical monument. Photo by PWKZ archive

W 2025 r. do Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku wpłynęły łącznie 73 wnioski o udzielenie dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa podlaskiego, w tym 63 wnioski o dofinansowanie prac planowanych do wykonania oraz 10 wniosków o udzielenie dotacji celowej w postaci refundacji kosztów.

Podlaski Wojewódzki Konserwator Zabytków przeznaczył w minionym roku na dofinansowanie prac związanych z opieką nad zabytkami łącznie 2 270 000,00 zł. Wsparciem objęto 35 zadań, z czego 31 otrzymało dotacje na prace planowane do realizacji w 2025 r. w łącznej wysokości 2 137 353,98 zł, natomiast

3. Wykonany z drewna, rokokowy ołtarz główny z połowy XVIII w., bogato zdobiony polichromią oraz złoceniami stanowi wystrój kościoła parafialnego pw. św. Teresy z Avila w Wiżajnach.

Fot. archiwum PWKZ

The wooden, Rococo main altar from the mid-18th century, richly decorated with polychrome and gilding, is the interior of the parish church of Saint Teresa of Avila in Wiżajny.
Photo by PWKZ archive

w formie refundacji poniesionych kosztów dofinansowano cztery zadania na łączną kwotę 132 646,02 zł.

Zdecydowana większość dotacji udzielonych w 2025 r. przez Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków dotyczyła prac przy zabytkach nieruchomości. Dofinansowano 32 zadania związane z zachowaniem oraz wyeksponowaniem wartości historycznych, artystycznych i naukowych obiektów nieruchomości, w tym dofinansowano m.in. kontynuację remontu elewacji kościoła pw. św. Wojciecha Biskupa Męczennika w Szczepankowie (100 000,00 zł); renowację drewnianej balustrady oraz gzymsu empyry kościoła ewangelicko-augsburskiego Świętej Trójcy w Suwałkach (96 600,00 zł); prace remontowo-zabezpieczające katakumby

z XVI w. znajdujące się w Supraślu (90 000,00 zł); remont północnej i zachodniej elewacji budynku Muzeum Okręgowego w Suwałkach stanowiącego pierwotnie siedzibę Resursy Obywatelskiej (90 000,00 zł); wykonanie opracowania projektowego robót budowlanych i renowacyjnych meczetu w Kruszynianach (49 323,00 zł) oraz remont zabytkowej kaplicy rodziny Bazylewskich w Dubinach (ob. kaplica pw. św. Tomasza, 40 000,00 zł).

Dwie z przyznanych w 2025 r. dotacji dotyczyły ochrony zabytków ruchomych. Uzyskane przez wnioskodawców wsparcie pozwoliło na przeprowadzenie prac konserwatorskich i restauratorskich przy zwieńczeniu nastawy drewnianego ołtarza głównego datowanego na połowę XVIII w. znajdującego się w kościele pw. św. Teresy z Avila w Wiżajnach oraz prac konserwatorskich przy neobarokowym prawym ołtarzu bocznym w kościele pw. Świętej Trójcy w Supraślu.

Lista dofinansowanych zadań obejmuje także wiele innych cennych inicjatyw, dzięki którym możliwe było zabezpieczenie i odnowienie wyjątkowych, zabytkowych obiektów Podlasia.

Zabytki są nie tylko świadectwem przeszłości, ale także częścią codzienności mieszkańców województwa podlaskiego. Troska o dziedzictwo kulturowe jest niezwykle ważną inwestycją w przyszłość – w pamięć historyczną, tożsamość lokalną i rozwój regionu. System dotacji jest więc nie tylko narzędziem ochrony zabytków, ale też impulsem do budowania więzi społecznych i promocji naszego województwa – zarówno w Polsce, jak i poza jej granicami.

